

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

J. A. Jørgensen

Bornholms Historie

II

Fra 1660 til Nutiden

RØRRE

forlagt af **Frits Sørensen** Boghandel

1901

BORNHOLMS HISTORIE.

II.

Den nærmeste Tid efter 1660.

Der kan ikke være Tvivl om, at Bornholms Befrielse fra det svenske Aag i Aaret 1658 var en Begivenhed, som mere end noget andet vakte almindelig Glæde paa hele Øen. Den Skamplet, som ved de bornholmske Officerers Fejghed og Malconduite 1645 var kastet paa Bornholmerne, var nu som blæst bort. Rigtignok havde man under selve Opstanden intet mærket til aktiv Deltagelse af de endnu tilbageværende af hine Officerer, og vel havde det egentlig ikke været Militisen som saadan, fra hvilken Opstanden udgik, men største Delen af dens Mandskab mødte dog villigt hin Nat, da det gjaldt om at vove Trøjen, og fulgte villigt baade Jens Pedersen Koefoeds og de andre Føreres Befalinger. Øens Befolkning kunde derfor med Glæde og Stolthed se tilbage paa de saa hurtigt og saa heldigt tilendebagte Begivenheder, der udfriede Øen af Bornholmernes argeste Fjendes Hænder.

Med Øens Overlevering til den danske Konge vare dens Beboere komne ind under deres rette Herskab, og med Kong Frederik d. 3.s skriftlige Løfte om Privilegier og »Forlindring« i Skatterne maatte man være berettiget til at vente lysere og bedre Tider. Der kan ej heller være Tvivl om, at Frederik d. 3. og hans Regering særlig ønskede Bornholmerne alt godt og vare til Sinds at skaffe dem »Forlindring«, saa snart Tidsforholdene tilode dette, men uheldigvis vare straks efter den ulykkelige Krig Forholdene af en saadan Beskaffenhed, at der aldeles ikke kunde være Tale om »Forlindring« i Skatterne; Riget var i en bundløs Gæld, og Pengemanglen var stor. I Stedet for Lettelser i Skatter og andre Byrder maatte der derfor over hele Riget paalægges nye Skatter og Byrder, og Bornholmerne maatte lide under Følgerne heraf, om der end her var særlige Forhold, som i flere Henseender afvege fra Forholdene i andre af Rigets Provinser. Bornholm havde saaledes hidtil været fri for egentlige Indkvarteringsbyrder, idet Øens Forsvar, paa faa Konstabler nær, som anvendtes paa Hammershus*), var overladt til Beboerne selv (Militsen). — Straks efter Fredsslutningen sendtes imidlertid nu baade

*) 1654 var der saaledes sendt Konstabler til Hammershus, og til disses Underhold skulde Rønne By betale 25 Rigsdaler, Nexø 25 Rigsdaler, Svaneke 15 Rigsdaler og Aakirkeby 10 Rigsdaler. Skaanske Register, Side 373 (Brev fra Fr. 3., dat. 11. Januar 1654.) (Rigsarkivet.)

Ryttere og Fodfolk til Bornholm, og ved Paaske-tid 1661 ankom endda 200 Mand Fodfolk til. Disse Soldaters Underhold paalagdes Beboerne, og at denne Byrde ikke var lille, fremgaar af, at der indtil 28. Oktober 1661 allerede var kontribueret til Ryttere og Soldater 84,460 Rigsdaler*), et efter den Tids Forhold meget stort Beløb for en Befolkning, som næppe var større, snarere mindre end 10000, store og smaa, unge og gamle alle iberegne, og som tilmed var nedsunken i Armod. Det blev imidlertid ikke herved. Den 15. Septbr. 1661 ankom til Bornholm en af Kongens højt betroede Mænd, Grev Christian Rantzov**) for paa Kongens Vegne at modtage Hyltings-Eden af de forskellige Stænder; men ved Siden heraf havde han et langt vigtigere Hverv, nemlig det at faa Bornholmerne til enten helt ud eller dog for en Del at betale Kongen de 5 Tønder Guld, denne havde maattet give for de skaanske Vederlagsgodser, der skulde gives den svenske Krone som Vederlag for Bornholm, og endelig skulde han paa Hammershus forhandle med Corfits Ulfeldt og hans Gemalinde, hvilke begge holdtes fangne her, ligesom han ogsaa skulde undersøge den nye Gouvernør Adolf Fuchs's hele Forhold baade imod Ulfeldts og imod Beboerne.

Det var altsaa et stort og betydningsfuldt Hverv,

*) Optegnelser i Aa Kirkebog.

**) Han gik i Land i Nexø.

der var betroet denne vistnok baade dygtige og ædelttænkende Adelsmand*). Vi skulle nu se, hvorledes han udførte det. Med Hensyn til Hyldings-Eden gik det let for ham; Beboerne vare meget villige til at aflægge denne. Den 16. Septbr. tog han Eden (Arveyldings-Eden) i Nexø af »Geistlige og Verdslige«, den 17. i Aakirkeby af Indbyggerne deromkring, den 18. kom han til Rønne, hvor man modtog ham med store Æresbevisninger. Her tog han paa Raadhuset Eden af Indbyggerne og Stænderne i Rønne og Omegn, og derefter lod han i sit »Logement« samtlige Stænder traktere paa det herligste. Den 19. var han i Hasle, d. 20. i Svaneke og d. 25. i Allinge. Herom findes i hans Levnedbeskrivelse i Danske Magazin følgende Notits.

„Anno 1661 d. 25. Septbr. er Urff=Hyldingen holdet udi Allinge Fischer=Leve wedaff Hammershusets Birk och de tuende derudi liggende Fischer=Lever Sanduig och Allinge; Der haffuer først Offuer=Officererne for tuende wdskreffne Land Compagnier Soldater under Commando aff Captein Jens Koefoed och Captein Niels Gummeløse, samt Birchefougden, begge Byfogderne, Vice=Tolderen, Capteinen och Leutenanten udi Birchet udi første Session giordt deris Eed, dereffter samptlige Birkets och begge Fischerlevers Indvohnere med tuende Borgere aff Rønne udi

*) Hans Levnedsløb findes skildret i Danske Magazin 1, Tom V, Side 97—108 og Side 129—151.

anden Session deris Eed, och saa begge Compagniers Under-Officerer och Soldater udi tredie Session huorpaa de gaffue deris afflagde Eed beschreffuen*).

Efter al Sandsynlighed har Grev Rantzov derefter opholdt sig i Ro paa Hammershus, og her modtog han d. 18. Oktober Hyldings - Eden af Beboerne i Wang Fiskerleje, hvormed den Sag synes at være endt.

Den næste og vigtigste Sag var altsaa at formaa Bornholmerne til at betale de 5 Tønder Guld eller dog en Del af dette store Beløb. De egentlige Forhandlinger herom synes at være begyndte i Aakirkeby. Den 17. Oktober havde Grev Rantzov paa Hammershus skrevet en saakaldt Proposition**). Ved Mødet i Aakirkeby d. 21. s. M. afgave de bornholmske Stænder deres Erklæringer derpaa**), og d. 23. afgav Rantzov en Replik her til, hvilket fremkaldte nye Erklæringer**) fra de bornholmske Adels- og Frimænd, Gejstlighed, Borgere og Bønder.

Nogle Dage senere synes man at være bleven enig. Herom haves i Aa Kirkebog følgende Optegnelse: »28. Octbr. 1661 lovede alle her paa Landet at give Hs. Majestæt af sin Formue den 10. Del til de 5 Tønder Gulds Betaling, hvormed Greven paa Hs. Majestæts Vegne nøjedes«.

*) Danske Magazin 1, Tom V, Side 137—38.

**) Findes i en Pakke „Aktstykker vedrørende det bornholmske Ækvivalent 1661“. Rigsarkivets 2. Afdl.

Om samme Sag berettede Degnen i Aakirkeby, Rasmus Pedersen Raufn, følgende:

»1661. 15. Septbr. ankom Grev Christian Rantzov. . . . om Tiendepenge*) at handle af hver Mands Formue til Rekompensation for hvis Kgl. Maj. til de Svenske for Landet havde exponeret, hvilket og her paa Slottet d. 28. Octbr. udlovet blev udi tvende Terminer at erlægge, er ogsaa skedt og efterkommet**).«

Saaledes havde Grev Rantzov nu ogsaa denne Sag i tilsyneladende god Orden. Tilbage stod endnu at forhandle med Ulfeldt, og at undersøge Gouvernør Fuchs's hele Opførsel.

Det Værelse i hvilket Corfits Ulfeldt og hans Hustru, Leonore Christina, holdtes i Forvaring, var Kongesalen ovenpaa Slotskirkens Loft; der var Fliser til Gulv og gipset Loft***). I saa Henseende var altsaa deres Fangenskab ret taaleligt, men paa alle andre Maader var det aldeles utaaleligt. Gouvernør Fuchs behandlede dem med udsøgt Haan og med en Raahed og Brutalitet, som syn-

*) Dette Udtryk maa selvfølgelig ikke forstaas som „Tiende“, men som $\frac{1}{10}$ af Værdien af Beboernes Formue.

***) Gengivet efter Chronica Boringiaca af Rasmus Pedersen Raufn. Ny kgl. Samling. Fol. Nr. 398.

****) Amtmand Urnes og Carl Ulrich v. Bylovs Indberetning om deres Synsforretning over Hammershus 1756. — Meddelt i Urnes haandskrevne Tillæg til Thura's Bornholms Beskrivelse (Det store kgl. Bibliothek).

tes dem uudholdelig. De forsøgte derfor ogsaa at flygte — d. 13. Marts 1661, og mærkelig nok lykkedes dette. Folketraditionen ved endnu at udpege Stedet, hvor de kom over Muren (nemlig ned ad Klippen mod Syd i Mølle dalen) og under utrolige Farer kravlede ned ad den stenede og med Torne bevoksede Skrænt; farligt har det under alle Omstændigheder været, men ned kom de, og nu gik Flugten ad Sandvig til. Ud paa Natten bleve de dog allerede paagrebne, og det var ikke langt fra, at Beboerne havde dræbt Corfits Ulfeldt, thi de hadede ham siden den Dag, deres Afsendinge af Svenskerne bleve tvungne til at aflægge Hyldings-Eden til den svenske Konge Carl Gustaf, hvilken Ed Ulfeldt paa den svenske Konges Vegne modtog af Bornholmerne i Malmø, hvor det var befalet dem at møde. Havde Behandlingen af de højbaarne Fanger været haard før, saa forstaar man, at den blev værre nu. De mistede Salen ovenpaa Slotskirkens Loft og indsattes i Manteltaarnet i særskilte Rum. Adolf Fuchs triumferede; nu havde han jo Paaskud til ret at pine dem. Det maa dog være lykkedes dem i al Hemmelighed at faa klaget til Kongen, og derfor fik Grev Rantzov Ordre til under sit Ophold paa Bornholm at undersøge dette Forhold. Fra den Dag, han drog ind paa Hammershus, oprandt der bedre Dage for de ulykkelige Fanger; Fuchs har sikkert vogtet sig for at haane og mishandle dem, saa længe den

ædle Grev Rantzov var inden Døre i det gamle Slot. Leonora Christina har i sin Beretning om, hvad der skete i hine Dage, meddelt, at Rantzov opholdt sig 11 Uger*) paa Bornholm; en stor Del af denne Tid har han antagelig tilbragt med Rejser omkring paa Øen, men største Delen af Tiden har han sikkert tilbragt paa Hammershus, travlt beskæftiget med sine mange skriftlige Forretninger og Indberetninger. Under sit Ophold dersteds havde han om Middagen Ulfeldt og om Aftenen dennes Frue med sig til Bords og talte med hver af dem for sig**). Hans Samtaler med dem drejede sig især om deres Forhold til Kongen og Dronningen og om en mulig Udjævning af den bitre Srid, men da dette ikke vedrører Bornholms Historie, forbigaaes det her. Endvidere talte han med dem om Adolf Fuchs og opfordrede dem til, hver for sig, at optegne, hvad denne havde forset sig imod dem; dette fik i Forening med, hvad han andre Steder fik at vide om denne Mand, Betydning for Bornholm, hvorom mere senere. Rantzovs Indberetninger til Kongen og hans Forestillinger til denne angaaende Ulfeldts havde meget gode Følger for disse, og da han saa endelig efter sin lange Bornholmsrejse kom tilbage til Kjøbenhavn og aflagde

* En anden Beretning gaar ud paa, at det kun var 10 Uger; ifølge denne afrejste han d. 24. Novbr.

**) Danske Magazin 1, Tom V, Side 188.

mundtlig Beretning for Kongen, afsendtes en Galiot for at afhente de høje Fanger, som ankom til Kjøbenhavn d. 21. December 1661. Hermed gaa disse to ud af Bornholms Historie. Mindet om deres Fangenskab paa Hammershus lever imidlertid endnu paa Bornholm, medens Mindet om Grev Rantzovs Virksomhed paa Øen synes at være gaaet ganske ud af Rækken af Bornholmernes Minder. Han var en ædel Mand, og han har utvivlsomt gjort, hvad han formaede for at lette Byrderne for Bornholmerne. To meget gavnlige Følger af hans Virksomhed kunne bestemt paapeges; den ene var, at de kostbare Ryttere bleve hjemkaldte, den anden, at Gouvernør Adolf Fuchs blev fjærnet. Rytterne afrejste d. 17. Decbr. 1661, men ved deres Afrejse maatte hver Præst give 2 Slettedaler og hver »Legg« i Sognene 9 Rdlr. 5 $\frac{1}{2}$ Mark til deres Fortæring. Adolf Fuchs afrejste samtidigt, men før vi forlade dette Navn, maa vi skildre ham og hans hele Opførsel lidt nærmere.

Adolf Fuchs var af Fødsel en Tysker, og hans Forældre vare enten Borger- eller Bønderfolk. Ligesom saa mange andre Tyskere indvandrede han til Danmark som Militær og avancerede her til General-Major. Under Kjøbenhavns Belejring fik han Lejlighed til at udmærke sig ved Mod og Tapperhed, men viste vistnok ogsaa en brøsig og pralende Adfærd. Om de Svenskere, han havde været med til at ekspedere

ud af denne Verden, sagde han haanligt, at de havde glemt at tage deres Ligskjorte med fra Sverrig. Han forstod imidlertid at indsmigre sig baade hos Kongen og Dronningen, og dette turde have været en medvirkende Aarsag til, at han d. 21. Juli 1659 fik en paa Tysk skreven Bestalling til at være Gouvernør paa Bornholm. Sidst i Juli ankom han derefter til Øen. Af Karakter var han i høj Grad brutal og dertil saa ustyrlig hidsig, at det grænsede til Vanvid. Som Følge heraf kom han meget snart paa Kant med Kommandanten over Militsen, den i det foregaaende oftere nævnte brave Michael Echstein, særlig angaaende Rytterne, dem han vilde have til sin egen private Tjeneste, medens de i Virkeligheden sorterede under Kommandanten for Militsen. Det ses ogsaa, at han har haft en Del af dem hos sig paa Hammershus, baade en Ritmester, en Kaptajn, en Overvagtimester, en Korporal og en Del menige Ryttere. Her tumlede han med dem, som om hele Øen var i Oprør. Kanonerne holdtes skarpt ladede, og Rytterne bevogtede det gamle Hammershus. Der var paa dette Tidspunkt i Rønne en Mand ved Navn Peder Jensen, som d. 28. Decbr. 1658 var bleven ansat som Kongens Ridefoged og Amtskriver. Det var hans Embedspligt at indkasere alle Skatter og alt, hvad der var at yde til Kongen, holde Regnskab hermed og staa Kongen til Ansvar herfor. Gouvernøren vilde imid-

lertid tvinge ham til at overlade sig Indtægterne af saa mange Sogne, at det kunde beløbe sig til 3000 Rigsdaler, og da Ridefogden nægtede dette, fordi han ikke havde Kongens Tilladelse hertil, blev Gouvernøren aldeles rasende og søgte ikke blot at fortrædige den ulykkelige Ridefoged, men gik ligefrem ud paa at mishandle ham, ja, maa-ske paa at myrde ham. Der haves fra Ridefogdens Haand desangaaende en til Kong Frederik d. 3. indsendt skriftlig Klage over Gouvernør Adolf Fuchs. Klagen findes trykt i M. K. Zahrtmanns Afhandling: »Tilstanden og Personer paa Bornholm efter Krigen 1658« (Museum, Aargang 1892 II Bind).

Af denne Klage meddeles her enkelte Punkter, som turde være tilstrækkelige til at karakterisere Fuchs. Ridefogden begynder sin Klage med at skrive, at han af høj foraarsaget Nød tvinges til at give Kongen tilkende, at Gouvernør Fuchs's Regering paa Bornholm imod Undersaatterne er en saadan, at man i 1000 Aar ikke har hørt, at nogen Øvrighedsperson »sig saa tyrannisk tør bevise med at prygle, ihjelskyde og med sin Kaarde igjennemløbe Folk«. Han anfører derefter en hel Række faktiske Ugerninger, forøvede af Gouvernøren. Saaledes red denne en Dag til Rønne, ledsaget af saa mange Ryttere, han kunde sammenskrabe; paa Vejen befalede han dem at sidde af for i en Skov at skære sig »Prygler«, med hvilke de skulde prygle hver

Bonde, de mødte eller passerede forbi, og det var noget, den Tids raa Krigsfolk just ikke ømmede sig ved. En gammel 70-aarig Mand fik saadanne Rap over sine Hænder, magre og knoglede som de vel sagtens have været, at de bleve blodige; en anden Mand forsøgte skrækslagen at undfly over et Gærde, men selve Gouvernøren skød efter ham og undgik rimeligvis kun at dræbe ham derved, at en Kaptajn slog Skyderen op, saa Kuglen gik i Luften. Med en Pistol skød Gouvernøren derefter efter en Bonde, som stod ved et Hus. Det var en af hans Rønneture! Den 15. Juli 1661 foretog han en lignende Rejse og havde med sig Overvagtimester Unike, Ritmester Brink, en Korporal og nogle andre Tjenere; ledsaget af disse begav han sig hen til Ridefogden og overfusede ham først med Ukvemsord, men gav sig derefter til at prygle løs paa ham lige fra Halsbenet til Bæltestedet, saa han blev baade brun og blaa, samt tilføjede ham endda »trende Hug udi venstre Side«. Ridefogden greb nu fat om Gouvernørens »Rør« (Stok) og forsøgte at holde ham fra Livet, men ikke bedre end, at det lykkedes Gouvernøren at faa draget sin Kaarde ud. Saa greb imidlertid den mere besindige Ritmester baade Gouvernøren og Kaarden — og den stakkels Ridefoged forsøgte at undfly. Gouvernøren var dog saa »gesvindig«, at han fik sin Kaarde igen og stak med den efter Ridefogden, men var saa uheldig at faa den stukket igennem

Ritmesterens Laar i Stedet for igennem Ridefogden. Denne slap udenfor og satte sig paa en Bænk, og her udspandt sig nu en Samtale imellem dem, hvorefter Ridefogden synes at være bleven i Fred for ham foreløbig; thi vel opfordrede han Soldaterne til yderligere at mishandle Ridefogden, men dette forhindredes af Vagtmester Unike. Ridefogden synes derefter at være kommen ind til en Raadmand [Herman Mortensen Bohn?], og Gouvernøren red saa ud af Byen. Da han kom forbi Raadmandens Hus, stod der et lille Barn og legede udenfor Døren, og ved Siden af Barnet stod en Hund, som rimeligvis har tilladt sig at gø ad den rasende Gouvernør, hvorfor denne uden videre skød den. Det var et Held, at han ikke ramte Barnet, som ifølge M. K. Zahrtmanns Mening var en 9 Aars Dreng ved Navn Morten Hermansen Bohn, som blev Stamfader for en Slægt, der har vundet Ære og Berømmelse, blandt hvilken Slægt Johan Nikolaj Madvig turde være den mest berømte.

Dette turde være nok til at vise, hvilken Mand Adolf Fuchs var. Den foran oftere nævnte ædle Grev Christian Rantzovs Indberetning til Kongen om denne Mand i Forening med Peder Jensens Klage bevirkede da ogsaa, at Fuchs blev fjærnet, men trods alt, hvad der er berettet til Kongen om ham, synes han endda ikke at være falden i Unaade; han blev nemlig efter at være afskediget fra Embedet paa Bornholm ansat som Gou-

vernør i Fæstningen Nyborg. Sin velfortjente Straf undgik han dog ikke, thi da han d. 6. November 1662 var paa en Udenlandsrejse og kørte i aaben Vogn paa Gaden i Bryssel*), blev han kendt af Corfits Ulfeldts Søn, Christian, som øjeblikkelig sprang til og dræbte ham ved et Dolkestik. — Det var sørgeligt, at den første danske Gouvernør efter 1658 skulde være en saadan Mand, og det er derfor heller ikke at undres over, at den foran nævnte Ridefoged, Peder Jensen, i sin Klage til Kongen antyder, at Regimentet under Svenskerne (Printzensköld) var at foretrække for det utaalelige Herredømme, Adolf Fuchs indførte. Næst efter John Burdon (Svensker) har der næppe nogensinde paa Bornholm været en saa brutal Befalingsmand som Adolf Fuchs — en Tysker, men ansat af den danske Konge.

Den eneste fordelagtige Udtalelse, der findes i historiske Kilder angaaende Bornholm om denne Mand, haves i en Randbemærkning i Aa Kirkebog, der lyder saaledes:

„17. December 1661 rejste General-Major Adolf Fuchs bort, efter at han Landet i 2½ Aarstid havde vel forestaaet.“

Dette passer ikke ret vel med alt, hvad der ellers foreligger, men turde finde sin Forklaring i, at Præsten kan have været hans Omgangsven. Det vides, at han kom i Aaker Præstegaard, thi

*) Museum 1892, 2det Halvbind, Side 12.

der foreligger herom et Vidnesbyrd, som ganske vist er afgivet mange Aar senere, nemlig 1693, men dog turde være paalideligt nok. Den daværende Degn i Aakirkeby, Peder Raufn, har nemlig d. 4. April det nævnte Aar for Sønderherreds Thing paa Bornholm vidnet, at Gouvernør Fuchs engang havde haft en Trætte med Ridefogden Peder Jensen i Aaker Præstegaard og var bleven saa ivrig, at han nær havde nedstukket Ridefogden med sin »Degn« [Degen o: Kaarde]*). L. de Thura**) har ganske tørt og kort skrevet:

»General-Major Adolf Fuchs kom igen fra Landet.« Her er ingen rosende Omtale; Præsten i Aakirkeby er den eneste, som har rost denne Mand. Det maa betegnes som et stort Fejlgreb af Kong Frederik d. 3. at sende en Mand som Adolf Fuchs til Bornholm som Gouvernør, straks efter at man med jublende Glæde havde givet sig ind under den danske Krone og ventede en helt anden Behandling af den danske Konges øverste Befalingsmand end den, man havde haft under det svenske Herredømme. Kommer nu hertil, at man i Stedet for »Skatternes Forlindring« fik yderligere Skatter, saa er det forstaaeligt, at man følte sig lidt skuffet. Man havde indvilli-

*) M. K. Zahrtmann: Tilstande og Personer paa Bornholm efter Krigen 1658. Museum, Aargang 1892. Andet Halvbind.

**) Thuras Beskrivelse over Bornholm, Side 258.

get i at betale en Tiendedel af sin Formue til de 5 Tønder Gulds Afbetaling, og Aaret efter at man havde indvilliget heri, nemlig d. 13. Oktober 1662, blev der udfærdiget en Ordre til Kommandanten, Landsdommeren og Viceprovsten, at de skulde inddrive de »Tiendepenge«, som Under-saatterne og Indbyggerne havde lovet og forpligtet sig til at udrede til Kongen, og at de tillige skulde indskikke en Relation om Bornholmernes Formue og Middel, Jordegods og Løsøre m. m.*). Det maa antages, at denne Ordre er bleven »efterkommet«, og at en »Relation« er bleven indsendt. Hvis denne havde været til at finde, vilde den have været et udmærket Hjælpemiddel til Bedømmelse af Formuesforholdene paa Bornholm lidt efter 1660, men trods al Eftersøgning i Rigsarkivet har det vist sig umuligt at finde den, hvilket er meget beklageligt. Hvor meget Bornholmerne betalte — hvor stort det samlede Beløb var — kan derfor desværre ikke oplyses. Vi have intet andet at holde os til end den gamle Degn Rasmus Pedersen Raufns Udsagn, at det lovede Beløb blev betalt, og hans Ord faar staa som det eneste historiske Bevis for, at Bornholmerne betalte. I Aa Kirkebog staaer dernæst under April 1662: *J disse Tider gaves Maalstold, Ægteffabstold,*

*) Rentekammerets Ekspeditionsprotokol i Rigsarkivets 2den Afd.

Græspenge af alt Kvæg, item Maanedsskat*). Alt dette var ikke »Forlindring i Skatterne«, og derfor afrejste 1663 d. 25. Marts, ifølge samme Kirkebogs mange Randbemærkninger, nogle Mænd fra Bornholm over til Kongelig Majestæt for at andrage om Skatternes Forlindring, men de kom tilbage d. 3. Juni med »ringe Besked«.

Hvad der rimeligvis ogsaa særligt bidrog til at forurolige Bornholmerne og fik dem til at sende »nogle Mænd« over til Kongen, turde være, at det ved kongl. Resolution af 26. Septbr. 1662 var blevet befalet den nye Gouvernør, Hans Schrøder, at forfærdige Jordebøger paa alt det Jordegods, som paa Bornholm fandtes, hvem det saa tilhørte, ingen undtaget i nogen Maade. Der forefandtes nemlig ingen virkelig Jordebog; Listerne over, hvem der skulde yde Landgilde etc. etc., fandtes kun i de gamle Lensregnskaber. Nu var Lensvæsenets Tid forbi i hele Riget, og en helt ny Ordning indførtes under Enevoldsmagten; man trængte til Penge, Penge og atter Penge, og for at faa saa mange som muligt af de rare Penge var det nødvendigt at faa paalidelige Jordebøger skrevne, for at ingen kunde liste sig uden om Landgilde o. desl.

For Bornholms Vedkommende blev den første virkelige Jordebog færdig d. 29. Juni 1664, og

*) Maanedsskat var en Slags Krigsskat; allerede 1645 havde man betalt „Maanedsskat“. —

den fik en vidtrækkende Betydning derved, at den blev Grundlaget for de senere Tidens Hartkornsberegning. Paa alle Gaarde hvilede de saakaldte Landgilde-Species, det vil sige Afgifter, som for største Delen bestode i Naturalydelse.

Da nu i Aarene 1662 — 64 en fuldstændig Jordebog skulde udarbejdes, bleve Jorderne her ikke boniterede til Hartkornsberegning, hvilket skete andre Steder. Nej, her brugte man de paa hver enkelt Jordejendom hvilende Penge-Afgifter og Naturalydelse som Grundlag for Hartkornsberegningen efter en vis fastsat Takst. Den Takst, som fulgtes, var følgende:

$\frac{1}{2}$ Daler	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Landgilde-, Skriver- og} \\ \text{Stutingspenge eller} \\ \text{Nehegeltpenge*)} \end{array} \right\}$	imod
2 Mark		1 Tønde
32 Skilling		Hartkorn
1 Td. Rug	$\left\{ \begin{array}{l} \text{hver Tønde bereg-} \\ \text{nedes til 5 Skæpper,} \\ \text{de saakaldte gamle} \\ \text{Skæpper} \end{array} \right\}$	imod
1 Td. Byg		1 Tønde
2 Td. Havre		Hartkorn
1 Td. Smør eller 13 Ø**)		imod 12 Td. Hartkorn
1 Oxe at stalde	- 1 -	do.
1 Kofjerding at yde	imod $4\frac{1}{2}$ Skæpper	do.
1 Svinefjerding	- $4\frac{1}{2}$ do.	do.
1 Foernød	- $\frac{1}{2}$ Tønde	do.
1 Faar	- 2 Skæpper	do.
1 Lam	- 1 do.	do.

*) Nehegelt er et tysk Ord; det betyder Sypenge.

***) Bornholmske Pund

1 Gaas	at yde	2 Fjerdingsk.	Hartkorn
1 Høne	-	1 do.	do.
1 Teje*)	-	2 do.	do.
1 Tønde Torsk	-	2 Tønder	do.
100 tørre Torsk	-	2 do.	do.
1 Læs Ved	-	1 Fjerdingsk.	do.
1 Tønde Kul**)	-	1 do.	do.
1 Læs Limsten	-	1½ Skæppe	do.
1 Læs Hø	-	1½ do.	do.
1 Trave Langhalm		3 Fjerdingsk.	do.

Knægtspenge, Brødbagningspenge, Spindepenge, Arbejdspenget, Gæsteripenget, Skvat***) og Vejr-møller samt Huse uberegnete****).

Det var en forholdsvis let Sag at beregne hver enkelt Ejendoms Hartkorn efter denne Takst, langt lettere end efter Bonitering af saa forskellige-artede Jorder som de bornholmske, men ved denne Fremgangsmaade fik bornholmske Gaarde imidlertid højst ulige Hartkorn, selv om de ellers

*) Hvad Teje egentlig var, er aldrig blevet opklaret. Det var under alle Omstændigheder en meget gammel Afgift; den nævnes allerede i et Dokument af 29. Maj 1453 (Hübertz Nr. 20). Amtmand J. Chr. Urne (1740—78) har meddelt, at han et Sted havde læst, at det var en Ydelse, bestaaende af 1 Gaas og 1 Tønde Havre, beregnet i Penge til 1 Mark for Gaasen og 4 Mark for Havren, ialt 5 Mark.

***) Trækul.

****) Vandmøller.

*****) Listen er her meddelt efter Thaarups „Bornholms Amt 1839“. (Side 314—15).

vare lige gode. Dette spillede imidlertid ingen Rolle med Hensyn til de gamle Landgilde-Ydelser, som betaltes uden Hensyn til Hartkornet, men det kunde faa stor Betydning, naar nye Skatter paa-bødes, og naar disse kom til at hvile paa Hartkornet, thi saa vilde disse Skatters Fordeling let kunne blive en stor Uretfærdighed — som til Eksempel: en Gaard, der i Bonitet kun var halvt saa god som en anden af samme Størrelse, kunde komme til at betale ligesaa stor Hartkornsskat som denne, ja, det vilde let kunne ske, at smaa og forholdsvis daarlige Ejendomme, som af en eller anden Grund i ældre Tider vare blevne behæftede med store Landgilde-Ydelser, vilde faa ligesaa store Hartkornsskatter som meget større og langt værdifuldere Gaarde, der i svundne Tider ikke vare blevne belemrede med ret store Landgilde-Ydelser og derfor nu ej heller fik et Hartkorn, der blot noget nær svarede til Gaardens sande Værdi.

*

*

*

For Regeringen var den nye Jordebog med sine nøjagtige Fortegnelser over de Landgilde-Ydelser, som hvilede paa hver Gaard, og den Hartkornsberegning, som nu var udført, et nødvendigt Hjælpemiddel til at faa Skatterne opkrævede, hvilket besørgedes af Ridefogden (Amtforvalter). For Beboerne skete der ingen Foran-

dring, uden for saa vidt nye Skatter paabødes. Da Landgilden var beregnet til Hartkorn og dette ikke lille Arbejde var færdigt, fik man ud, at det samlede Hartkorn kom til at udgøre:

7892 Tønder 1 Skæppe 3 Fjerdingkar 1⁶³/₁₀₀
Album.

Gaardenes Antal var noget over 900 foruden godt en Snes Halvfæstegaarde (Udbyggere) samt lidt over 400 Udbyggerhuse. Øen havde paa dette Tidspunkt 48 Vandmøller og 23 Vejrmøller. Af Byer var der de samme som i vore Dage, men kun Rønne, Nexø, Svaneke og Hasle samt Aakirkeby vare egentlige Købstæder, den sidste dog i Grunden kun en stor Landsby. Allinge, Sandvig og Gudhjem vare kun Fiskerlejer, men foruden dem var der en hel Del andre, vistnok de samme som nu, men rimeligvis mindre*). Byerne vare smaa; Printzensköld har i sin berømte Indberetning (Ransakning) af 1658 meddelt, at Rønne havde 150 Borgere, Nexø 100, Svaneke 70 og Hasle 60**). Byernes Huse vare smaa og højst tarvelige; der var mange Steder en Have ved Husene, men Haverne vare indhegnede med Gærder af Marksten, som oftest saa høje, at ingen fra Gaden kunde se ind i dem***). Havne

*) 1670 var der i Listed Fiskerleje 40 Fiskere, som havde god Næring; i Aarsdale var der 38. (Raufn)

***) Tallene ere vistnok „afrundede“.

***) Endnu for faa Aar siden lod en Borger i Rønne

var der saa at sige ikke; kun naturlige smaa Kroge, som man havde søgt at hjælpe paa ved at sammendynge Stenrevler som en Slags Moler. Søfarten var højst ubetydelig; i Printzenskölds forannævnte Beretning hedder det, at i Rønne var der 4 Skuder (Jagt) og 4 Baade; i Nexø 3 smaa Skuder (Baade nævnes ikke; det maa være glemt); i Svaneke 2 Skuder og 2 Baade og i Hasle kun en eneste Baad.

Købmandshandelen dreves mest som Byttehandel, idet Købmændene lode Landboerne faa Varer, imod at Landboerne som Betaling skulde bringe Kornvarer, Lam, Gæs, Ænder, Svin, etc. etc.; disse Produkter beregnedes saa af Købmanden til den Pris, som var fordelagtigst for ham, og adskillige Købmænd erhvervede sig en betydelig Formue ved denne indbringende Handel. De faa Skippere, som fandtes, besørgede Udførselen og Indførselen; de sejlede vistnok ikke blot til Kjøbenhavn, men ogsaa til andre Østersøhavne, særlig tyske. Ved Siden heraf ankom ofte fremmede Skuder, særlig fra Lybæk og andre nordtyske Østersøhavne, og ikke saa sjælden fulgte den fremmede Købmand, som havde Handelsforbindelser paa Bornholm, selv med for at faa afsat

Stengærdet omkring sin ud til Gaden beliggende Have gøre højere, fordi han ærgrede sig over, at Genboens unge Pige kastede nyfigne Blikke over i hans Have, naar han og hans Familie opholdt sig i denne.

sine Varer til bornholmske Købmænd. Om Fiskeriet haves saa at sige ingen Oplysninger, men saltet og tørret Torsk nævnes ofte blandt Landgilden, og det synes at fremgaa deraf, at Torskefiskeriet har spillet en vis Rolle. Fabriksvirksomhed kendtes ikke, og af Stenbrud kendtes kun Limstensbruddene i den sydlige Del af Øen. At disse Brud ikke have været ubetydelige, ses af, at »Limsten*) at yde« ofte nævnes i Landgilden; Stenkulsbrydning var ej heller endnu begyndt. Forholdene vare nærmest saaledes, at Agerbruget i Forening med lidt Handel og Søfart samt Fiskeri vare de eneste Næringsveje. Om Agerbrugets Tilstand i hine Tider haves saa at sige slet ingen anden Kilde end Printzenskölds Meddelelse, at det paa den Tid, da han var paa Øen, var blevet fortalt for ham, at der i gode Aar kunde avles ca. »30000 tunnor Spannemåhl« af Rug, Byg og Havre tilsammen. Havre var den almindeligste Sædart. Hvede dyrkedes endnu ikke; Bønderne fandt det for »risikerligt« at avle Hvede, thi dels, mente de, egnede Jorderne sig ikke hertil, dels var Hvede for kostbar en Sædart at faa ødelagt, naar fremmede Kreaturer af og til brød over de ofte daarlige Hegn omkring de besaaede Stykker Jord. Imellem 1660 og 1670 begyndte man i enkelte Sogne at saa Ærter og Vikker, hvilket dog kun var i ringe Udstrækning**). Der udførtes

*) Cementsten.

***) Raufn.

følge ovennævnte Meddelelse ca. »1400 tunnor« Rug, »4000 tunnor« Byg og »4 á 5000 tunnor« Havre*), alt i gode Aar. Alt dette gælder Tiden lidt efter det 17. Aarhundredes Midte; stor Forandring skete der imidlertid næppe i de første 50 Aar, hvis man skal dømme efter senere Skildringer af Forholdene paa Øen. Af saadanne høves desværre yderst faa; men til alt Held høves een paalidelig historisk Kilde, som indeholder mange Meddelelser om Tilstandene paa Bornholm ved Aaret 1670, og som disse vare dengang, maa de antages at have været i sidste Trediedel af det 17. Aarhundrede. Kilden er den i det foregaaende saa ofte nævnte *Chronica Boringiaca* af Rasmus Pedersen Raufn. Nogle Uddrag af, hvad han meddeler, ville være godt skikkede til at belyse Forholdene i det Tidsrum, som her forsøges skildret. Bønderne boede ikke i Landsbyer »som udi andre Lande«, men havde deres egen »indgrøftede« Gaard, Mark og Ejendom for sig selv. Om Sommeren havde de en Fæhyrde eller »Fæbud«, som vogtede Kvæget, for at det ikke skulde gøre Skade paa Naboernes Ager eller Eng og derved foraarsage »Klammeri« for Hegnenes Skyld, »som her holdes skarp og tilsees«, skriver Raufn. En Del af Kvæget, saasom Stude,

*) Man maa ikke glemme, at disse Opgivelser kun hvile paa et Skøn og sikkert ikke ere et paalideligt Udtryk for, hvad der kunde avles og udføres.

Kvier og Kalve samt Faar, Heste og Føl (saa-danne, som ikke brugtes — Udgangsøg) og endelig Svin vogtedes ikke, men bleve drevne ud paa den store Fællesmark Højlyngen, hvor de maatte søge deres Næring, saa godt de kunde. Ofte hændte det, at man mistede en Del af disse, enkelte bleve stjæalne, andre forulykkede*). Okser og Stude vare ikke ret store, men »lang-voksne«, og undertiden, naar man lod dem blive 10 a 12 Aar gamle, kunde de faa en høj og stor Vækst, lige saa fuldkommen som sjællandske. Køerne vare ogsaa kun smaa og tynde, men dog gavnlige og mælkerige, „thi man ofte fandt haffue smaa Kiøer som fast ere bedre till melkning end den største frys Kiøer**) were fandt och undertiden unge gaalde Kiøer ere fædere till at Slagte end en Deel Stude ere“***). — Faar og Lam vare i Almindelighed fede, helst i tørre Somre, og kunde naar Slagtetiden kom, give et Bismerpund Talg, børnholmsk Vægt.

Geder holdtes ikke uden ganske enkelte Steder, fordi de gjorde Skade i Skovene.

Heste, Hopper og Føl vare ikke ret store, men undersætsige, stærke og førlemmede; de vare ikke uvillige til Arbejde, men lode sig drive for Vogn,

*) Denne Skik vedvarede lige til et Stykke ind i det 19. Aarhundrede.

**) Frisiske Køer.

***) Raufns Krønike.

Harve og Plov, indtil de styrtede; de vare i billig Pris.

Om Svinene hedder det:

„Swiin opfødes her store, synderlig af Gresset, som de æder och fortærer fremfor mand anden steds har seet; her wancher ingen Olden som haffuer noget at betyde som paa andre Steder, men schal dee fædes maa det schæe med Korn om der ellers er Raad till, hvis icke saa saa dee dog gaa med.“

Af Sædarter, som dyrkedes, nævnes Rug, Byg og Havre, Ærter, Vikker og Boghvede somme Steder, Hvede ogsaa, dog „icke gemeen“.

Angaaende Vildtet i Skovene meddeles, at der var »Hjorte og Hinder« i store Partier. Om Vinteren gjorde de Skade paa Folks Kaal i Haverne, og om Sommeren paa Sæden „udi Marchen“. 1630 havde der været en saa stor Jagt paa dem, at Rigens Jægermester fik skudt og oversendt 200 Stykker, og senere skødes endda 50. En Del Hjorte blev af og til af de af Kongen til Jagt oversendte Skytter fanget levende, sat i Bure og oversendt til Kongen.

Af Harer var der ikke saa mange som forhen; de vare »mestendels« blevne ødelagte i gruelige Sne-Vintre, men af Ræve var der flere end nok.

Træsarterne vare de sædvanlige, undtagen den danske Bøg, som ikke fandtes her. — I Damme og Søer fandtes Karusser, Aborrer, Skaller, Aal, Sudere og Gedder. Som et Sted, hvor der var særlig godt Ferskvandsfiskeri, nævnes Ferske-Sø

ved Nexø. Ogsaa Havvandsfiskeriet omtales, dog kun lidt; Bugten mellem Nexø og Snogebæk nævnes som et Sted, hvor der til Tider var en Rigdom af Fisk, bl. a. store Laks.

Byerne omtales ogsaa, dog ikke ret udførligt; der er saaledes intet meddelt om Bygninger o. desl., men under Omtalen af Svaneke siges, at der var 70 Borgere, hvilket stemmer med Printzenskölds Meddelelse 12 Aar tidligere. Antallet af Borgere i Rønne opgives til 150, hvilket ligeledes passer med den nævnte tidligere Meddelelse. Om Rønne Havn siges, at den var liden og nyttig for smaa Skibe. I forrige Tider var den af fremfarne Konger bleven forhjulpen med Bolværker af Træ, men Værket var ikke blevet fuldført. Af mere Interesse er Raufns Meddelelser om Folkeskikke ved Gilder.

Fæstensøl og Bryllup foregik paa følgende Maade:

En Mand med Ledsagere udsendtes til den udsete Fæstemøs Forældre; ankommen her, sagde han, hvorfor han var kommen, og naar Sagen gik i Orden, sluttede han med en liden Oration (Tale), og derefter holdtes en Collatz (Gilde) efter Husets Lejlighed. Derefter lystes 3 Søndage i Kirken, og naar udlyst var, holdtes Bryllup. Var Bruden af formuende Forældre, bar hun paa Hovedet til og fra Kirken en forgyldt Krone*)

*) Saadanne Brudekroner tilhørte Kirkerne, til hvis Indtægter hørte de Penge, som erlagdes for at leje dem.

og var ellers herlig udstaffet. I Hjemmet holdtes Maaltid og derefter Taksigelse, og om Aftenen lededes først Bruden til Sengen, derefter Brudgommen, som nu tog den forgyldte Krone af Brudens Hoved og satte sin Hat paa hende i Stedet for til Tegn paa, at hun skulde være ham underdanig. Næste Morgen gav man Brudefolkene Brudegaver »til at hjælpe sig med udi deres Trang«. — Fæstensøl og Bryllup holdtes stedse »med den nye Maane«; ellers mente man, at der ikke var Lykke med det.

Naar der var Barsel, samledes de indbudne Kvinder og fulgte Barnet til og fra Kirken og ofrede dér sammen med den Kone, som bar Barnet. Naar Daaben var fuldbyrdet, fulgte de straks med til Barsel-Huset og vare lystige, medens Lejlighed gaves.

Ved Begravelser mødte baade Præst og Degn om Formiddagen i Sørgehuset, og naar Følget var samlet og den ved saadan Lejlighed uundgaaelige Naturalforplejning var indtagen, holdt Præsten ude paa Salen ved Liget en Tale til Følget og formanede alle til, at de af den afdødes Eksempel skulde lade sig paaminde om deres egen Dødelighed, samt til at afstaa fra Synden og leve kristelig. Degnen sang før og efter Præstens Tale, og derefter bares Liget ud. Det er ret mærkeligt, at man ikke kørte det til Kirke, men bar det, enten Vejen var kort eller lang. At »age« et Lig til dets sidste Hvilested ansaas

som en Skam — det var for mageligt! Nej, naar man skulde bevise den afdøde den sidste Ære, maatte man bære ham fra hans Hjem til Kirkegaarden — ringere kunde ikke gøre det. Dette Træk er ret betegnende for Forskellen imellem hine Tider og vore. Der har lige indtil nu været mange, som gerne vilde bære den afdøde fra Ligporten til Graven, men bære Liget hele Vejen fra Hjemmet? Nej! det er længe siden, man blev ked af det.

Hvem der i hine Tider havde størst Ulejlighed ved Begravelser, var i Grunden Degnen, for han maatte ikke blot synge om Formiddagen i Sørgehuset, men maatte siden gaa foran selve Ligbaaren hele Vejen og synge Begravelsessalmer, og det blev gjort, enten det saa var Regn, Blæst eller Snefog. At Sangen kun blev saa som saa, siger sig selv. At fungere som Degn ved Begravelser var saaledes ingenlunde let; Degnen i Aakirkeby, Rasmus Pedersen Raufn, skriver derfor ogsaa:

»Dette er Umage, men hvad Belønningen er, forfares vel.«

Da det just ikke var saa let at bære Liget, naar Vejen var $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ Mil, havde man bestemte Hvilesteder, og hertil valgte man gerne et Sted, hvor der var en Fladklippe eller laa en stor Granitblok, paa hvilken man kunde sætte Ligbaaren, medens man hvilede og nød en medbragt lille

Hjærtstyrkning. Saadanne Stene kaldtes »Hvilestene«, og enkelte af dem ere til endnu.

Skønt Raufn ikke udtrykkelig nævner det, maa det dog antages, at Degnen allerede i hine Tider ved »fornemme« Begravelser skulde affatte et saakaldt »Testament«, det vil sige: en kort Levnedbeskrivelse over den afdøde. I denne skulde følgende Punkter især være fremhævede: den afdødes Fødselsdag og Fødselsaar — Ægtevielsen — hvormange Børn — hvilke store og gode Gerninger der kunde udpeges. . . . o. s. v. Dette ofte i højtravende gammel Degnestil affattede »Testament« skulde saa Præsten læse op fra Prædikestolen, og det var i Grunden dette, man lagde særlig Mærke til. Saasnart Præsten begyndte at læse det op, blev der Opmærksomhed, og var en eller anden blidelig slumret ind under Præstens lange og ofte højst kedelige og søvndyssende Ligprædiken, saa puffedes hans Sidemand ham i Ryggen og hviskede: »Hør nu etter, aa hausa saa hvad han sajer, saa kainj vi sien snakke om'ed«. Havde Degnen været heldig i Affattelsen, af »Testamentet«, og havde han rost den afdøde dygtig, lod Familien dette afskrive i flere Eksemplarer*) til Slægt og Venner.

Naar Sørge-Gudstjenesten var endt og Graven tilkastet, drog man tilbage til den afdødes Hjem, ret ligesom nu. Her styrkede man sig ved et godt Maaltid, det saakaldte »Øfrøll«, og det gør

*) Af saadanne ere adskillige endnu bevarede.

man endnu. I saa Henseende har man holdt fast ved de gamle Skikke. Raufn beretter om Datidens Øfrøll, at under dette foregik alt med Tugtighed og Ærbarhed, ja endogsaa med Læsning, Sang og anden Guds frygt. At man imidlertid ikke forsmåede Varerne, synes bl. a. at fremgaa af et morsomt gammelt Mundheld, som turde have sin Rod i hine Tidens Begravelsesgilder:

»Spisen men Bælla! de e inte hver Da',
Moer dør« sa Mainj ver sin Konnas Øfrøll*).

Med Folkeoplysningen var det rimeligvis her som andre Steder kun daarlig bevendt. Mærkelig nok skriver imidlertid Raufn, at man næppe skulde komme til nogen Gaard eller til noget Hus i Købstæderne eller i Sognene, uden at der var i det mindste eet Menneske, som kunde læse, enten Manden, Konen, et af Børnene eller endogsaa Tjenestekarlen eller Pigen. De holdt og saa deres Morgen- og Aften-Bedestund med »Bønnelæsning« og Salmesang. — Kvinderne roses af Raufn i høje Toner; de kunde efter hans Siggende spinde, væve, binde Hoser, sy, kniple og al anden Husgerning. Derhos vare de saare dejlige og skønne, ja saa dejlige, at man ikke skulde finde dejligere andre Steder. Endelig havde de mange andre Dyder: Tugtighed, Forsynlighed,

*) »Spis kun, Børn, det er ikke hver Dag, Mor dør,«
sagde Manden ved sin Kones Gravøl.

Sparsommelighed i Husholdning, Ærlighed og Oprigtighed i Omgængelse, Gudfrygtighed og Adstadighed, baade i Kirkerne og udenfor disse. Det ser ud til, at den gode Degn i Aakirkeby har været en begejstret Beundrer af det smukke Køn og har ladet sig henrive til vel stærke Lovtaler over deres Dejlighed og store Dyder, men forøvrigt fik de bornholmske Kvinder et Hundrede Aar senere af Øens daværende Amtmand, Joh. Chr. Urne, et ganske lignende Vidnesbyrd.

Vi skulle nu se, hvad Raufn ellers har at berette om Tilstandene paa Bornholm paa hans Tid. Her maa dog lægges Mærke til, at han med sin Bornholms Krønike, der maa have kostet ham adskillige Aars Arbejde, ikke blot havde til Hensigt at samle og redde fra Glemsel, hvad han kunde faa at vide om Tilstande og Begivenheder fra de ældste Tider til hans Tid, men særlig havde paa Sinde ved dette Skrift, som skulde indsendes til Kongen, at bevæge denne til at komme den i mange Henseender betrængte, for ikke at sige i Armod nedsunkne Befolkning til Hjælp. Derfor se vi, at Raufn med mørke Farver skildrer Nøden og Armoden, som den viste sig for hans Øjne. Han dvæler ofte ved det for Agerbruget uheldige Vejrlig: tørre eller vaade Somre samt haarde Vintre. 1663 havde Høsten været saa regnfuld, at mange maatte meje deres Korn under Vandet, men 1670 var Sommeren saa tør, at der blev Misvækst. Derom skriver Raufn:

»Ingen mindes saadan ringe Høst som i dette Aar, Anno 1670, da de maatte her paa Landet oprykke det stakkels Straa og Ax med Hænderne, kunde ikke bære endten Le eller Sax derpaa. Hvermand havde fast sin indhøstede Grøde til Julen derefter strax fortæret, havde intet til Kongen, mindre til Kirken, Præst eller Degn. Der løb omkring efter Føden paa Landet saa mangfoldige Mennesker, gamle og unge, stærke, svage, Mænd og Kvinder, Drenger og Piger, som det var storlig at forundre sig over. Det var, man havde i det ringeste 40 og flere at [be-] spise*), uanset der i Tide ved Mikkelsdag rejste her fra Landet nogle 100 Mennesker til andre Steder sig udi denne besværlige Tid at opholde og nære. Heste og Kvæg døde flux og bort fordi der fattedes Foer til dem. Aarsagen var en stor Guds Straf; thi forholdt Gud Regnen.

Høet var ringe, men Kornet fast ringere. Ingen mindes saa stor Elendighed og her ser ud til en ynkelig Undergang om Gud og Kongl. Majestæt sig ikke vil over os forbarne.«

At Nøden virkelig var stor, fremgaar af, at der i September samme Aar blev foretaget Syn over Høstudbyttet paa alle Gaarde, og man beregnede, at Foder og Sæd, som havdes i Behold, kun kunde forslaa til Jul og ikke stort længere.

*) Skal vistnok forstaas saaledes, at man ofte maatte bespise 40 og flere Tiggere.

Den 17. Oktober ankom derfor ogsaa Kommissærer for at undersøge Øens bedrøvelige Tilstand. De undersøgte Forholdene nøje og afrejste d. 14. November, lovende alt godt. Det varede imidlertid længe, inden der kom Hjælp. En Ulykke kommer sjælden alene! I November samme Aar udbrød der en aldeles forfærdelig Storm, som vedvarede i flere Dage og anrettede store Ødelæggelser. Derefter nærmede Vinteren sig, og saa smaat tog den fat, men saa haardt holdt den ved, ja, det blev ifølge troværdige Beretninger en ualmindelig baade haard og lang Vinter, som varede ved til langt hen i Foraaret 1671. Raufn skriver herom:

»Paa dette arme Land var en bedrøvelig Tid; Hunger og Elendighed fast for alle Folk; den ene kunde ikke hjælpe den anden. Da rejste en Del fra Landet til Tyskland og Danmark, da de deres arme Levned ej ydermere kunde friste. Der fandtes imidlertid nogle Mænd døde paa Marken af Hunger og Frost, saasom d. 23. Marts en Dreng (Tjenestekarl) paa Ny-Kirkens Kirkegaard, og d. 7. April en Mand udi Boelsker Sogn paa Alvejen. — Heste, Hopper, Oksen, Kiøer, ja Kvæget mestendels fast for hver Mand uddøde alle, saa at det udi Sandhed maa siges, at maasche her paa Landet aldrig haver været en saa stor Elendighed som nu. Her er intet at æde eller drikke, her er intet at saa udi Jorden, om man end den dyrke kunde. Kreaturerne, Arbejdet

skulde drive, ere bortdøde af Hunger og en grusom Fæsyge, de ere med bleven tagne*), saa Gud maa sig herover forbarme!«

Hvor haard forøvrigt Vinteren 1670/71 har været, ses ogsaa deraf, at man om Foraaret i Skovene fandt Hjorte og Raadyr liggende døde »20 Stykker tilsammen«, og det, skønt man havde hugget Grene ned i store Mængder, for at de kunde gnave Barken af til Næring. — Havde Befolkningen forhen været fattig og kun lidet rustet til at modtage slige Stød, saa er det indlysende, at den nu maatte synke ned i den dybeste Armod, og det er lige saa indlysende, at Staten nu maatte træde hjælpende til, hvilket da ogsaa skete; thi i April Maaned sendtes 8 Skibe til Bornholm med Rug, Byg, Malt og Ærter til Uddeling, men, siger Raufn, »det gemene Folk, af Udgifter og andre Besværligheder tilfulde forarmede, finge deraf lidt eller intet«. Den 30. Maj sendtes imidlertid nogle Hundrede Tønder Byg til Øen, og disse skulde anvendes til Saasæd**), medens andre Hundreder Tønder Sæd anvistes

*) Hvormed de ere blevne betagne.

***) Det var sent at saa Byg i Juni Maaned, men af gamle Optegnelser fremgaar, at man paa Bornholm i adskillige Aar først fik „sædlagt“ et godt Stykke ind i denne Maaned. Der haves paalidelige Efterretninger om, at man endnu i første Halvdel af det 19. Aarhundrede ikke saa sjældent først kom til at saa 6-radet Byg midt i Juni Maaned.

Beboerne til Livsophold, og nu maa Fordelingen være bleven udført mere retfærdigt, thi — nu udbryder Raufn: »Herrens hellige Navn være lovet evindelig og Hs. Kongl. Majestæt højpriset og berømmet saa længe Verden staar!« Endelig ankom d. 5. Juli nogle Hundrede Tønder Byg, hvilke Kongen forærede Bornholmerne.

Det ses heraf, at Kongen dog virkelig søgte at lindre Bornholmernes Nød, om der end ikke paa Grund af Rigets Fattigdom kunde gives Beboerne Lettelser i Skatterne, hvilket de ellers mente at have Krav paa i Henhold til de Løfter, der vare givne dem 1658. At Kongen og hans Raadgivere dog alligevel toge noget Hensyn til disse Løfter, fremgaar deraf, at den saa forhadte Maanedsskat for Bornholms Vedkommende ved kongl. Resolution af 4. Septbr. 1670 blev reduceret betydeligt. Om Sommeren 1671 sendtes derefter to meget ansete Mænd, Christen Skeel og Thomas Finke, til Bornholm for at ordne adskillige Sager, særligt forøvrigt angaaende Militisen. Der var nemlig for denne af Kongen udstedt et nyt Reglement, og dette skulde Kommisærerne »introducere« m. m. Endvidere skulde de af Kongens Gaarde paa Bornholm udvise nogle til Officererne ved Militisen*), for at de kunde have

*) I en Pakke med Paaskrift: „Bornholmske Dokumenter 1671—74“, som opbevares i Rigsarkivets 2. Afd., findes under Nr. 7 a: Jordebog over Officergaardene

disse til Brug og Beboelse eller nyde Indtægterne af dem som Løn i Stedet for at faa kontante Penge. De skulde dernæst ordne Skatteforholdene i Byerne, hvor der var opstaaet Uenighed mellem Borgerne og Øvrigheden desangaaende, og de indberettede herom: „ I lige Maade have vi forenet udi Kiøbstæderne Øvrigheden med menige Borgerffab om deres Skatter og dennem efter den billigste Propotion os allerunderdanigst har funnet synes, lignet med Landet.“ — Som saa ofte forhen, var der megen Strid og Splid paa Øen om mangt og meget; Kommissærerne afhørte nu alle Parter og søgte at forlige dem eller, hvor dette ikke lod sig gøre, at faa Sagerne henviste til Domstolene. En tilsyneladende ret ubetydelig Sag, nemlig Spørgsmaalet om, hvor meget der ved Skifters og Dømmes Beskrivelse skulde betales i Skriverpenge, gav Anledning til langvarige Stridigheder og mange Klager; thi Skrivelserne gik ofte ud over, hvad der efter Beboernes Mening var lovlige Betaling. Der indløb nu til Kommissærerne mange Klager desangaaende, og derfor lode de forkynde paa Thinge, »at enhver sig stricte efter Recessen og Kongl. Majestæts Forordninger havde at forholde om slig Skrivelser-Betalings Oppebørsel«.

paa Bornholm 1671. De affattede ogsaa en Jordebog over de saakaldte „fri Vornedegaarde“. Ved samme Lejlighed anerkendtes Skovsholm i Ibsker Sogn for at være en fri Hovedgaard. —

De tilraadede dernæst i deres Indberetning Kongen at udnævne en særlig Kommission med det Hverv at regulere, hvor meget der for hvert Ark Papir til Things og paa Skifte som ogsaa for Dømmes Beskrivelse skulde betales. Efter at Kommissærerne i deres Indberetning havde omtalt denne Sag og de Klager over Forurettelser, der paa dette Omraade formentlig vare begaaede, meddelte de, at de fleste Klager dog vare over Fattigdom og rede Penges Mangel til Kontributionernes og Landgildens Betaling, samt at der nu var ringe Handel og Næring paa Øen, og de fortsætte saaledes. . . . „och Bønderne hwis Korn och fæmon dee hafuer hafft nu udi disse forgangne Åringer icke alleniste haffuer maattet soldt for half werdt, mens endoch en Diel deris Huse och Gaarde pantsat och afhende for penge at bekomme til Militær underholdning, som siden Freden er sluttet hafuer trechet der af Landet osuer firefindstiusue tusinde Rigsdaler*); derforuden haffuer her paa Landet weret nogle Års Misvæxt tilmed och deris fæmon forleden År dennem frafalden“. —

Som Følge af disse sørgelige Tilstande foreslog Kommissærerne følgende:

1. at den Beboerne af Kongen ved Resolution af 4. Septbr. 1670 benaadede Skatte-Proportion

*) Det er den gamle Historie om 84,460 Rigsdaler, som Bornholmerne allerede inden Oktbr. 1661 havde betalt.

- maatte vedvare 2 à 3 Aar, indtil Almuen kunde komme lidt igen paa Fode.
2. at Kongen vilde laane Beboerne 1500 Tønder Sædekorn, hvilket højliges gjordes fornødent, eftersom de ikke havde Kredit og en Del af dem det Aar kun havde faaet den halve eller tredje Del af deres Jord besaaet — ja nogle langt mindre — af Mangel paa Saakorn. Endvidere foreslog de, at alle panthavende Kreditorer samt de Folk, som vare blevne benaadede med store Partier Gods for deres Livstid, skulde have Tilhold om at forstrække deres Bønder med en Del Sædekorn tilkommende (næste) Aar, for at Landet igen kunde komme »i fuld Sæd«, og Kongen saavel som andre, der havde og nød »Benaadninger«, igen kunde bekomme deres Forstrækning som og fuld Landgilde.
 3. Paa Grund af, at der aldeles ingen rede Penge var paa Landet, og fordi der var saare lidt af Fæ, Korn og Smør til at udføres for at faa rede Penge, foreslog man, at Landet, Købstæderne og Officererne maatte fritages for Prinsessestyr*) eller dog faa Henstand med den.
 4. Det foresloges, at det maatte tillades at yde Landgilden udelukkende in natura.
 5. Det foresloges, at de Bønder, som skulde stille en Rytter i fuld Uniform, maatte fritages for at betale Ægtpenge eller ogsaa faa noget lidet til „deris Gæncers Vedligeholdelse“.

*) En Ekstra-Skat, som var paalagt over hele Riget.

Aaret efter forsøgte Svenskerne at gøre Landgang ved Sandvig med 500 Mand i Baade, men bleve saaledes hilste af Landets Kanoner, at de ikke kom med nogen Baad til Landet, og det sagdes, at saamange af dem bleve dræbte, at der tilsidst næppe var saamange tilbage, at de kunde ro Baadene ud til Skibene igen*).

Den store svenske Stranding 1678.

Jens Pedersen Koefoeds senere Liv. — Printzen-sköldsvisen. — Povl Ankers sidste Dage.

Natten mellem d. 4. og 5. December 1678 indtraf paa Kyststrækningen for Vestermarie, Aaker og Pedersker en forfærdelig Stranding. En stor svensk Transport-Flaade, bestaaende af 25 Skibe dels fremmede, dels svenske, som skulde overføre 4 à 5000 Soldater fra Pommeren til Sverrig, drev i Land paa nævnte Kyststrækning, og alle Skibe bleve aldeles sønderslaaede og fuldstændigt ødelagte. Det var i Krigens Tid; derfor gik der Vagt langs Kysten hele Øen rundt, men i den

*) Meddelt af J. C. Urne i hans Tillæg til Thura, Side 241.

bælgmærke Nat og den forfærdelige Storm observeredes Strandingen først, da nogle af de udstillede Vagtposter gennem Stormens Hyl syntes at høre høje Nødraab. Der afgik nu Ilbud til Landsdommer Mathias Rasch i Rønne, som tilligemed Amtmand Gjedde hurtigst muligt fik samlet 60 Ryttere, der sendtes ud for at recognoscere. De forefandt snart paa Stranden 400 svenske Soldater staaende i fuld Gevær, men der var mange flere længere fremme paa Kysten. Omtrent 1200 antoges at være druknede; Resten havde reddet sig i Land*). I Stranden fandtes selvfølgelig en uhyre Mængde Vragstumper, Drivgoods o. desl, men paa Havets Bund laa nu 70 svenske Metalkanoner, 5 Mørsere, en Mængde Penge, Guld, Sølv, Vaaben og mange Kostbarheder, som havde været om Bord i Flaaden. Denne uhyre store Stranding vakte den største Opsigt ikke blot paa Bornholm, hvor man i lang Tid derefter næsten ikke talte om andet, men ogsaa i andre Provinser, ja endog i fjærne Lande. Om denne sørgelige Begivenhed blev der derfor ogsaa affattet en hel Række Skrifter baade paa Tysk, Latin og Dansk. De svenske Soldater, som havde reddet Livet og nu vare danske Krigsfanger, bleve indtil videre stillede

*) At dette lykkedes for dem, skyldes utvivlsomt det Tilfælde, at Skibene vare strandede netop paa denne Kyststrækning. Var Strandingen indtruffet paa en af de mange af Bornholms farlige Klippe-Kyststrækninger, vilde rimeligvis alle være druknede.

under den Øverstbefalende over Militzen og bleve dels sendte til Rønne, dels forvarede i flere Kirker, hvor de bleve bevogtede af bornholmske Militzsoldater. — Landsdommeren rejste derefter til Kjøbenhavn, medtagende nogle af de fornemste Fanger. Om Foraaret kom saa to danske Orlogsskibe »Delmenhorst«, Kapt. Barfod, og »Den flyvende Hjort«, Kapt. Bagge, og afhentede de fleste af Fangerne; under Vejs til Kjøbenhavn bleve de angrebne af fem svenske Fregatter, som mærkeligt nok bleve drevne paa Flugt. Der var endnu en lille Flok af Fangerne tilbage, men disse bleve senere afhentede.

1679 i November lede Svenskerne atter et lignende Skibbrud ved Bornholm. En Transport-Flaade skulde dengang bringe Tropper til Tyskland, men hele Flaaden strandede, og omtrent 3000 Mand druknede. Henved 1500 havde reddet sig i Land, men fandtes i saa forkommen Tilstand, at de i kort Tid alle døde; de bleve begravne paa Bornholm*).

Under Strandingen 1678 optræder atter Jens Koefoed; han maa som Kaptajn være bleven beordret til at gøre Tjeneste ved Fangernes Bevogtning, men nu brød hans gamle, bekendte Svenskerhad ud i lys Lue, og i sin Hidsighed synes han ikke blot at have nægtet at lystre Ordre, men vilde absolut have alle i Land komne Svenskere

*) Thura, Side 167—68.

massakrerede*), hvilket han dog heldigvis ikke fik Lov til at lade gøre. 1684 høre vi atter fra ham. Der var Gilde hos Amtsskriver Augustus Dechner i Rønne, og Koefoed var med. Da man efter endt Gilde skulde hjem og holdt til Hest i Gaarden, gik en Kande Vin rundt til Afsked. Dette gav imidlertid Anledning til, at Koefoed kom i Klammeri med en Artilleri-Kaptajn (Styk-Hauptmand), hvilket i al Korthed gengives saaledes: Det var fornemme Folk, der holdt til Hest her og drak Skaaler til Afsked; Jens Koefoed afskød ved denne Lejlighed »til Ære for de gode Herrer« sin Pistol, men hans Hest, som ikke var vant til at staa for Skud, løb frem og tilbage, og saa red Koefoed hen til Styk-Kaptajnen og sagde: Drik, Broder! Denne, som sad med et fyldt Glas Vin i Haanden og vel ved Koefoeds Tiltale blev forstyrret i sine Betragtninger, kom til at spilde nogle Draaber paa sin »Kjortel«, men herover maa han være bleven gal i sit omtaagede Hoved, thi pludselig slog han Resten af Vinen paa Koefoed, sigende: »Der har du det til det andet!« Koefoed tog sit Tørklæde, tørrede sig om Munden og strøg Vinen ned af sine Klæder, men udbrød derefter: »Er det Manér at slaa Vin paa en ærlig Mand eller paa en ærlig Mands Klæder? Du

*) Det er Jens Koefoeds ivrige Beundrer, Amtmand J. C. Urne, som har meddelt dette Træk. (Ny Kongl. Samling, 726 b).

gjorde som ingen ærlig Mand i det, men det kan være lige godt.« Og med det samme sagde han Farvel, red ud af Porten og afskød her sin ene Pistol, hvorefter Styk-Kaptajnen hurtig red ud af Porten efter Koefoed.

Inde i Byen kom det dog ikke til Slagsmaal imellem dem, men da de vare komne lidt udenfor denne, steg Jens Koefoed af sin Hest og sagde til Styk-Kaptajnen: »Af Mæren! her skal ikke mange staa og gabe og se paa os!« — og saa trak han sin Sabel. Nu steg ogsaa Styk-Kaptajnen af og trak sin Sabel, og saa begyndte Kampen. Imidlertid vare flere af Deltagerne i Selskabet — og blandt disse Amtsskriveren selv — komne bag efter for at forhindre Ufred, og Amtsskriveren forbød dem i Kongens Navn at slaas; Jens Koefoed stak ogsaa Sablen ind igen, men løb et Øjeblik derefter hen til sin Modpart, slog ham med flad Haand to Slag paa Munden og sagde: »Du Flabmund, skal du overfalde en god ærlig Mand?« Dermed var Slagsmaalet med tilhørende Skældsord i fuld Gang. Man fik Stokkene fra dem, men saa greb de hinanden i Haarene, hvilket kaldtes »Haardragning«. Det lykkedes dog snart at faa dem skilte ad, og nu red hver til sit. Da Koefoed kom hjem, var han blaaslagen, og havde adskillige Knuder i Hovedet, og stort bedre har det næppe været med Styk-Kaptajnen. Denne Sag kunde ikke holdes dulgt; den kom i Folkemunde og vakte Opsigt. Koefoed maa dog have ment,

at han var den forurettede Part, og henvendte sig til Kommandanten, Bendix v. Hatten, med Anmodning om at faa optaget Forhør, og denne beordrede Byfogden i Svaneke til at afhøre Vidner. Forhøret findes beskrevet i Øster-Herreds Thingbog for Aaret 1684, og blandt Vidnerne findes anført Hans Olsen Madvig, som i Marts 1681 var bleven ansat som kongl. Skovrider paa Bornholm til Belønning for sin Virksomhed i Skaane under den sidste Krig. Han var Stamfader til Johan Nikolaj Madvig og boede paa Kobbegaard i Østerlarsker.

Det var næppe første Gang, Jens Koefoed var i Slagsmaal; han kan ikke frikendes for Hidsighed og Stridbarhed, og dette hans medfødte Sind har han ingenlunde kunnet styre og beherske tilskrækkeligt. Men han maa ikke bedømmes efter Nutidens Forhold; saa vilde man gøre Uret imod hans Minde. Den Tid, i hvilken han levede, var en hel anden end vor; Slagsmaal vare ingenlunde sjældne, selv blandt de saakaldte »bedre Klasser«. Saaledes stod der efter endt Jagt i Almindingen 1680 et vældigt Slagsmaal mellem Bykaptajn Gregersen og Byfoged Tobias Dechner, begge af Aakirkeby. Under dette fik den gamle Bykaptajn, som 1645 viste en saa modig og tapper Adfærd, sine Klæder iturevne og sin Krop temmelig ilde behandlet af den for sin slette Karakter og slette Embedsførsel samt ligefremme Forbrydelser ilde berygtede Byfoged, hvem vi

senere ville komme tilbage til. Slagsmaalet gav Anledning til en Retssag, og i Dommen hedder det bl. a. . . . da aligevel tilfindes Byefogden for Saarmaal udi Borgermesterens*) Ansigt, som de af ham førte Vidnesbørd og Skjønningsmænd vidnet hafue derfor at skal bøde 4¹/₂ Mark formedelt Saa- ret ikke fand skjules med Haar eller Klæder og for hver af de 2 Slag Kiep eller Staffshug 6 Mark. Og eftersom ikke noget for mig (Dommeren) er bevis- liggjort hvormeget Badskærerlønningen haver været, modereres det paa to Rixdl. Derforuden skal Byefog- den betale for Klæder er beskadiget efter de tvende Mænds Syn 4 Slettedaler. Item at give Borger- mesteren for sin Sveie og forfømmelse**) 6 Rixdl. o. s. v. Det vil næppe være vanskeligt at finde adskillige Beretninger om slige Slagsmaal, hvis man vil gøre sig den Ulejlighed at gennemsøge de gamle Thingbøger.

Om Sagen angaaende Slagsmaalet mellem Jens Koefoed og hans Modpart førtes videre end til Af- høring af Vidner fra Koefoeds Side, vides ikke; Thingbøgerne melde intet derom. Rimeligvis er hele Sagen bleven neddysset! Noget værre var det gaaet Koefoed nogle Aar i Forvejen. Han var nemlig, medens den skaanske Krig stod paa, kommen i Strid med selve sine militære Foresatte angaaende en Friskytte, som var bleven dræbt,

* Bykaptajnen var tillige Borgmester.

**) Tidsspilde.

og denne Strid medførte hans Arrestation; thi da Kongen blev gjort bekendt med Sagen, forlangte han den undersøgt af en civil Kommission samt forbeholdt sig selv dens Afgørelse. Omtrent samtidigt holdt de bornholmske Stænder et Møde, paa hvilket de især skulde drøfte Landets Forsvar paa den Tid. Paa dette Møde kom Koefoeds Sag til Behandling, men »Stænderne« udtalte, at Koefoed »haffuer ladet sig finde aarvaagen och tapper udi denne sidste ruptur*) och altid ellers«. De bad derfor om at faa ham fritaget for en Arrest, fordi man netop nu nødvendig kunde undvære ham. Hvorledes denne Sag endte, vides ej heller, men alt tyder paa, at Koefoed ogsaa denne Gang slap heldigt fra det hele, hvilket bestyrkes af, at han 1680 havde Mod til at gifte sig anden Gang, samt deraf, at han 1684 var med til det omtalte Gilde sammen med fornemme Folk. Det er ret betegnende for Jens Koefoeds bekendte Lyst til at prale og rose sig selv, at han under det omtalte Slagsmaal gentagne Gange fremhæver, at han er en god og ærlig Mand! Angaaende hans senere Liv vides intet videre af Interesse; i sine tvende Ægteskaber havde han, som bekendt, 12 Sønner og 12 Døtre og altsaa en stor Børneflokk at ernære og forsørge.

*) Ved „sidste Ruptur“ menes vistnok den skaanske Krig, som begyndte 1675 og endnu ikke var endt, da Stænderne holdt deres Møde. Dette findes saaledes anført baade af Zahrtmann og Grove i deres Afhandlinger.

Maglegaard, som nu anses for at være en meget god Gaard, var i hans Tid kun i ringe Drift. Amtmand Thomas Finke kalder den 1676 fordærvet og afbrændt, og saaledes havde den helliget i mindst 16 Aar. Koefoed døde paa Maglegaard den 16. Maj 1691 og blev begravet i Østermarie Kirke. Ved Begravelsen ophængtes i Kirken en Silkefane med en Indskrift i forgyldte Bogstaver. I Thuras »Bornholms Beskrivelse« meddeles Side 61, at der paa Fanen var tegnet Capit. Jens Koefoeds Fødsel i Rønne Anno 1628 og hans Død paa Maglegaard d. 4de Juli 1694 i hans Alders 63. Aar*). Denne Fane er desværre nu forsvunden. Senere ophængtes til Minde om Koefoed et Epitafium, paa hvilket der er malet et Billede af ham selv og hans tvende Hustruer samt deres 24 Børn. Indskriften paa dette lyder saaledes: No. 1653. den 3. Nov. er Hans Kongl. Maysts. Velbestalter Capitaine, Velædle og Mandhafte Jens Koefod Pederson, kommen i Ægteskab med Ærlig, Dydig og Gud-Elfskende Møe, Margrete Sandersdatter. og levede de tilsammen i 27 Aar, og avlede 24 Børn. No. 1678 den 28 Julii hensov hun udi Hærrer, udi hendes Alders 43 Aar, 10. Uger og 1. Dag. No. 1680. den 19. Julii er Velædle Hr. Capit. anden gang kommen i Ægteskab med

*) Thuras Meddelelse om, at Jens Pedersen Koefoeds Dødsdag paa Fanen var anført som 4de Juli, maa bero paa en Fejltagelse, thi Koefoed døde den 16de Maj.

Ærlig og Velbyrdige Jomfrue Elisabeth Akeleye og har Gud deres Ægteffab med trende Børn velsignet.

Dette Epitafium opbevares endnu i Østermarie Kirke. Ved Indskriften er det værd at lægge Mærke til, at Koefoeds første Kone kaldes »ærlig dydig gudelskende«, den anden »ærlig velbyrdig«. Kofoeds anden Kone var nemlig af virkelig Adel, og derfor var hun ikke blot »ærlig«, hvilket hans første Kone ogsaa kunde kaldes, men hun var tillige »velbyrdig«. Om hun ligesom Koefoeds første Hustru ogsaa var dydig og gudelskende — derom meddeler Indskriften intet. —

Paa Skiftet efter Koefoed viste det sig, at hans Bo havde en Værdi af 1356 Slettedaler 2 Mark 12 Skilling; Gælden beløb sig til 905 Slettedaler 3 Mark 13 Skilling.

Hans Enke blev boende paa Maglegaard til sin Død, thi ifølge Rentekammerets Skrivelse af 14. Oktober 1687 fik Kapt. Jens Koefoed og hans Hustru, Elisabeth Akeleye, Tilladelse til at beholde Maglegaard »i begge deres Livstid«. Hun giftede sig igen 1692 med Claus Koefoed og levede sammen med ham paa Maglegaard, indtil hun i Aaret 1739 gik til Hvile i en Alder af 85 Aar. Hendes efterlevende Mand havde rimeligvis forudset, at hun døde først, og havde derfor ansøgt om Tilladelse til at beholde Maglegaard til sin Død — ogsaa, hvis hans Hustru døde først. Ved Kongens Resolution af $1\frac{1}{2}$ 1731 var dette blevet ham tilladt. Han maa dog kort efter sin Kones Død have

afstaaet Gaarden, thi d. 22de Marts 1740 blev den bortfæstet til Frederik Larsen Koefoed. Faa Aar senere, 1744, solgtes den ved den store Auktion til Gabriel Larsen Koefoed, der var en Søn af Degnen Lars Sørensen og en af Jens Pedersen Koefoeds Døtre med Elisabeth Akeleye; saaledes kom Gaarden altsaa nu igen tilbage til Koefoeds Familie og denne Gang som virkelig Ejendom (Selvejer). Den gik dog senere atter over paa andre Hænder og saaledes ud af »Befrierens Slægt«.

*

*

*

Hermed ere vi færdige med denne saa meget omtalte, omskrevne og omstridte Mand. En Del af hans mange Børn vare døde i en spæd eller ung Alder, en anden Del vokste op og forplantede Slægten, men gennem lange Tider regnede man sig det til stor Ære at være i nærmere eller fjærnere Slægtskabsforhold til ham, og Slægt efter Slægt har siden 1658 og lige til vore Dage holdt urokkeligt fast ved, at det var ham, som var »Bornholms Befrier«. Om Aarsagerne hertil kan der tvistes, men iblandt disse maa der udpeges to Skrifter, som særlig medvirkende hertil, i alt Fald for de Slægter, som have levet fra Midten af forrige Aarhundrede til nu, nemlig L. de Thuras »Bornholms Beskrivelse af 1756« og N. P.

Skovgaards »Bornholms Saga af 1834«. Det første Skrift fik en ret betydelig Udbredelse paa Bornholm og blev læst med stor Interesse; i dette skildres Jens Koefoed som Befrieren. Ogsaa det andet Skrift fik en ret betydelig Udbredelse, og ogsaa dette lod Jens Koefoed være Hovedmanden for Bornholms Befrielse. I det førstnævnte Skrift var det særlig den saakaldte »Relation«, i det sidstnævnte Printzensköldsvisen, der dannede Grundlaget for Jens Koefoeds Berømmelse.

Medens der om bornholmske Begivenheder ikke haves en eneste Folkevise fra Middelalderen, saa er Printzensköldsvisen en saadan fra langt yngre Tid. Som noget historisk Aktstykke kan den ikke benyttes, og Historikeren M. K. Zahrtmann har aldeles utvivlsomt fuldstændig Ret, naar han udbryder, at den er »aldeles forbløffende usandfærdig«*). Denne lange Vise har derfor ingen anden Interesse end, at man af den kan lære, hvorledes Beretninger om historiske Begivenheder kunne blive forvanskede i Folkemunde i samme Forhold, som man fjærner sig fra Tidspunktet for Tildragelserne. Der var en Tid, i hvilken denne Vise var kendt og blev sunget saa at sige overalt paa Bornholm; nu er den næsten glemt, og kun ganske faa huske endnu et enkelt Vers eller blot et Par Linier.

Der er i det foregaaende Afsnit dvælet temme-

*) Hist. Tidsskrift, 6 R. V. Kjøbenhavn 1894, Side 231.

lig længe ved Jens Pedersen Koefoed, mindre ved Povl Anker, hvilket imidlertid ligger i Sagens Natur. Povl Anker var en mere stille og beskedne Mand end Koefoed, og fra Karakterens Side en ædlere Mand. Han har utvivlsomt været æret, anset og afholdt paa Bornholm. 1675 finde vi hans Navn øverst paa en Liste over Mænd, som dengang skulde rejse over til Kongen for at forebringe ham Øens Anliggender, og 1685 blev han udnævnt til Provst. Han var ikke blot, som det saa ofte hedder, Præst i Hasle, men ogsaa Præst i Rutsker. Hasle var kun Anneks til Rutsker, men skønt der var en Præstegaard oppe i Rutsker, synes Anker dog, hvilket allerede er berørt Side 207 i 1ste Bind, at have boet i Hasle. Efter al Sandsynlighed have Præstegaardens Bygninger været i en ynkelig Tilstand og næppe til at bo i; dens Jorder maa have været bortforpagtede. 1670 har Anker rigtignok under et til Kongen stilet Andragende ved sit Navns Underskrift tilføjet: Skrevet i Ruts Kirkes Præstegaard, men dette kan hidhøre fra, at han kan have haft et brugbart Værelse oppe i den gamle, faldefærdige Præstegaard, et Værelse, som han benyttede, naar der i Rutsker var Gudstjeneste eller kirkelige Forretninger. I Jordebogen for Aaret 1691 staar anført, at Ruts Præstegaard dengang var aldeles uden Bygninger, men da levede Anker endnu og sad fremdeles i sit Embede, hvilket dog hans Søn for største Delen styrede som sin Faders Kapel-

lan. Ankers Død indtraf nogle Aar senere, og derom har den daværende Præst ved Aa Kirke i sin Kirkebog en Randbemærkning, saa lydende:

»1697 d. 5te November blev velærværdige Hr. Povl Anker, Sognepræst til Hasle og Rutsk Kirke og Provst over Bornholm samt Cannik til Aa Kirke begravet udi Hasle Kirke.«

I henimod et halvt Aarhundrede havde Povl Anker været Præst i Rutsker og Hasle, et lille Præstekald med smaa Indtægter. Præstegaarden i Rutsker var af yderst ringe Bonitet og vistnok i en ynkelig Stand; i den ovenfor nævnte Jordebog af 1691 findes følgende Bemærkning (i Randen) om den: *Saasom denne gaard er Ringe, er Slett udi Sæds Jord og Eng saa vil dend Befries for Egtspenget, som afreignes.*

Det er ret mærkeligt, at en Mand som Povl Anker ikke fik et bedre Kald; Aarsagerne hertil kendes ikke, men det ligger nær at antage, at han har levet sig saaledes ind i Forholdene i Rutsker og Hasle, at han ikke har ønsket at forflyttes. Hans Søn, Hans Anker, fik Embedet efter ham, og det endda straks, thi allerede d. 13de November, altsaa kun otte Dage efter Faderens Begravelse, ses af en af ham til Kongen stilet Ansøgning, af hvilken en Afskrift er gengiven foran, at han havde faaet Kaldsbrev paa Embedet*).

*) Hvorledes dette kunde ske saa hurtigt under den Tids daarlige Postforbindelse, synes næsten at være en Gaade, men betvivles kan det ikke.

Tilstanden paa Bornholm omkring 1680.

Vi maa nu for at faa et Overblik over de bornholmske Tilstande i hine Tider vende Tanken tilbage til Tiden omkring Aaret 1680. Den 26. Septbr. 1679 var der sluttet Fred med Sverrig, og den skaanske Krig var saaledes endt. Nu kunde Fredens Gerning atter begynde, og nu kunde der atter tænkes paa gavnlige Foranstaltninger til det i Bund og Grund forarmede danske Riges Opkomst. Hvad Regeringen imidlertid trængte til, var Penge. Det holdt haardt nok at faa de gamle faste Skatter ind, og der var, saavel i andre danske Provinser som paa Bornholm, Skatterestancer i stort Antal. For Bornholms Vedkommende maa der have været Uorden i Skatteregnskaberne, trods det, at man siden 1664 havde gode Jordebøger at gaa efter. Kongen udnævnte da d. 13. Juli 1682 Landsdommer Math.

Rasch og Chr. Maccabæus til at foretage en grundig Undersøgelse om, i hvilken Tilstand »Landet Bornholm«, saavel Købstæderne som Jordegodset, befandtes at være. Den 24. August samme Aar holdt de to Kommissærer derefter et Møde i Rønne sammen med den da som Amtmand afskedigede Christian Gjedde, af hvem de fik udleveret en Del Dokumenter angaaende bornholmske Forhold fra Tiden 1677—82. De begyndte derefter deres Forretning paa Hammershus. Dette forefandt de i yderst ynkelig Tilstand baade udvendigt og indvendigt. Porthuset var faldefærdigt, selve Porten gammel og brøstfældig, og Muren med Taarnet og »Runddelene« var ligeledes ganske brøstfældig, ja mange Steder nedfalden og igen udbedret med Tørv*)!

I Slotskirken forefandtes: Et Par Lystemager. En gammel brugelig Messehagel og en Messeskjorte. En liden Tinkalk. To af salig Amtmand Finkes og Frues Vaaben. En Tavle, i lige Maade med hans Vaaben paa.

Paa selve Slottet fandtes af Inventarium: En slet**) Fyrreseng. En Udtræks do. Et lidet Fyrrebord. Et andet lidet do. Seks Jernkakkelovne. En Hestemølle som kand bruges. Et gammelt Fyrreskab med to Døre for. Et Fyrrebord. En

*) Store Græstørv. At udbedre med saadanne var ofte tidligere blevet gjort.

**) Uden Udskæringer.

Fyrrebænk med to Fødder. To gamle, ubrugelige Brøgger-Kar à 5 Tønder. 150 nye Tagsten. 200 Rønne-Tagsten og en Ambolt. Det var det hele*).

De undersøgte derefter, hvormeget der fandtes af Krigsmateriel i og ved Slottet, hvilket kun var saare lidt; endvidere eftersaa de, hvorledes det stod til med Skanser, Batterier o. desl. langs Kysterne, og skrede derefter til at foretage en Optælling af, hvor mange skattepligtige Gaarde der var i hvert Sogn, baade af »Jordegne« og »Vaarneder«, samt undersøgte endelig, om Forholdene vare saaledes, at der var Mulighed for, at Kongen kunde faa Landgilde, Ægtpenge, Knægtpenge samt Kontributioner af dem. Endelig undersøgte man Øens Skove for at faa at vide, om der i disse var Træer, som kunde anvendes til Bygningstømmer, eller om det kun var Brændeskove. Det var i Virkeligheden et meget stort Arbejde, der saaledes skulde udføres af disse to med de bornholmske Forhold godt kendte Mænd. Sandemændene og Sogneboerne maatte hjælpe dem, og paa Grundlag af det Materiale, de fik samlet, indsendte de otte

*) Til Beboelse for Kommandanten egnede det gamle, forsømte og forfaldne Slot sig ikke mere. Den daværende Kommandant, Bendix v. Hattøn boede paa Lensgaard i Østerlarsker, hvor han døde d. 24 Marts 1685. Hans Lig blev samme Aar af hans Enke, Marie Lillienkjold bragt til Bergen for dér at stedes til Hvile (Ny kongl. Samling 728 — 4 i det store kongl. Bibliothek).

Maaneder senere deres Rapport, et Aktstykke, som er af stor Betydning til Bedømmelse af Forholdene omkring Aaret 1680. Ifølge denne Rapport var der af Selvejergaarde ialt 678, men af disse laa 132 øde, nogle helt uden Bygninger andre med yderst ringe Bygninger. Af Vornedegaarde, der tilhørte Kongen, men beboedes og brugtes af Fæstere, var der 220, af hvilke 31 laa helt eller tildels øde, hvorfor der af disse hverken blev ydet Landgilde, Ægt eller Knægtspenge, og hvad Kontributionerne angik, maatte Amtsskriveren se at skaffe disse, hvis det var muligt, ved at udleje Jordstykker, som hørte til disse forarmede Gaarde. Der var altsaa dengang ialt 898 skattepligtige Gaarde paa Bornholm, men af disse vare 5 Gaarde i Knudsker aldeles uden Bygninger; Jorderne til dem ejedes og dreves af Borgere i Rønne, hvem det var paalagt at opføre Bygninger paa dem, hvilket dog ikke blev gjort, hvorimod Landgilden og andre Skatter bleve betalte. Af og til indtraf for Kommissærerne det ret pudsige Tilfælde, at en skattepligtig Ejendom, opført paa Listen over saadanne, trods al Eftersøgen aldeles ikke var til at finde; dette var saaledes Tilfældet med den 23. Vornedegaard i Ibsker, om hvilken intet Menneske vidste noget. Der blev senere anstillet en Undersøgelse desangaaende, og tilsidst lykkedes det at udfinde, at den aldrig havde eksisteret*).

*) I Jordebogen af 1696 findes en Randbemærkning ved 23. Vgd. i Ibsker:

Skovene frembøde ved Undersøgelsen et sørgeligt Syn, de vare saa at sige alle forhuggede og indeholdt kun faa Træer, som kunde anvendes til Bygningstømmer. Med Hensyn til Købstæderne meddeler Rapporten, at Indbyggerne i disse vare helt fattige og saa at sige ingen Næring havde; de kunde kun drive Købmandshandel ved at bytte med Varer for Landprodukter, fordi der ingen Penge var paa Landet. Selv om man nu kan gaa ud fra, at de to Kommissærer havde malet med lidt mærkere Farver, end nødvendigt var, saa er det under alle Omstændigheder et trøstesløst Billede af Tilstandene, de have givet, og for største Delen maa deres Ord staa til Troende. Hvor sørgelig hele Tilstanden imidlertid var, saa turde det dog være, at Forholdene vare endnu værre i andre danske Provinser. Vornedskabet var forsvindende paa Bornholm i Sammenligning med, hvad det var andre Steder, ja, det synes endogsaa, at de bornholmske Bønder, som beboede og brugte Vornedegaardene (Livsfæstere), vare ikke saa lidt heldigere stillede end Selvejerbønderne (Arvefæstere). Dertil kom, at Bornholmerne, siden de i Aaret 1658 havde faaet Løfte om Pri-

„Efter Cammer-Collegiets Skrivelse af 30. Septbr. 1740 annoteres herved, at denne Gaard endnu ikke er til at finde, men er taget fejl af Nummeret ved et thinglæst Skjøde paa Thygegaarden, som i samme er givet Navn af den 23. Vornedegaard, som er en Fejltagelse.“

vilegier og »Forlindring« i Skatterne, ogsaa i Virkeligheden slap lettere med Hensyn til Kontributioner og Ekstraskatter end Bønderne i andre Provinser.

Det kan være tvivlsomt, om de indsaa dette, men des lettere indsaa de, at uredelige Embedsmænd, ansatte af Regeringen, ofte forurettede dem. At »tie og lide« laa ikke ret for Bornholmerne, og derfor lode de høre fra sig ved indtrængende og højlydt at klage over Forurettelser, naar disse antog Præget af Udsugelser, Bedragerier og Vold, og periodevis har der været ikke saa lidt af den Slags paa Bornholm.

Amtsskriver Augustus Dechner og hans Tid.

Omkring ved Aaret 1680 opstod der saaledes paa hele Øen en særlig stærk Uro, begrundet i saadanne Forurettelser, udøvede af tre Embedsmænd, Brødrene Dechner, og blandt disse først og fremmest af Amtsskriver Augustus Dechner.

Familien Dechner var af fremmed Herkomst og stammede fra Tyskland; den første af Slægten, som vides at have været ansat paa Bornholm, hed Tobias Dechner. Han skal være født i Thüringen d. 12te Febr. 1612, indvandrede til Bornholm og blev Byfoged i Aakirkeby (død 4de Juli 1670). Af hans Sønner kunne nævnes 1, Johan Dechner, som 1673 blev dømt til Bremerholm for Kvægtyveri, men hvis Slægt fik Dommen tilbagekaldt ved at tilfredsstille de bestjaalne og gennem Forbønner til Øvrigheden; 2, Tobias Dechner, som blev By- og Herredsfoged i Aakirkeby og Søndre-Herred; 3, Valentin Dechner, som blev

By- og Herredsfoged i Svaneke og Øster-Herred; 4, Augustus Dechner, døbt Palmesøndag 1656 i Aakirkeby, 1677 ansat som Sekretær hos Slots-herren, Gouvernør Thomas Finke, 1678 ansat som Ridefoged under den daværendes Svaghed og siden efter dennes Død 1679 fast ansat i disse Bestil-linger samt d. 27de Oktober 1681 tillige ansat som Skifteforvalter.

Det var vigtige Embeder, der vare betroede denne Mand, og havde han været en velvillig og rettæn-kende Mand, kunde netop han ifølge sin Embeds-stilling, uden paa nogen Maade at tilsidesætte sine Embedspligter, have været Befolkningen en stor Støtte, men hverken han eller hans Brødre synes i mindste Maade at have tænkt paa sligt; tværtimod, de benyttede deres Embedsstillinger til paa alle tænkelige Maader at forurette Befolkning-
gen. Denne mærkede da ogsaa snart, at Brø-
drene Dechner vare uredelige, og særlig lagde man Mærke til, at Amtsskriver Augustus Dechner brugte falsk Maal og Vægt, naar Bønderne ydede deres Landgilde. Dette frække Bedrageri i Forbindelse med talrige andre Forurettelser vakte den største Harme, og da der i det hele taget var meget, man var misfornøjet med, sendte man 1680 Sendemænd over til Kongen for at forebringe ham »Landets Anliggender«. At de ved samme Lejlighed have klaget over Kongens uredelige Amtsskriver, siger sig selv, og rimeligvis ere de blevne henviste til at sagsøge ham ved Domstolene; thi næste Aar

se vi Bønder i Vester-Herred fordriste sig til at indstævne Augustus Dechner for Bornholms Lands-thing for hans Smørvægts og Kornmaals Skyld. Paa dette Tidspunkt var Christian Gjedde Øens Gouvernør og havde som saadan den øverste Myndighed; han synes at have været en retskaffen og godmodig Mand, men noget karaktersvag, og han forstod næppe at optræde med fornøden Kraft lige overfor Mænd som Brødrene Dechner o. fl. I den Sag, som Bønderne nu rejste mod Amtsskriveren, stillede han sig dog ganske paa deres Side og krævede indført i Landstingets Protokol en Erklæring, i hvilken han skarpt paa-taler, at Augustus Dechner imod sin Bestallings Lydende stedse optraadte paa egen Haand uden mundtlig eller skriftlig Ordre fra Gouvernøren*). Dette bragte ham i Uvenskab med den trodsige og frække Amtsskriver, og da han desuden havde mange Ærgrelser af sin Vice-Kommandant, Oberst-løjtnant Fischer, blev han snart ked af det hele og tog sin Afsked, kort efter at Bønderne for Alvor rykkede frem med deres Klager. Landsdommeren, Mathias Rasch, som senere skulde faa saa meget med Dechners Sager at gøre, afviste imidlertid disse Klager som ubeføjede, og Dechner triumferede. Gouvernør Gjeddes Efterfølger blev Bendix v. Hatten, som næppe var Bøndernes Ven. Bønderne lode sig desuagtet ikke forknytte; tvært-

*) Skrivelsen er dateret: Hammershus, d. 27de Juli 1681.

imod fortsatte de ihærdigt deres Angreb paa Dechner og lode ham d. 24de Septbr. 1683 paa ny indstævne, denne Gang for Nørre-Herreds Thing, hvor de tilspurgte ham, om han ikke ved sine ulovlige Skatteindkrævninger handlede baade som Kongens og Bøndernes Tyv; men, hedder det, »imod saadan Spørgsmaal og Beskyldning har Augustus Dechner sig ikke i ringeste Maade ved Lands Lov og Ret erklæret«.

Næste Aar antog den herskende Misfornøjelse over de begaaede Forurettelser og over meget andet imidlertid en langt alvorligere Form. Man begyndte nemlig at agitere hele Øen over for at faa affattet og indsendt »Supplicationer«*) i Masse. Bevægelsen lededes især af to Mænd, Berrild Clausen og Jørgen Jørgensen, som ligefrem rejste fra Sogn til Sogn for at skrive »Supplicationer«. De begyndte i Rø, hvor man klagede over, at det var paalagt Udbyggerne at gøre Hoveriarbejde paa Kristiansø under Fæstningsanlægget og Bønderne at forsyne disse med Proviant under Arbejdet. Supplication indsendtes d. 8de Juni 1684 til Bendix v. Hatten. Den 25 Juni næstefter fremkom derefter »samtlige Indbyggere« paa Bornholm med en til Kongen stilet Supplication »om adskiligt at foretage«, og nu fulgte der næsten hver Dag i lang Tid »Supplicationer«, ikke blot fra

*) Supplicationer var en fælles Benævnelse for Klager og Andragender.

Bønderne og Borgerne, men ogsaa fra baade militære og civile Embedsmænd. En »Ober-Officer« klagede over, at han kun havde 26 Rdl. i aarlig Løn, Underofficererne klagede over, at de kun havde 13 Rdl. og endda af og til maatte gøre Ekstraarbejde ovre paa Kristiansø, ret ligesom de var »Geworbener«. En Byfoged i Rønne beklagede sig over, at han kun havde 52 Rdl. i Løn, hvilket Beløb udbetaltes ham af Rønne By; han ansøgte derfor om højere Løn. Garnisonspræsten paa Hammershus berettede troskyldigt og ydmygt, at han i hele 16 Aar havde betjent de paa Slottet værende »Folk og Soldater« og ikke havde haft fast Løn, hverken af Knægtspenge eller noget andet; end ikke Offer havde han faaet, endog han havde givet dem baade Ordet og Sakramentet; han bad derfor Kongen om at give sig en ringe Gaard i Olsker til Brug for sig og sin Hustru deres Levetid. Det menige Borgerskab i Svaneke ansøgte om Fritagelse for at betale Baadsmændspenge, om Tilladelse til at udføre Heste og Korn af Landet samt om Ophævelse af den paa lagte Malt-Accise, og endelig fremførte Borgmester og Raad i Rønne deres Begæring i otte Punkter, af hvilke Punkt 4 gik ud paa, at deres Havn var ganske og aldeles forfalden, og da Indbyggerne ej havde Evne til at sætte den i Stand, bade de om Hjælp. De saakaldte Rytterbønder, deriblandt Præsterne, hvem det paahvilede at holde en Rytter med Hest, Mundering og Vaaben,

bade om, at deres Gaarde maatte fritages for at gøre Ægt og Arbejdsdage. Endvidere var der fra samtlige Bønder et d. 31te Mai 1685 dateret Andragende om Forstrækning af Sædekorn, og fra Baadsmændene en til Admiral Juel stilet Supplication, i hvilken de besværede sig over, at de ikke havde faaet deres Besoldning, hvilken de nu bade om at faa. Ved Siden heraf var der imidlertid en stor Del Klager fra enkelte Personer; en af disse angik Landsdommeren, de fleste andre gjaldt Augustus Dechner. Der findes i Rigsarkivets 2den Afdeling blandt Masser af Dokumenter angaaende den Dechnerske Sag en Pakke med Paaskrift: Adskillige gamle bornholmske Dokumenter (1671—1741), og iblandt disse findes en »Extract offuer Borringholmske Supplicationer«. I denne haves en kort Angivelse af hver enkelt Klages Indhold. A. Dechner beskyldes her for en utrolig Mængde Forurettelser og Forbrydelser af den groveste Art: Uredelighed, Underslæb, Overfald, Uterlighed, Voldtægt, Selvtægt, Tyveri og falsk Regnskabsførelse. For saa vidt disse Klager havde været indsendte til Gouvernøren, Amtmand Bendix v. Hatten, havde dette været forgæves; han afviste dem med den Bemærkning, at han intet kunde gøre derved, førend han havde talt med Augustus Dechner, og viste dem alle til ham — hvortil Klagerne bemærkede . . »hvor vi fattige aldrig har faaet nogen god Trøst eller Hjælp, naar vi bad derom, men Skælden, Banden, Trudsel og Und-

sigelse«. I Øster-Herred havde Bønderne derfor valgt en Mand ved Navn Rotensten, og i Nørre-Herred valgte man Berrild Clausen til at rejse over til Kongen med Supplicationerne, men Gouvernøren nægtede at udstede Rejsepas til den sidstnævnte.

Det synes af alt dette, at Bendix v. Hatten har søgt at dække over Augustus Dechners mange Forbrydelser, eller dog saa vidt muligt har søgt at forhindre at en Undersøgelse imod ham blev sat i Værk. Han døde paa Lensgaard i Østerlarsker, den 24de Marts 1685, men paa sin Døds-seng bekendte han for Landsprovsten, »at han havde alt for meget lydt denne Amtsskriver ad«.

Bøndernes Klager maa imidlertid dog være komne Kongen i Hænde, thi d. 7. Juni beordredes Jens Foss til Svendstrup, Kancelliraad og Kammerraad Ole Peter Hjorth, Assessor i Højesteret, Johan Urne Worm, Assessor i Kammer-Collegiet samt Claus Lund, ligeledes Assessor i samme Collegium, til at træde sammen i en Kommission og rejse til Bornholm for at undersøge Undersaatternes Klager over Misligheder mellem dem og Doris Betiente der i Landet, saavel de der af Justitien dependerer [o: Herredsfogderne] som de der Doris Indkomster ere anbetroede at oppebære [Amtsskriveren].

Kommissionen ankom til Bornholm (Sandvig) d. 6te Juli næst efter, og allerede fire Dage senere afgave de fire Herreder deres Bønskrift, sti-

let til Kongen. Heri specificerede de deres Klager mod Augustus Dechner i 10 Poster og klagede samtidigt over de to Brødre Tobias Dechner og Valentin Dechner samt Herredsfoged Daniel Bark. De bade derhos om, at Bønderne selv maa udfejse en Bonde til Herredsfoged og saa han tilsættes af Kongen som det altid har været hos os her paa Landet, og om, at Augustus Dechner, som med sine to Brødre plager dem, maa blive taget bort fra dem. Kommissionen, hvis Hovedhverv ifølge Sagens Natur maatte blive særlig at undersøge Brødrene Dechners Forhold, kom til det Resultat, at de »eragtede«, at Bønderne havde temmelig god Føje til at besvære sig over Amtsskriveren, saaledes i den 1ste og 2den Post om Vægt og Maal, hvorved de komme meget til kort, item den 5te Post, at han lader de Bønder pante for Skatten, som ved Thingsvidner derfor ere befriede, saa og udi den 6te Post, at han oppebærer flere Fæstepenge end i Fæstebrevene finde indførte; i den 7nde Post, at han lader sig og sine Tjenere altfor højt betale for sin Umage paa Skifterne; men da dem ikke er vitterligt, om de forhøjede Opkrævninger ere førte Kongens Kasse tilgode, hvilket kan ses af de i Rentekammeret indleverede Regnskaber, saa henstille de, om dette ikke er sket, at han er højlig strafværdig til at miste sin Bestilling. De foreslaa endvidere en skarp Kontrol fra Amtmandens*) og Bøndernes Side sat i Gang

*) Amtmand og Gouvernør var paa dette Tidspunkt et og det samme.

over Amtsskriveren. De to Herredsfogder Dechner, Tobias og Valentin, fandtes skyldige i at have taget imod Gaver forud for Domsafsigelser og for at fri Giverne for Ombud af Skat m. m, samt for at tale deres Sag hos Amtsskriveren; de indstilledes derfor begge til at tiltales til Embedsfortabelse. Efter Bendix v. Hattens Død var Johan Didrich v. Wetberg bleven Øens Gouvernør eller Amtmand, og til ham skrev Kristian den 5te under 18/10 1685, efter at have modtaget Kommissærernes Indstilling, at Herredsfogderne Tobias og Valentin Dechner skulde afsættes straks, og Amtsskriver Augustus Dechner entlediges fra Aarets Udgang at regne samt kaldes til Kjøbenhavn for at svare til en og anden Pretension, som til ham for samme hans Bestillings Forvaltning kunde have. Til dette for Klagerne ret gunstige Resultat bidrog vistnok ogsaa, at Bønderne først i Septbr. havde sendt fire Mænd, Hans Zandersen, Thomas Folkmann, Ole Mortensen og Markus Hansen, til Kjøbenhavn med yderligere Klager over Brødrene Dechner og med Bøn om at faa dem afsatte. Ved Kongens Skrivelse forsvandt til Bornholmernes Glæde Tobias og Valentin Dechner som Embedsmænd, men Amtsskriveren forstod ved List og Snedighed at dreje sin Sag saaledes, at han trods Kongens Skrivelse alligevel ikke blev afskediget, da Fristen var udløben; han synes tværtimod at have faaet ny Vind i Sejlene. Hertil var der flere medvirkende Aarsager, blandt hvilke vel sær-

lig maa nævnes, at Amtmand Wetberg, hvem han havde forstaaet at gøre til sin Ven, ved alle Lejligheder ikke blot søgte at beskytte ham, men endogsaa i adskillige Sager gav ham en Myndighed, som aldeles ikke tilkom ham ifølge hans Embedsstilling. For at belyse dette maa vi først i Korthed omtale andre Personer og enkelte opsigtsvækkende Begivenheder. Embedet som Landsdommer var d. 29. August 1678 blevet betroet til daværende Raadmand i Rønne Mathias Rasch af den ansete Slægt, som bar dette Navn*). Han blev gift med Enken efter Skipper og Baadsmand Hermann Clausen Bohn i Rønne, Kristine Madsdatter, hvilket betragtedes som et Fornuftgiftermaal for hendes Penges Skyld, saasom hun var ca. en Snes Aar ældre end han. Kort efter var Augustus Dechner bleven Amtsskriver, og disse to større Embedsmænd syntes i Førstningen at komme ret godt ud af det med hinanden; Dechner synes endogsaa at have laant Landsdommeren Penge. Venskabet blev imidlertid ikke varigt, men udartede efter faa Aars Forløb til bittert Fjendskab. Hertil bidrog blandt flere Aarsager vistnok særlig Landsdommerens Forhold til en ung Enke, Lisabeth Bohn, hvem Dechner, uvist af hvilke Grunde, kom til at hade, medens Landsdommeren blev hendes altfor intime Ven. Hendes

*) Faderen hed Jes Rasch, var Herredsfoged i Slesvig, hvor han ejede Unevad Gods.

afdøde Mand stod i Gældsforhold til Dechner, og paa Grundlag heraf paaførte han hende en fortrædelig Gældssag, som stod paa i en hel Del Aar, og under hvilken han søgte at tvinge hende til højere Betaling, end lovligt var*). Hun blev desuden indviklet i en Arvesag med Medarvingerne i hendes 1685 afdøde Svigermoders Bo, og denne Sag trak længe ud. Værre for hende var det imidlertid, at Amtsskriveren derefter forfulgte hende med en Giftsag, en Trolddomssag og en Tyverisag. Ogsaa Landsdommeren blev Genstand for Dechners Forfølgelse; i Aaret 1686 lod Dechner ham saaledes under et Ophold i Kjøbenhavn sætte i Gældsarrest for en Fordring paa 1000 Rdl., og i Anledning heraf udnævntes Ancher Anthoni Müller af Svaneke til Vice-Landsdommer. Landsdommeren maatte forøvrigt blive siddende rolig i sin Arrest i Kjøbenhavn til i Slutningen af Aaret 1688, da han ved Kongens Foranstaltning slap ud. Ved sin Ankomst til Bornholm lod Augustus Dechner ham imidlertid straks paa ny sætte i Gældsarrest, og først, da han ved Venners Hjælp havde stillet Sikkerhed, slap han ud og kunde d. 30. Januar 1689 atter indtage sit Dommersæde. I denne Mellemtid havde Amtsskriveren spillet en fremtrædende Rolle i Sagerne imod Lisabeth Bohn, tilsyneladende med gode Kort paa Haanden.

*) Dechner tabte dog denne Sag saavel ved Bythinget som ved Højesteret, som endelig 1690 godkendte Bythingsdommen.

Den 29. Januar 1687 var der i Rønne passeret noget, som vakte den største Opsigt i hele Byen. Den fraværende Landsdommers Hustru havde nemlig den nævnte Dags Aften ladet Byfoged Lamberg og fire Vidner kalde til sig og havde til dem erklæret, at hun for 9 Dage siden af en berøgtet Kvinde, Ellen Lyders, salig Svend Børgesens Enke, havde faaet bragt til sig i sit eget Hus nogen Mad, bestaaende særlig af en halv Gaas med tilhørende Fyldning; hun var af Ellen bleven stærkt opfordret til straks at smage paa Maden, særlig Fyldningen, og havde, skønt modstræbende, gjort dette, hvorefter hun havde faaet stærke Opkastninger og var bleven dødssyg; ved at drikke Mælk, Theriak*) og Citronsaft var det dog gaaet noget over. Hun fordrede nu Ellen paa greben og straffet som den, der havde villet forgive hende, men ytrede ikke et Ord om, at hun havde nogen anden Person mistænkt for at staa bag ved dette Forsøg paa at forgive hende. Efter at have afgivet sin Erklæring bekræftede hun den med sin højeste Saligheds Ed. Byfoged Lamberg lod straks samme Nat Ellen hente til sit Hus og optog Forhør over hende; hun nægtede imidlertid at have givet Kirstine Gift. Her møder os nu det Særsyn, at Gouvernøren eller Amtmanden, Oberst Wetberg, i Stedet for at lade Byfogden fortsætte Forhørene gav Amtsskriver Dech-

*) En Blanding af Urter, hvoraf der laves Bitter.

ner Ordre til at gøre dette, hvilket ifølge hans Embedsstilling ellers ikke vedkom ham. Men dette var netop, hvad Dechner ønskede. I sit Hus lod han derefter af tre paa Bornholm ansatte Fogder og en Hasleborger optage Forhør over Ellen, som nu vedgik Rigtigheden af Kirstines Anklage, men undskyldte sig med, at hun var forledet til det af Lisabeth Bohn. I Gaasefyldningen havde der været Rottekrudt, og det var særlig denne, Lisabeth havde anmodet Ellen om at faa Kirstine, til at spise. Forøvrigt havde Lisabeth sagt til hende, at, naar det lykkedes at forgive Kirstine, vilde hun selv have Landsdommeren til Mand. Den følgende Dag vedstod Ellen inden Rønne Bything Rigtigheden af sin Forklaring og bekræftede den med sin Saligheds Ed med Haanden lagt paa Lovbogen og med oprakte Fingre. I et følgende Retsmøde fraveg hun dog atter i væsentlige Punkter sin Bekendelse — hun havde saaledes ikke vidst, at der var Gift i den omtalte Gaas, og ved den saaledes ændrede Forklaring blev Ellen staaende under Bythingets Behandling af Sagen. Medens man straks havde sikret sig Ellens Person og holdt hende vel forvaret i Raadhuskælderen, var Lisabeth paa fri Fod, men da Amtmand Wetberg havde beordret Dechner til paa Kongens Vegne at føre Sagen mod baade Ellen og Lisabeth, forlangte han sidstnævnte arresteret. Byfoged Lamberg indskrænkede sig dog til foreløbig kun at lade hende bevogte i hendes eget Hus,

for at hun ikke skulde undvige. Dechner var rasende, skrev et grovt Brev til Byfogden og lod Lisabeth offentlig efterlyse og stævne til at møde for Landstthinget. Hun udeblev dog stadig, men fralagde sig skriftligt de mod hende rettede Beskyldninger. Imidlertid var Ellen af en Sættedommer, Daniel Bark, bleven dømt fra Livet, skønt hun atter havde fragaaet en Del af sine Bekendelser. Endelig fik Lisabeth fem bornholmske Gaardmænd til at udstede Borgensbrev for hende, og den 26. April mødte hun saa for Rønne Bything, hvor hun atter fralagde sig Beskyldningerne, vilde føre Vidner, og tilbød at fralægge sig Sagen ved Ed. Uden at modtage dette Tilbud afsagde imidlertid Sættedommeren med Raadmand Hans Olufsen fra Rønne som Bisidder en fuldstændig Frifindelsesdom for Lisabeth. Hvad Ellen angik, blev hun foreløbig holdt arresteret; Dommens Fuldbyrkelse udsattes indtil videre; den skulde nemlig først indankes for Landstthinget, inden hvilket Vice-Landsdommer Müller stadfæstede den 1688 d. 18. Januar. Eksekutionen blev imidlertid atter udsat, thi i Henhold til et til Kongen rettet Bønskrift fra Lisabeth om Nedsættelse af en Kommission til at dømme mellem Dechner og hende blev en saadan virkelig udnævnt, og af denne skulde baade Lisabeths og Ellens Sag endelig yderligere undersøges. For Lisabeths Vedkommende var der imidlertid opstaaet to andre tilsyneladende meget alvorlige Sager, som vi først

maa omtale. Det er en bekendt Sag, at hine Tidens Mennesker vare meget overtroiske og særlig troede paa Trolddom og Hekseri. Ikke blot de lavere Lag af Befolkningen, men ogsaa de højere, og iblandt disse ikke mindst Gejstligheden, troede fuldt og fast derpaa; Trolddomssager vare derfor ikke sjældne, Heksebaal ej heller. Augustus Dechner har sikkert nok ikke haft noget imod at faa Lisabeth anbragt paa et saadant, og det lykkedes ham ogsaa at finde Anledning til et Forsøg. En halvvoxen underlig Stakkel, den knapt 15 Aar gamle Sidsel Kristensdatter, som var plaget af »den slemme Syge« (Ligfald) og tilmed var periodisk sindssyg, anklagede 1687 for den konstituerede Amtmand, Oberstløjtnant Buggenhagen paa Hammershus, flere rundt om paa Bornholm bosiddende Personer som skyldige i Trolddom. Sidsel blev senere taget i Forhør af Dechners Fuldmægtig*), Anders Pedersen Fyen, i Rønne Borgmesters og andre gode Mænds Nærværelse, og her erklærede hun blandt andet følgende: Skærtorsdag 1686 havde hun været ovre paa Blaaakulle i Skaane, et Bjærgdrag lige overfor Bornholm, hvor Trolde og Hekse havde et lignende Samlingssted som paa det berømte Bloksbjærg. Der havde hun set, at Lisabeth, salig Claus Bohns, og flere andre vare mødte; Fanden dansede med dem og med Lisabeth, saa at det

*) Dechner opholdt sig dengang i Kjøbenhavn.

»skrap« i Gulvet; en sort Trolld slog med to »Refve-Rømper« (Rævehaler) paa en Tromme, som forekom hende at være af Glas. Endvidere havde hun set, at Fanden havde Lisabeth Bohn og hendes Veninde Benke, salig Rasmus Hansens, i en Vraa, snakkede med dem, tog dem udi Arm og kyssede dem. Sidsel var selv bleven strøget af Benke med nogen Smørelse paa Læben, saa at Sind og Sans betoges hende. — Dette var Vand paa Dechners Mølle, og han gav derfor fra Kjøbenhavn sin Fuldmægtig Ordre til at lade Lisabeth arrestere. Fuldmægtigen, som synes at have benyttet denne Lejlighed til for egen Regning at forsøge en Pengeafpresning hos Lisabeth, undlod dog at arrestere hende, og heraf benyttede hun sig til hovedkulds at flygte fra Bornholm om Natten mellem 6. og 7. Juni. Det lykkedes hende nemlig hin Nat at formaa to Fiskere til med en stjaalen Baad at forsøge Farten over Østersøen. Rejsen havde nær kostet dem Livet, da der rejste sig en Storm, men til alt Held for dem bleve de en Skude vár, som tog dem op og landsatte dem i Helsingør, hvor Lisabeth betalte hver af Fiskerne fem Slettedaler, hvorefter hun rejste til Kjøbenhavn. Baaden, som i en ynkelig Tilstand var bleven halet op paa Skudens Dæk, førte Fiskerne til Vedbæk, hvor de hos en Fisker lod den ligge halvt ituslaaet. —

I Kjøbenhavn fandt den ulykkelige Lisabeth Tilflugt hos en Borger ved Navn Albrekt Ham-

mel, men Dechner fik en Maanedes Tid senere hendes Tilflugtssted opspurgt og omringede Huset med en Samling af en halv Snes Mand — blandt hvilke der var en Kaptajn, en Løjtnant, en Baadsmand og en Soldat af Marinen. Selv trængte han ind i Lisabeths Kammer og vilde med Magt føre hende til Slutteriet. Efter langvarig Trætte nøjedes han dog med et Borgensbrev, udstedt af Lisabeths Vært og andre københavnske Borgere, og dette lød paa »at hun altid skulde være til Stede i Hammels Hus og møde, naar og hvor Dechner det behagede, at svare til hans Prætesioner baade paa Ære, Liv og Gods«. — Lisabeths Flugt forstod Dechner fuldt ud at benytte, ikke blot som et Bevis paa, at hun maatte være skyldig i det, som Sidsel havde fortalt om hende, men ogsaa til at paaføre hende en Anklage for Tyveri. Den Baad, hun havde benyttet til sin Flugt, var nemlig hverken hendes eller de to Fiskeres, og Dechner paastod saaledes, at Lisabeth i Forening med sine to Hjælpere havde stjaalet den. Hun havde saaledes nu atter to Sager paa Halsen, en for Trolddom og en for Tyveri, og formodentlig har Dechner ment, at han nu endelig nok skulde fælde hende; men heri forregnede han sig. Det var imidlertid mærkeligt, at en Mand som Dechner, der ikke blot var anklaget for store Forseelser, men i Virkeligheden ogsaa var overbevist om at have begaaet talrige saadanne og derfor var entlediget,

dog ganske rolig blev siddende i sit Embede og tilmed tilrev sig en Myndighed, som langt over-skred Grænserne for hans Embedsvirksomhed. Aarsagerne hertil kunne dog snart paavises. Øens højeste Dommer var Dechners Skyldner og sad som saadan i Gældsarrest, Gouvernør eller Amtmand, Oberst Wetberg, som havde den øverste Kommando og eksekutive Magt baade i militære og civile Sager, var af den snedige Dechner bleven saaledes indviklet i forskellige administrative Sager, at han baade var dennes Medvider og Medskyldige og som saadan nødsaget til at lade Dechner skalte og valte efter Behag, ja, endog til at beskytte ham mod alle hans mange Anklagere. Kommer hertil, at Dechner var en Mester i Benægtelseskunsten lige over for de mod ham rejste mange Beskyldninger og var fræk uden Lige, saa bliver det forklarligt, at Regeringen og Kongen lode sig føre bag Lyset af ham. I den Grad forstød Dechner at besmykke sin Sag og at indsmigre sig hos Kristian d. 5te, at denne under sit kortvarige Ophold paa Bornholm 1687 sammen med flere fornemme Herrer nedlod sig til at spise til Middag hos ham, hvem han for næppe to Aar siden havde entlediget og desuagtet ladet forblive i Embedet. At et saadant Held maatte gøre den i Forvejen frække og overmodige Dechner endnu mere fræk og forvoven til nye Skurkestreger, er indlysende. Et betegnende Eksempel herpaa er følgende: Paa

et Retsmøde i Gudhjem i Aaret 1688 blev der forelagt Dechner en af Kong Kristian d. 5te under 7. Maj 1680 udstedt Skrivelse, ved hvilken en Bonde var fritaget for visse Skatter, som Dechner imidlertid alligevel havde opkrævet, hvilket han nu skulde svare til. Hans Svar bestod deri, at han greb Kongens Skrivelse og førte den paa usømmelig Maade bag om sig, hvortil en af de ved Retsmødet tilstedeværende Folk udbrød: ... „Agter Augustus Dechner nu ikke mere Kongl. Majestæts Brev end til at stryge sin Røf med, saa giffuer jeg ham Døden og Diefuelen“. —

Bønderne saa med Forbavselse, at deres værste Fjende, hvem de ved Kongens Brev endelig mente at være bleven af med, nu syntes at være mægtigere end nogensinde før, og de trak sig derfor foreløbig forsigtig tilbage med deres Klager, men hvem der ikke holdt sig tilbage, var Dechner; han brændte af Begærlighed efter at faa Hævn over sine mange Fjender og iblandt disse særlig over Lisabeth. Hans Forsøg paa at faa hende dømt for Trolddom mislykkedes næsten straks, idet Sidsel snart tilbagekaldte sine løgnagtige og latterlige Beskyldninger, hvilket havde til Følge, at Sagens videre Gang foreløbig standsedes for Øens Domstole. Men saa havde Dechner endnu Tyverisagen paa Haanden; den Baad, i hvilken Lisabeth hin Nat rømte fra Bornholm, var virkelig stjaalen fra to Fiskere, Masten og Aarerne fra to andre Fiskere, og disse fire

bestjaalne Rønne Fiskere ophidsede Dechner nu til at forlange Straf over baade Lisabeth og hendes Hjælpere samt til at forlange særskilt Betaling af Lisabeth for Baaden, Masten og Aarerne. Denne Sag kom nu for Retten; Lisabeth mødte ikke, men afgav en skriftlig Erklæring i Sagen og undskyldte sig med, at hun ikke vidste, at Baaden var stjaalen, hvilket ikke stemte med den Forklaring, den ene af hendes Hjælpere, Laurits Bentsen, afgav, idet han paastod, at Lisabeth før Afrejsen hin Nat havde sagt, at Baaden var hendes. Trods denne Uoverensstemmelse i Udsagnene frikendtes imidlertid Lisabeth, rimeligvis fordi hun under Haanden tilfredsstillede de bestjaalne ved at betale Baaden med Tilbehør. Den ene af de to Fiskere, som havde hjulpet hende at flygte, var ikke senere kommen til Bornholm, men han og hans Kammerat dømtes ved Bythinget til hver at betale Halvparten af Baaden og Halvparten af Omkostningerne (hvilket de dog ikke kom til, da Lisabeth, som ovenfor meddelt, havde gjort dette) samt miste deres Hud, det vil sige: kagstryges. Lisabeth var saaledes sluppet godt fra alle Sager, men hele den lange Strid havde kostet hende mange Penge. Nu blev det hende, som gik angrebsvis til Værks imod Dechner ved at indanke alle de Sager, Dechner havde paaført hende, for de to Kommissærer, Etatsraad Holger Parsberg og Assessor Hans Nielsen, som Kongen havde udnævnt til særlig at

undersøge hele Striden mellem Dechner og hende. Hun anklagede nu for denne Kommission Dechner for hans Forfølgelser imod hende og formulerede sin Anklage i fire Punkter, nemlig: 1, Dechner havde i Gældssagen afkrævet hende 67 Rigsdaler 1½ Mark mere i hendes Mands Dødsbo, end Rønne Bythingsdommen havde hjemlet ham Ret til; 2, Dechner havde i Giftsagen ladet hende arrestere og til største Spot og Miskredit ladet hende efterlyse paa Landsthing og Sognestævner samt eftertragtet hende i Kjøbenhavn, saa at hun havde maattet stille Borgens for sig; 3, Dechner havde i Trolddomssagen ført hende i Landsry og Vanrygte, som hun kunde have været en Troldkone og danset paa Blaaakulle med Fanden, og det efter et umyndigt Pigebarns enlige Bekendelse; 4, i Tyvssagen havde endelig Dechner betegnet hende som en Rømningskone og paaført hende Tyvssag hendes ærlige Navn og Rygte til største Beskæmmelse og Vanære. — Kommissionen tog nu disse Sager og alt, hvad der stod i Forbindelse hermed, op til nye Undersøgelser. Herved fremkom der yderst graverende Ting angaaende særlig Dechners Forhold. Ellen, salig Svend Børgesens Enke, var for at bevæges til at fastholde sin første Bekendelse i Giftsagen, ikke for Byfogden, men for Dechner, dels bleven mishandlet paa forskellig Maade, dels holdt lænket i Raadhuskælderen o. desl. Den stakkels Sidsel Kristensdatter var af Dechners Fuldmægtig,

Anders Fyen, for fire Skilling bleven forledt til at beskyldte Lisabeths Veninde, Bente, for Trolddom, var af Fyen endvidere ved saadanne Trusler som den, at han vilde slaa Hovedet af hende eller slaa hende ned for sine Fødder, hvis hun ikke vilde lyve Lisabeth paa, bleven gjort saa bange, at hun vidnede saa omtrent alt, hvad man vilde have hende til. I lang Tid havde hun ogsaa siddet i Raadhuskælderen, men havde desuagtet, da Dechner førte hende til Amtmand Wetberg, for denne i mange Borgeres Nærværelse udtalt, at alt, hvad hun havde sagt om de beskyldte, var Løgn. Først da løslod Dechner en Del Personer, som i Henhold til Sidsels første Udsagn i lang Tid havde siddet arresteret for Trolddom. Sidsel havde Dechner derefter sendt over til Børnehuset paa Kristianshavn. — Efter endt Undersøgelse fældede Kommissionen Juleaften 1688 sin Dom, der frikendte Lisabeth i alle Sager og tilkendte hende Erstatning af Dechner for Tort o. s. v.

Ogsaa Ellens Sag blev behandlet af Kommissionen, som fandt den over hende afsagte Bythings- samt Landstingsdom betænkelig.

Fra Kommissionen vandrede nu disse Sager til Højesteret for dér endelig at afgøres. Bladet havde nu vendt sig for Dechner, men ikke til hans Fordel; Bønderne forstode snart dette og rykkede atter frem, lidt efter lidt. Bønderne i Vester- og Nørre-Herred lode saaledes et Stykke

ind i Aaret 1689, efter at Landsdommer Mathias Rasch, der nu var paa deres Side, atter havde indtaget sit Sæde som Øens højeste Dommer, ved Fuldmægtige Amtsskriver Augustus Dechner anklage ved deres Hjemthing for talrige Bedragerier; han havde ansat deres Skatterestancer for højt, havde inddrevet disse ved at lægge Soldater i Gaardene til Udpantning, men havde aldrig angivet Udpantningssummen, saa at Soldaterne vare blevne liggende, indtil han efter at have taget af Bønderne saa meget, han lystede, sendte dem Bud, at nu havde Bonden afgjort sin Skyld; han havde vel givet Bønderne Kvittering for deres Afgifter, men i disse aldrig anført, hvilken Sum eller for hvilket Aar, de havde betalt; var en Kvittering bortkommen for en Bonde, maatte denne uvægerlig betale endnu en Gang; forlangte Bonden at se Regnskabet i Protokollen, lod Dechner ham føre ud af den Soldat, som stedse stod Vagt ved hans Dør o. s. v.

Som Følge af disse Anklager dømte Herredsfoged Lamberg paa Vester-Herreds Thing d. 4. Juli 1689 Dechner fra hans Embede, men Sagen førtes videre til Landstinget, hvor Dechners gamle Uven, Landsdommer Mathias Rasch, trods Amtmand Wetbergs Protest d. 21 Aug. 1689 afsagde følgende Dom:

„Efterdi Dechner har oppebaaret mere Skat end af Kongen paabudt er, bør han straffes som for grovt Tyveri; og som han ikke alene een, men mange

Gange slikt grovt Tyveri har øvet, dømmes at stryges til Kagen og brændes med Tyvs Mærke i sin Pande og siden til Bremerholm fremsendes at gaa i Jern og Arbejd paa Livstid; naar af hans Midler er betalt Skylden paa de kongelige Intrader og Betaling til Bønderne samt hans Kreditorers fordringer, bør hans Hovedlod til Kongen være forbrudt."

Denne Dom forskrækkede dog ikke Dechner, som paastod, at Sagen hørte under Kammerretten i Kjøbenhavn og derfor anlagde Kontra-Sag imod Landsdommeren. Heri støttedes han kraftigt af Amtmand Wetberg, som til Regeringen indsendte en Indberetning, og det var vistnok denne, som havde til Følge, at Landsdommeren blev suspenderet og kaldt til Kjøbenhavn for at forsvare sin Dom. I Rentekammeret havde man imidlertid i længere Tid haft stærk Mistanke til Dechner og havde nu foranlediget, at han ved kongelig Resolution af 27. August 1689 endelig blev fjernet fra sit Embede; om Kongen, da denne Resolution udstedtes, kendte ovennævnte Landsthingsdom, vides ikke. Regeringen sendte imidlertid Renteskriver Anders Wognsen til Bornholm for at bestride Dechners Embede, og samtidigt afsendtes ogsaa Krigsfiskal Clemmed Succov for at føre Tilsyn med de forvirrede bornholmske Forhold. Imidlertid havde Højesteret undersøgt og behandlet de Sager, der vare indsendte af den Kommission, som var nedsat i Anledning af Lisa

beth Bohns Andragende, og d. 11. Marts 1690 afsagdes følgende to Domme:

I Ellens Sag kendtes saaledes:

„Byfoged Daniel Barfs og Vicelandsdommer Ancher Müllers affagte Domme bør begge som udømte døde og magtesløse at være og ej komme Ellen paa Ære, Liv og Boslod til Præjudice, Hinder eller Skade udi nogen Maade, men hun for al Tiltale, denne Sag angaaende, aldeles fri at være. Daniel Barf bør for sin ulovlige og uforsvarlige Udfærd udi denne Sag at have forbrudt sin Bestilling og ikke her efter noget Dommer=Embedet mere betjene, saa og Vice=landsdommer Ancher Müller for sin ubefindige Dom at give til fattiges Underholdning efter Hs. Majestæts egen allernaadigste Disposition fire Hundrede Rigsdaler og enhver af dem desforuden at betale til Ellen, Svend Børgesens, for denne Processis Omkostning 50 Rdlr. Saa bør og Aug. Dechner igen at erstatte Ellen, Svend Børgesens, sin Bo og Midler saa gode som de vare. da han sig dermed først befattede og det efter fire uwillige Mænds Skjøn og Sigelse som Magistraten i Kønne til den Ende har at udnævne og i det øvrige betale hende den uden føje paaførte Processis Omkostninger med 50 Rdlr.“

I Lisabeth Bohns Sager dømtes saaledes:

„Anlangende den første Post udi Commisariernes forretning om de 112 Rdlr. 1 Mk, 13 ß., som Lisabeth, Cl. Bohns, er tilfunden at betale Aug. Dechner efter en ergangen Bythingsdom, da følges Commisariernes Kendelse udi samme Post i alle Maa=

der. Ungaaende den anden Post om den Elisabeth, Claus Bohns, tillagte Bestyldning, at ville have ombragt Landsdommer Mathias Rasches Hustru med forgift, da bør i lige Maade Commissariernes Kendselse derudi ved Magt at blive og fornærnte Elisabeth, Claus Bohns, for denne Sag aldeles fri at være, saa at foromrørte Bestyldning ikke bør komme hende paa hendes Ære, gode Navn og Rygte til Præjudiz eller Skade i nogen Maade. I lige Maade bifaldes og Commissariernes forretning udi 3die og 4de Poster, hvorefter Elisabeth, Claus Bohns, bør for de hende paaførte Trolddoms samt Rønnings og Tyvs Sager ganske og aldeles fri at være og saadanne ubeviselige Bestyldninger ikke komme hende i nogen Maade til Præjudiz eller Æresforfleining, men Aug. Dechner hende her for den højeste Ret at erklære [fri] for alle ovenbemeldte Bestyldninger paa den Maade og med de Ord som hannem her skriftlig forelægges. Og saa som Aug. Dechner udi alle foreffrevne Sager har ukristeligen og uforvarligen forfulgt Elisabeth, Claus Bohns, og uden nogen retmæssig Aarsag søgt at bringe hende i Vanære og Ulykke, da bør han for slige sine grove forseelser andre til Exempel, sig selv til vel fortjente Straf at straffes udi Jærn paa Bremerholm sin Livstid og desforuden erstatte og betale hende for ulovlig paaført Arrest, tilføiede Spot og Skade samt Processens Omkostninger med fjorten hundrede Rigsdaler. I lige Maade og selv fornøje Commissarierne for deres Umag med 200 Rdlr., foruden Commissionens

Beføstning og tillige Skriverløn. Herforuden bør han til de vedkomnende for sig levere de originale Kautionsbreve, som han paa Elisabeth, Claus Bohns, Vegne, saavel paa Bornholm som her i Staden kan have befømmet, hvilke Kautioner skal herved være fasserede og aldeles døde og magtesløse."

Ved samme Dom bleve den i Trolddomssagen medindbefattede Bente, Rasmus Hansens, og hendes Datter samt andre for Trolddom beskyldte Personer aldeles frikendte. Endelig bleve ogsaa de tvende Baadsmænd, Laurits Bentzen og Bertel Nielsen, som havde hjulpet Lisabeth at flygte, aldeles frikendte.

Augustus Dechner maatte saa endda gøre Lisabeth Afbigt, idet han maatte underskrive en ham af Højesteret forelagt Formular, saa lydende:

„Saasom jeg, Augustus Dechner har groveligen og ulovligen paaført Elisabeth, fl. Claus Bohns, adskillige grove og ubefiselige Sager, som hendes Ære, Liv og Guds haver været angaaende; Nemlig at hun Landsdommer Mathias Rasches frue med forgift skulde ville have ombragt, item, at hun i Trolddom skulde have været skyldig saavel som og forfulgt hende som en Rømningskvinde og en Tyv, saa vedstaar og befinder jeg her for Hs. Kgl. Majestæts Højesteret, at jeg aldeles ingen føje har haft til at paaføre Elisabeth, fl. Claus Bohns, saadan løgnagtige og ubefiselige Beskyldninger, men erklære hende hermed ganske og aldeles derudi at være uskyldig og at jeg intet andet med hende veed end det som en

ærlig og uberygtet Kvinde i alle Maader vel sømmer og anstaar og beder hende derhos om Forladelse for den haarde og ulovlige Medfart, som jeg ubi bemeldte Sager med hende øvet og brugt haver."

Denne Dom maatte Augustus Dechner lade offentlig bekendtgøre ved Rønne Bything og ved Bornholms Landsting.

Ved den før Domsafsigselsen foregaaende Votering udtalte flere af de tretten Højesteretsdommere, at i disse Sager Retten syntes undertrykt i alle Maader, at Ancher Müller burde miste sit Dommerembede ligesaavel som Daniel Bark, at ogsaa Amtmand Wetberg burde dømmes til at betale Ellen 50 Rigsdaler, at Dechner burde betale Lisabeth Bohn 2100 Rigsdaler i Erstatning og være Tremarksmand, og at Giftsagen skyldtes Kirstine Landsdommers løse og urimelige Anklage, for hvilken hun vel burde straffes. Selve Dommen ramte dog kun Dechner med Arbejde paa Bremerholm for Livstid og Erstatningsbøder, Byfoged Daniel Bark med Embedsfortabelse og Bøde og Vice-Landsdommer Müller med Bøde. Lisabeth Bohn var gaaet sejrrig ud af den lange Kamp!

Dommen over Dechner fuldbyrdedes ikke straks, thi der var imidlertid paa Bornholm rejst en ny og alvorligere Sag imod ham, under hvilken hans Ejendele vare blevne beslaglagte.

Højesteret, som allerede, da den omtalte Dom var fældet, havde haft et betydeligt Arbejde med de indviklede bornholmske Sager, var dog endnu

ikke færdig med disse. Dechners Kontra-Sag imod Bønderne og de bornholmske Dommere, som havde dømt ham, stod endnu til Rest, og for at faa Lys i Sagen fik Højesteret beskikket en kongl. Kommission, bestaaende af Etatsraad Holger Parsberg*) og Generalprokurør Niels Benzons, og nu blev der foretaget en saa grundig Undersøgelse angaaende Dechners hele Embedsførelse, at det, hvis dette i det hele var muligt, maatte og skulde komme til at staa klart for Højesteret, hvilken Forbryder Dechner i Virkeligheden var. Kommissionen samlede alle Klager over Dechner, og Beskrivelsen af dem blev saa omfangsrig, at den fyldte 87 tæt beskrevne Folioark, i følgende seks Hovedanklager, for hvilke der forelaa uomstødelige Beviser: 1, Dechner havde indeholdt en Del af de kongelige Intrader under det falske Foregivende, at Sandemænd, Konstabler og Profos deraf havde faaet deres Lønninger, og han havde delt med Amtmand Wetberg det, han saaledes ulovlig havde tilbageholdt**); 2, han havde af Bønderne oppebaaret mere end det, paabudt var, og det, som ikke var paabudt, samt ikke gjort Regnskab derfor; 3, han havde med Urette angivet Restancer, hvor der ingen Restancer

*) Den samme, som havde været Kommissær i Sagerne mod Lisabeth Bohn.

***) Dette afgiver tilstrækkeligt Bevis for, at Amtmand Wetberg var hans Medskyldige.

havde været eller dog mindre, end han angav, og han havde ladet betale sig Restancer, som Kommissionen 1685 havde eftergivet Bønderne; 4, han havde ført urigtige Indtægter i sine Regnskabsaflæggelser for Skatkammeret, dels opført mindre end annammet, dels fordulgt Indtægter, og han havde ladet bruge Ødegaarde uden at føre Kongens Kasse Afgifterne til Gode; 5, han havde ført urigtige Udgifter; 6, han kunde efter sine Bøger overbevises for Ménéd i det, fra hvilket han havde befriet sig ved Ed for Kammerretten. Som Følge heraf indstillede Kommissærerne ved deres Hjemkomst d. 17. Februar 1691 Dechner til som Tyv at kagstryges, brændemærkes og arbejde i Jærn paa Bremerholm sin Livstid eller, hvis den nye Forordning af 4. Marts 1690 skulde anvendes, da at straffes til Galgen som en grov Tyv; endvidere til at holde Klagerne skadesløse, dog ikke Landsdommer Rasch, som paa en ganske uret Maade havde ført sine Domme udi Sagen og mere af Passioner end for at faa Dechner hans Misgerninger overbevist, ja endog imod Amtmandens Protest. Kommissærerne udtalte endvidere en skarp Misbilligelse af Amtmand Wetbergs og Skifteskriver Henrik Brügmans Adfærd, hvorved disse havde gjort sig medskyldige i flere Poster som Dechners Hjælpere; de indstillede dem dog ikke til nogen bestemt Straf. Denne Indstilling var fuldt ud tilstrækkelig til endelig at fælde Dechner en Gang

for alle. Allerede næste Dag d. 18. Februar 1691 faldt Højesteretsdommen, og denne, som for Tydeligheds Skyld her lempes noget efter Nutidens Dansk, hvad Retskrivningen angaar, lød saaledes:

„Augustus Dechner, forrige Amtsskriver paa Borringholm, som flarligen [er] bleven overbevist og udi en Del selv [har] vedgaaet, at han af Almuen paa Borringholm haver oppebaaret det som af Hs. Kongl. Majestæt ej var paabuden, og en stor Del mere end det, som paabuden var, og ingen Regnskab derfor gjort. Desforuden Indbyggerne affordret en Del Intrader under det Skin, at han en og anden dermed lønede, hvilket anderledes er bleven befunden. Saa og med Restancerne utilbørligen omgaaet i det han dennem højere haver angivet for Commisærerne og taget Betaling for Restancer, som af Hs. Kongl. Majestæt Almuen dengang allernaadigst vare efterladte. Hvilket inddrevne og betalte han enten aldeles ikke haver ført sig til Indtægt eller og ej ført udi sit sidste Aarsregnskab, som først er bleven indført efterat Inquisition*) paa Landet var gjort om hans forhold Aaret tilforn. Haver og Indtægterne udi sine Regnskaber enten aldeles fordulgt eller og dennem ifun for en Del anført. Derimod opskreven urigtige Udgifter i samme Regnskab og bilagt dennem med falske Forgivender og ulovlige Attester, altsammen til sin egen fordel. Desforuden befindes [han] og at have brugt falsk Vægt og vidende begaaet Mened og i sin Maade

*) Undersøgelser, Eftersyn.

øvet mangfoldige og dumdriftelige forurettelser baade imod Hs. Kongl. Majestæt saa og imod Almuen paa Borringholm. Thi bør Augustus Dechner for saadan sine grove Mishandlinger og dumdriftelige forurettelser baade imod Hs. Kongl. Majestæt saa og imod Almuen andre til Exempel, sig selv til vel=fortjente Straf at lide som for stort Tyveri, og om=endstønt han, Augustus Dechner, vel havde fortjent den Straf, som Hs. Kongl. Majestæts allernaadigste forordning af 4. Marts 1690 ommelder*), saa er den dog efter Hs. Kongl. Majestæts allernaadigste Tilladelse saaledes modereret, at han efter Loven bør at stryges til Kagen, brændes med Tyvsmærke udi Panden og siden gaa udi Jern og arbejde paa Bremerholm sin Livstid saa og betale til de han forurettet haver Engiæld og Tvegiæld**) saaledes at af hans sequesterede Bo og Midler, hvor de ere, findes eller opspørges kan, bør Hs. Kongl. Majestæt først at ske Erstatning for Hovedsummen, dernæst den forurettede Almue i lige Maade Erstatning for Hovedsummen. Siden naar anden bevislig Giæld af Boet er betalt, bør Hs. Kongl. Majestæts Bøder at vedtages efter Cammerrettens Ordning 9. Art. om Regnskaber 1. og 2. Punkt, og faar Almuen Tvegiæld. Desforuden bør til den af Almuen, som her haver været tilstede og forfulgt Sagen at betales for gjorte

*) Dødsstraf.

**) Engiæld var saa stort et Beløb, som med Uret var afkrævet, Tvegiæld det dobbelte heraf.

Omfoftninger Hundrede og tyve Rirdaler, faa og til Cammer=Advocaten Zachov og Procurator Hans Knudsen, fom have udført Sagen paa hans Kongl. Majestæts og Almuens Vegne hver hundrede og tyve Rirdaler. Hvis [hvad] da overbliver af Augustus Dechners Boeslod bør til Hs. Kongl. Majestæt efter Loven at være hjemfalden. De af Hs. Kongl. Majestæt engang Almuen allernaadigst efterladte og retteligen angivne Restancer, fom Augustus Dechner siden den Aar 1685 paa Borringholm holdte Commission af egen Myndighed og tvertimod Hs. Kongl. Majestæts allernaadigste Anordning haver enten indbrevet eller ladet sig prioritete for udi deres overladte Gaarde udi Kongl. Majestæts Navn, haver Hs. Kongl. Majestæt endog [de] enten fuldt eller for en Del fan udi sidst indleverede Regnskab være til Indtægt ferte af sær Kongl. Naade bevilget Almuen igjen at maa godtgøres*)."

Dechner, som paa dette Tidspunkt vistnok sad arresteret i Kjøbenhavn, skulde altsaa nu

*) Af Dommen synes at fremgaa, at Højesteret samme Dag, da den skulde afsiges, har konfereret med Kongen, hvilket havde til Følge, at Dechner slap med den mildeste Straf og ikke dømtes fra Livet efter Lov af 4. Marts 1690. Dommens Ordlyd viser forøvrigt, at Højesteret har gaaet efter Kommissærernes Indstilling fra Dagen før. — Dommen findes indført i Stævningsbogen til Højesteret 1690 Side 160; selve Højesteretssagen findes ført i Dombogen Anno 1690 Side 348. At Dommen selv er indført i Stævningsbogen for 1690 og ikke for 1691, er ret mærkeligt.

lide sin velfortjente Straf, og Kongen skrev derfor til Byfogden i Kjøbenhavn følgende Brev:

Christianus Qvintus.

Vi tilskikke dig herhos en vidimeret Copi af den Dom, som den 18. februar sidst forleden blev affagt for vor Højesteret over Augustus Dechner, forrige Amtsfriver paa vort Land Borringholm, og saa som den iblandt andet tilholder, at han for sine grove Mishandlinger og dumdriftige forurettelser baade imod os og Almuen der paa Borringholm skal stryges til Kagen og brændes med Tyvs Mærke i Panden, saa er vor allernaadigste Villie og Befaling, at du den samme Dom saaledes paa ham førstkommende Torsdag formiddag paa Ny Torv her i Staden lader erequere, og naar det er sket, da hannem strax med forberørte Doms Slutning, paategnet med din Haand, at han samme Straf haver udstaaet, til Arbejde udi Jærn i hans Livstid efter forskrevne Doms videre Indhold paa Bremerholm leverer; dermed sker vor Villie.

Befalendes dig Gud. Skrevet paa vort Slot
Kjøbenhavn den 24. febr. Anno 1691 under vor
Kongl. Haand og Signet

Christian.

Den befalede Dag blev derefter Dommens Fuldbyrdelse begyndt med, at Dechner blev kagstrøgen og brændt med Tyvs Mærke i Panden, hvilket foregik paa Nytorv d. 26. Febr. 1691. Han blev derefter afgivet til Bremerholm, hvor han maatte gaa i Lænker og arbejde sammen med de andre Straffefanger. Det kan antages, at han, som endnu kun var 34 à 35 Aar gammel, dog ikke har kunnet udholde dette, thi han døde allerede paa Bremerholm d. 31. December 1691 og havde saaledes kun i ca. 10 Maaneder udholdt dette Slaveliv. —

At Dechners endelige alvorlige Afstraffelse gjorde et dybt Indtryk paa Øens Befolkning, kan næppe betvivles; man talte næsten ikke om andet, og man følte det som en Lettelse, at han nu var gjort uskadelig for alle Tider, samt som en Tilfredsstillelse, at det dog var lykkedes endelig engang at faa Ret. Det Had, man nærrede, særlig til Augustus Dechner, fik et stærkt Udtryk i en Vise, »Bornholmernes Fadervor«, om ham. Rimene ere saaledes indrettede, at selve Fadervor findes deri, men knyttet til Forbandelser over Dechner. Som et Bevis paa, at Bornholmerne fra den Dag af, da Dechner var dømt af Landsdommeren, betragtede Sejren som deres og aandede befriede op, kan anføres, at Præsten i Aakirkeby i sin Kirkebog har indført følgende:

„1689 d. 21. Augusti da Landsthing holdtis her ved Kirken som sædvanligt haffuer Welb. Landzdom-

mer Mathias Rasch dømt Amtstrifuer Augustus Dechner for begangne Tyverier til at fagstryges og Brændis med Tyvismerke i Panden og siden at gaa sin Lifs=Tiid paa Bremerholm, Hvilken Dom i Kiøbenhafn Blev til Høveste Ret approberet og Virkelig egeqveret. Gud give dem som træde i hans fodsporige Løn! Amen!"

Landsdommeren, som for sin Doms Skyld en Tid havde været suspenderet fra sit Embede og af de kongl. Kommissærer i deres Indstilling havde faaet en skarp Irettesættelse, oplevede at se, at hans værste Avindsmand alligevel fik netop en saadan Dom som den, han maaske uden at være bemyndiget dertil efter Sagens Natur havde fældet over ham. En god Maanedstid, efter at Dommen over Dechner var eksekveret, fik han saa sin Bestalling som Landsdommer igen. Nogle Aar senere, da han var kommen i Uvenskab med sin gamle Elskerinde, Lisabeth Bohn, og hun havde klaget til Kongen over, at han i hendes yngre Aar havde forledet hende til Løsagtighed, blev der anstillet en Undersøgelse om dette hans Forhold m. m., og denne indbragte ham det Skudsmaal af Generalfiskal Brygmann, »at paa Bornholm staar Landsdommer Rasch i et meget slet Rygte for sit usømmelige Levned med Lisabeth Bohn i mange Aar af hans Ægteskab med hans endnu levende Hustru«. — Han blev dog ikke afsat, men døde som Landsdommer 1701.

Amtmand Wetberg gik ud af Sagen som en mærket Mand; han har sikkert været sig bevidst, at han i hele sit Forhold i den lange Strid mellem Bornholmerne og Dechner ikke var uden Brøde og lige over for den Befolkning, hvis højeste Embedsmand han var, maatte slaa Øjnene ned. Stillingen blev ogsaa snart uholdbar for ham, hvorfor han 1694 nedlagde sit Embede, fordi, bemærkede han, »Landets Folk vare saa vanskelige paa den Tid«*). At dette var Usandhed, og at Skylden var hans egen, fremgaar klart af Kommissærernes Indberetning og Højesteretssagens Akter. — Wetberg stammede fra Kurland; Slægten var adelig, og dens Vaaben var et Oksehoved, et flyvende Dyr og syv Blodsdraber nedenunder. Han havde først været Kommandant i Nyborg, blev derfra forflyttet til Bornholm, hvor han var i 9 Aar. Hans Frue var Sidzelle Grubbe, Enke efter Stiftsamtmand Lerche. Deres tvende Døtre bleve fornemt gifte, den ene med Oberstløjtnant Bülov, den anden med Generalløjtnant Frølich i Trondhjem. Efter at Wetberg havde nedlagt sit Embede, begav han sig til sit paa Fyn beliggende Herregods Østrup, hvor han en Del Aar senere døde**).

*) Urnes Samling, Add. 342, Side 246. Universitets-Bibliotheket.

***) Fremstillingen af Dechner og hans Tid hviler hoved-II, 7

Fra Dechner-Tiden til 1770.

Dechners alvorlige Afstraffelse og Højesteretsdommens Bestemmelse om, at Almuen skulde have godtgjort, hvad der med Urette var afkrævet den, maatte, skulde man synes, berolige de ophidsede Bornholmere, men paa den anden Side kunde den vundne Sejr ogsaa let bidrage til at gøre dem mere stridbare og kamplystne lige over for deres Embedsmænd, til hvilke de just ikke havde et godt Øje. Der er meget, som antyder, at Bornholmerne vare ret selvstændige og af og til optraadte ikke saa lidt selvraadige, hvorfor de for Styrelsen næppe vare saa lette at tumle som andre danske Provinsers Almue. Den dybere Aarsag hertil maa utvivlsomt søges i hele deres

sagelig paa hidtil utrykte Optegnelser, som Historikeren M. K. Zahrtmann velvilligt har overladt mig af sine Samlinger. — En langt mere indgaaende Behandling af hele denne Sag, forfattet af Zarthmann, findes i Tidsskriftet „Fra Arkiv og Museum“, 5. og 6. Hæfte. Kbh. 1900.

Udvikling gennem Tidernes Løb og i de ejendommelige Forhold, som fandtes paa Bornholm, hvor ingen Adelsvælde herskede og ingen Herregaarde fandtes, men tillige ogsaa i de mangfoldige Forurettelser, der Tid efter anden vare tilføjede Befolkningen af slette Embedsmænd. Det største Antal af Øens Gaardejere vare dengang allerede »Selvejere«, og kun en mindre Del vare »Vornede«, som tilmed vare saa heldigt stillede at være Kongens Bønder, hvilket var langt bedre end at være Herremænds Bønder. Vel havde Kongen ofte overladt danske Herremænd og andre Stormænd, til hvilke han stod i Gældsforhold, Landgilden af bornholmske Vornedegaarde, hvis Brugere derved kom til at staa under disse, men naar blot Landgilden ydedes, mærkede man ikke videre til noget yderligere Tryk, saasom Hoveriarbejde o. desl., fordi Herskabet som Regel boede i andre Provinser. Ogsaa en Del Selvejergaarde vare paa Grund af Skatterestancer komne i Kongens Besiddelse, og ogsaa saadanne Gaardes Landgilde solgtes ved Lejlighed af Kongen til andre, dog som oftest paa den Maade, at han forbeholdt sig Ret til at indløse Landgilden igen »om vi anderledes til Sinds vorder«.

Landgilden var i det hele taget en Handelsvare, og havde Bonden Raad til det, kunde han selv købe sig fri for at yde den mod at betale en Sum en Gang for alle til den, der paa det givne Tidspunkt var hans Herskab, selvfølgelig

paa de Betingelser, Kongen ved Salget havde forbeholdt sig, ja, en velhavende Bonde kunde godt købe andre Bønders Landgilde og kunde i Tider, naar kontante Penge vare knappe, se sin Fordel ved for en billig Penge at erhverve sig »en købter Skat«, som det kaldtes. Der har lige til vore Dage været drevet Handel med den Slags, og paa enkelte Ejendomme hviler der den Dag i Dag ikke blot de fra gammel Tid af hidrørende faste Landgildeydelse, men ogsaa en af forskellige Naturalydelser bestaaende Skat til Privatmand, opstaaet paa den Maade, at en eller anden Ejer i svundne Tider under Pengeforlegenhed har hæftet slige Ydelser paa sin Ejendom imod at faa en Sum Penge en Gang for alle. — Som Regel har man i vor Tid dog søgt at frikøbe Ejendommen for saadan Skat.

Bønder, som havde frikøbt sig for at yde Landgilde, indtog en ret behagelig og selvstændig Stilling; det samme var Tilfældet med Ejerne af de saakaldte Proprietærgaarde. Disse Gaarde, der ansaas som frie Hovedgaarde, skønt de, hvad Størrelsen angik, kun kunde betragtes som Bøndergaarde, vare nemlig frie for Landgilde, Kendelsespenge og andre Afgifter, betalte ej heller Præste- eller Kirketiende. Ligeledes vare de frie for alle Ægter, kort sagt, næsten aldeles skatfrie. Dog maatte Ejerne betale Kontributioner, naar saadanne udskreves. Hvorledes disse Proprietærgaarde, ialt 15, i sin Tid vare komne til saa-

danne Begunstigelser, vides ikke; Amtmand Urne, som i »Samling af adskilligt Antegnelsesværdigt« omtaler dette Forhold, udtaler den Mening, at de i gamle Tider vare blevne solgte fra Kronen for laante Penge, Restancer og Gager etc., hvilket kan være rimeligt nok.

Ogsaa Ejere af disse Gaarde havde, naar alt tages i Betragtning, altsaa en god og selvstændig Stilling i Samfundet. De betragtede sig da ogsaa som lidt finere end almindelige Bønder og udgjorde i Forening med de større Gaardejere ligesom en Klasse for sig selv. Betænkes det nu, at altsaa største Delen af Øens Gaardejere vare Selvejere, at en Del af disse sad ret godt inden Døre, at Øen havde 15 saa at sige skatfrie Proprietærgaarde, og at Hoveri ikke kendtes i nogen Udstrækning, som kunde være besværlig, saa vil det være indlysende, at en saadan Befolkning var mere selvbevidst og selvstændig end en træl-bunden Befolkning.

At fremmede Embedsmænd ikke syntes om dette og fremstillede Bornholmerne som særlig vanskelige at tumle, kan ikke forundre. Paa Grund af Øens isolerede Beliggenhed maatte der selvfølgelig i Tidernes Løb paa Bornholm udvikle sig en Befolkning, som blev særlig bornholmsk, fordi Indblanding af fremmede Elementer var og blev sjælden. Alligevel ses særlig Borgerstanden at have indgaaet Forbindelse med fremmede Slægter, af og til endda med ret berømte Slæg-

ter, som tilførte Bornholm en betydelig Kraft. De gamle Kirkebøger fremvise saaledes adskillige Navne, som aabenbart ere af fremmed Oprindelse, og nægtes kan det ikke, at der blandt Efterkommerne af Fremmede, som ved Giftermaal bleve indblandede i bornholmske Familier, har været baade hæderlige og særlig dygtige Folk. Vi behøve saaledes blot at nævne Slægtsnavne som Ancher, Wolfsen, Madvig, Müller, Bohn og Wichmann for at have gode Repræsentanter for disse blandede Slægter. Noget anderledes forholder det sig med den Indblanding af fremmed Blod, som hidrørte fra de til forskellige Tider til Bornholm landsforviste Individuer. Disse vare nemlig, om end af og til af høj og fornem Slægt, just ikke af den bedste Slags. De bleve i Almindelighed først forviste til Hammershus, men fik som oftest senere Tilladelse til at bo i Rønne og andre Steder paa Øen, den de imidlertid ikke maatte forlade. Bornholm har haft en hel Række af saadanne landsforviste Folk, af hvilke vi her skulle nævne nogle.

I Aaret 1697 modtog saaledes Kommandanten paa Hammershus, Oberst v. Buggenhagen et d. 2. Oktober s. A. dateret Brev fra Adelsmanden Frederik Wind, i hvilket det hedder: . . . „Dette medfølgende miserable Kreatur er vor Søster, som har haft sal. Gehejmeraad og Generalmajor [Ejler] Holch [til Ægte], og som ikke alene i hendes Mandes Levetid, men endog siden har stiftet sig saaledes [ved

Overtrædelse af det sjette Bud], at Hans Majestæt efter Familiens allerunderdanigste Ansøgning har expederet denne allernaadigste Ordre [om forvisning til Bornholm].

Hendes Navn var Ingeborg Dorthea Holch, født Wind, og hun var af fornem gammel Adel. Hendes Broder skrev endvidere til Kommandanten, at det var ham bekendt, at Hammershus var i en slet Tilstand, hvorfor Kongen allernaadigst havde befaleet, at »Logementer til hende maatte tillaves paa Vor (Kongens) Bekostning«, og han bad derfor Kommandanten om med mindst mulig Bekostning »at lade lave to Kamre til«, i hvilke hun kunde være i Varme, samt at indrette hende en Skorsten til at koge i. Om hun nu fik dette paa selve Hammershus eller et andet Sted, vides ikke; hun døde paa Bornholm i Aaret 1730 og har altsaa opholdt sig her i hele 33 Aar i Landsforvisning. En Datter af hende, Elisabeth Sofie Holch, giftede sig 1715 med Hans Rasmussen Marcher, Præst i Nyker, og fra dette Ægtepar nedstammer en Slægt, af hvilken flere Sidelinier endnu kendes. Som det gik denne adelige Dame, er det gaaet med flere andre: de bleve ved Giftermaal indlemmede i borgerlige Familier.

En meget fornem adelig Dame, som ogsaa forvistes til Bornholm, var Rigitze Grubbe. Hun var d. 11. Oktober 1639 bleven gift med Hans Ulrich Gyldenløve, en Søn af Kristian d. 4. og Fru Karen Andersdotter; han døde imidlertid al-

lerede 1645. Kristian d. 4. havde givet ham Øen Hveen i Forlening og lod nu hans unge Enke beholde dette Len. En Del Aar senere afstod hun imidlertid Lenet til Frederik d. 3. imod en betydelig Erstatningssum, som i Forening med andre Fordringer, hun kunde gøre gældende, beløb sig til 13 à 14000 Rdlr., men da Kongen ikke kunde eller dog nødigt vilde udbetale hende dette Beløb, bestemtes det, at Fru Rigitze skulde have en aarlig Pension, først 1000 Rdlr. og senere 2000 Rdlr. Da man paa Grund af den herskende Pengemangel imidlertid ej heller kunde skaffe hende dette Beløb aarligt i kontante Penge, anvistes der hende Strøgods bl. a. paa Bornholm, og af dettes Landgilde skulde saaledes Pensionen dækkes. Hun opholdt sig dog foreløbig i Kjøbenhavn, hvor hun boede i adskillige Aar. I sin Alderdom indvikledes hun i et Forgiftningsforsøg, som vakte stor Opsigt. Hun kom nemlig i Uenighed med Grev Christoffer Parsbergs Enke, hvis Kammerfrøken, Agnethe Sofie Budde, hun bestak for at faa hende til at forgive sin Frue. Forsøget mislykkedes heldigvis, men Sagen blev opdaget, og Kammerfrøkenen blev hals-hugget*). Fordi Fru Rigitze Grubbe var af saa

*) En anden Kvinde, (Luvie?) Henrichsdatter, var ogsaa indviklet i Sagen og blev af Højesteret dømt til som Medvider og Tilskynder først med Pinsler at tvinges til Sandheds Bekendelse, og derefter skulde hun kagstryges og landsforvises „til evig Tid“.

høj Byrd, slap hun med Landsforvisning til Bornholm. Højesteretsdommen over hende blev afsagt d. 16. August 1678, og i denne hed det:

„Efterfom Rigitze Grubbe sig ej lovligen kan befri, da bør hun inden 8 Dages forløb fra denne Doms Dato at regne sig her fra Staden til hendes forlehnings Gods paa Bornholm at forføje, og sig ikke under Livs Straf derfra at begive.“

Hun ankom dog først d. 8. December s. A. og tog foreløbig Bolig i Rønne, hvor hun holdt sin egen Ridefoged, som skulde opkræve hendes Landgilde o. desl. samt være hendes Skriver og Regnskabsfører. En Del Gaarde i Østerlarsker, Bodilsker, Pedersker, Povlsker og Aaker ydede Landgilde til hende, og angaaende disse Ydelser foreligger der endnu Regnskaber. Hun modtog saaledes aarligt:

20 Tønder Smør	beregnete til	15 Rdlr.	Tønden
200 — Byg	à	9 Mark	—
150 — Havre	à	4 —	—
24 — Rug	à	9 —	—
12 Køer	à	6 Rdlr.	
12 Svin	à	2 —	
50 Faar	à	4½ Mark	
50 Lam	à	3½ —	
100 Gæs	à	1 —	
200 Høns	à	6 Skilling	
10 Tønder saltet Torsk	à	4 Rdlr.	
100 Læs Ved	à	18 Skilling.	

Disse Naturalydelser (Landgilde) skulde i For-

ening med et Pengebeløb af 28 Rdlr. 2 Mark 8 Skilling være lig 1000 Rdlr., hvilket ogsaa stemmer med Beregningen. Hvad der herved kom til at mangle i den Rigitze Grubbe tilkommende Pension, udbetaltes til hende af Kongens Indtægter paa Bornholm. Hun døde paa Bornholm i i Aaret 1690 efter at have været Enke i omtrent 45 Aar og efter at have opholdt sig her som landsforvist i ca. 11 Aar.

Af andre til Bornholm landsforviste Personer nævner Zahrtmann i sin Afhandling: »Tilstande og Personer paa Bornholm efter Krigen 1658« følgende: Frøken Sofie Henrichsdatter Tott, som først sad paa Hammershus, men senere fik Lov til at bo i Rønne. — Frøken Justine Katrine Rosenkrans, en forhenværende Hofdame, som blev forvist paa Grund af et forsøgt Giftmord*). Blandt landsforviste Personer, som i det 18. Aarhundrede sendtes til Bornholm, nævner han Dippel, Krigsraad Lange, Højesteretsassessor Niels Pedersen Horrebø samt den sindssyge Frederik Vilhelm Peter Fabricius, som, før han blev sindssyg, havde været en anset Læge (Dr. medicinæ); han havde under sin Sindssygdom den Mening, at han var Kejser i Amerika. Den mærkeligste af disse Personer var utvivlsomt Dippel, som fra 1719—25

*) Forsøg paa Giftmord vare i hine Tider ikke sjældne, selv i høje og fornemme Kredse; det var som oftest Kvinder, som søgte at rydde andre Kvinder af Vejen ved Gift.

var Statsfange paa Hammershus, dog »i en honnet Arrest«, hvilket betød, at han frit kunde sysle med videnskabelige Studier og under Bevogtning kunde færdes uden for Slottet, ja, endogsaa kunde virke som Læge blandt Bornholmerne*). Mest bekendt blev denne forunderlige Mand ved, at han var Alkymist (Guldmager) og paastod ad kemisk Vej at kunne frembringe Guld, hvilket, som bekendt, hverken lykkedes ham eller nogen anden Guldmager. Mærkeligt er kun, at der var Folk, saavel hos os som i andre Lande, som en Tid lang troede paa dette Bedrageri, der kostede Konger og høje Herrer mange Penge.

Endelig maa her nævnes en højst forunderlig Mand ved Navn Andreas Nielsen Agerbech, som i Kristian d. 6tes Tid sendtes til Bornholm i en Slags Landsforvisning. Denne Mand var født i Varde 1702 og var Søn af en Hjulmand, som var dristig nok til at sætte ham til Studeringen, og 1727 var han da ogsaa naaet saa vidt, at han tog theologisk Eksamen. Han skal have været en vild theologisk og medicinsk Urostifter af den yderlig pietistiske hallensiske Type**). En Tid lang opholdt han sig i Byen Halle i Tyskland, hvor han baade dyrkede den pietistiske Theologi og den strahlinske Lægevirksomhed. Efter sin

*) Aarsagen til hans Forvisning var en Strid, han havde med Grev Christian D. Reventlow.

***) Navnet hallensisk stammer fra Byen Halle i Tyskland, hvor denne religiøse Retning havde sit Sæde.

Hjemkomst forsøgte han at erhverve Doktorgraden, hvilket dog ikke lykkedes, drev derefter Lægepraksis, men ansattes 1737 som Kapellan i Frederikshald. Her viste han imidlertid en saa urolig Adfærd, at man fandt det nødvendigt at kalde ham tilbage. Han begyndte derefter atter at praktisere som Læge i Kjøbenhavn, og det lykkedes ham endogsaa at blive benyttet som saadan af Dronningens Søster, Enkefyrstinden af Østfrisland, ja selv hos Kongen, som var syg og yderst nervøs samt havde stærke Feberanfald, fik han i Forening med de strahlinske Læger, Carl og Blumenberg, Lov til at forsøge sin Kunst. Men hele denne halvforrykte, svindelagtige Retnings Forsøg paa at helbrede den paa Sjæl og Legeme sygelige Konge gjorde kun dennes Lidelser værre, og da Agerbech særlig kompromiterede sig, søgte man at blive af med ham paa en nogenlunde pæn Maade. Derfor, siger Julius Petersen i sit Værk »Den danske Lægevidenskab 1700—1750«, sendtes han til det dengang sædvanlige Forvisningssted, Bornholm, hvor han 1739 blev ansat som Præst i Povlsker Sogn. Det var en rar Præst at faa!

Beboerne i dette Sogn bleve dog snart af med ham, thi allerede 1741 forflyttedes han til Klemsker, et større Præstekald, og medens han var Præst her, blev det i Anledning af den i Danmark herskende Kvægpest, for hvilken Bornholm dog blev fri, anordnet af Kongen, at der d. 9.

April 1745 skulde holdes almindelig Faste- og Bededag over hele Riget. I den Anledning holdt da ogsaa Agerbech den nævnte Dag en Prædiken, af hvilken han sendte Kongen en Afskrift. Overskriften lød saaledes:

„De umælede Bæfters billige Suf over Landets ubændigste Synder.“

I denne Prædiken hed det bl. a.: » Den Skade, Landet nu lider paa sit Fæ, er intet andet end en Advarsel«. Som særlig ugudelige nævnte han »Horkarle, Kromænd, gerrige Blodsugere, stadse-lige Møer i buntede*) Klæder og narriske Baand«. Af hele Rigets Beboere var efter hans Mening Kongen den eneste, som var skyldfri!

Set med Nutidens Øjne maatte man kalde en saadan Mand moden til Daarekisten, men des- uagtet, og skønt man ikke kunde bruge ham andre Steder, ansattes han som Præst paa Born- holm, et talende Bevis paa, at man, trods de uen- delig mange Fortrædeligheder, Regeringen havde haft af udelige og uredelige Embedsmænd, der vare sendte til Bornholm, dog fremdeles mente, at Bornholmerne nok kunde nøjes med saadanne, naar man paa en skikkelig Maade vilde være af med dem andre Steder. Agerbech maa dog snart have opført sig saaledes, at han blev umulig i det store Sct. Klemens Sogn, thi 1756 forflyttede man ham til Kristiansø. Det var ned ad Bakke

*) brogede.

for hans Vedkommende, men det skulde blive værre endnu. 1756 blev han nemlig afskediget for stedse. Han rejste nu atter til Kjøbenhavn og forsøgte at praktisere som Læge, men ingen vilde benytte den gale Mand, hvorfor han saa igen rejste til Bornholm for endnu en Gang at prøve sin Lykke her, men ej heller her havde man Tillid til ham, og 1770 døde han i Svaneke 60 Aar og 10 Maaneder gammel »i en ynkelig Forfatning«. Skildringen af denne Mands Liv er udarbejdet efter det foran citerede Værk af Dr. Julius Petersen samt efter Optegnelser i gamle Kirkebøger; naar den er medtaget i »Bornholms Historie«, er dette kun sket for at vise, hvor urigtigt man i hine Tider bar sig ad ved at sende saadanne Folk til Bornholm i en »honnet Landsforvisning«.

Vi have i det foregaaende gentagne Gange dvælet ved det 17. Aarhundredes Fattigdom og Forarmelse, som Gang efter Gang nødsagede Regeringen til at yde Beboerne Hjælp. Denne Tilstand var ved Aarhundredets Slutning ikke stort bedre end ved dets Begyndelse, dets Midte eller i dets sidste Halvdel. Der var smaa Kaar over hele Linien; Byerne vare smaa og Borgerne — paa faa nær — om ikke ligefrem fattige, saa dog uden større Midler til at drive borgerlig Næring af større Betydning. Handel og Søfart maatte lide herunder og vare derfor kun ringe. Bøndernes Gaarde vare som oftest i en elendig

Tilstand, baade hvad selve Jorderne og hvad Bygningerne angik, og Husmændenes Huse vare usselt opførte samt slet vedligeholdte. Fiskeriet dreves med ringe Kraft, med daarlige Baade og med daarlige Redskaber.

Det er et mørkt Billede af Tilstanden, som her oprulles for os, men det maa ikke glemmes, at den Tids Beboere ikke stillede store Fordringer til Livet, men forholdsvis let fandt sig i Forholdene, bortset fra enkelte særlig uheldige Aar, i hvilke Misvækst og andre Uheld kunde betage dem Modet aldeles. Under al den Fattigdom var der dog enkelte Rigmænd; gamle Skiftebreve give paalidelige Oplysninger desangaaende og vidne om, at der har været saadanne blandt baade Borgere, Bønder og Embedsmænd. En af de rigeste Mænd, som levede paa Bornholm i Slutningen af det 17. og lidt ind i det 18. Aarhundrede, var utvivlsomt Vice-Landsdommer Ancher Anthoni Müller, hvis Navn under Beskrivelsen af hele den Dechnerske Sag oftere er nævnt; det forekommer endvidere meget ofte i gamle Skiftebreve fra hin Tid, begrundet i, at Müller havde Pant i mange Ejendomme. Han var ingen indfødt Bornholmer, men var født i Kallundborg 1654; hvornaar og i hvilken Egenskab han kom til Bornholm, vides ikke, men 1686 maa han allerede her have været en anset Mand, saasom han det nævnte Aar fik Bestalling som Vice-Landsdommer. Formodentlig har han boet i Svaneke,

hvor han giftede sig med Magdalene Margrethe Heseler*), Enke efter Borgmester Poul Koefoed; hun døde 1706. Med hende forøgedes hans i Forvejen ret betydelige Velstand i høj Grad, thi hendes 1ste Mand havde haft Pant i adskillige større og mindre Ejendomme og var en rig Mand. Hovedgaarden Skovsholm i Ibsker Sogn var saaledes pantsat til ham, og da dens Ejer, Adelsmanden Christian Maccabæus den yngre, var død i Decbr. 1687, maatte Regeringen udnævne en særlig Kommission, den saakaldte Skovsholmskommission, til at ordne Sagerne og skifte Boet. Denne indviklede Sag trak ud i hele to Aar og endte med, at Ancher Anthoni Müller for en Fordring, hans Kones første Mand havde i Pantebreve med paaløbne Renter, samt for egne Fordringer, ialt til et Beløb af 3220 Slettedaler, fik udlagt til sig hele Skovsholm med tilhørende Bøndergaarde og Huse, dels i Ibsker dels i andre Sogne. Da det kan være af Interesse at se, i hvilken Pris bornholmske Gaarde stode i Slutningen af det 17. Aarhundrede, anføres her Vurderingen paa Skovsholmsskiftet, som sluttedes 1690:

Skovsholm i Ibsker:	20 Td. Hartk. †)	975 Sletted.
Nørregaard	— ca. 8 - do.	656 —
Saltholmsgd.	— - 5 - do.	198 —

*) Født i Haderslev 1652.

†) Bornholmsk Hartkorn.

Hollegaard i Ibsker ca. 3 Td. Hartk. 153 Sletted.			
Thygegaard — - 3½ - do.	135	—	
15. Sgd. i Pedersker - 10 - do.	429	—	
5. — i Povlsker - 8½ - do.	327	—	

Af de Dokumenter, som fremlagdes under Kommissionsforretningerne ved nævnte Skifte ses, at 1 Ø Smør kostede 4 Skilling, 1 Tønde Byg 1 Slettedaler og 1 Tønde Havre 1 Mark 12 Skilling. — Der var 1689 saaat 4½ Tønder Rug; disse i Forening med Arbejdet ved Lægningen vurderedes til ialt 9 Slettedaler. — Endelig kan anføres, at en Gaas vurderedes til 12 Skilling, 1 Høne til 4 Skilling, 1 Faar til 3 Mark og 1 Lam til 2 Mark*). — Paa Skiftet efter Müllers ovennævnte Hustru**) viste det sig, at Værdien af hendes og Müllers samlede Bo ansloges til ialt 41,298 Dlr. 3 Mark 15 Skilling; Gælden beløb sig til 10,878 Dlr. 3 Mark 15 Skilling. — Resten udgjorde altsaa 30,420 Dlr., et for hine Tider meget stort Beløb. — Ancher Anthoni Müller døde i Svaneke 1716 ca. 62 Aar gl. En stor, prægtig Ligsten over ham og hans første Hustru var i Tidernes Løb spørløs forsvunden, men fandtes heldigvis igen, liggende som Dæksten til en

*) Uddrag af „Kommissionsforretningen“, som opbevares paa Skovsholm.

**) Landsdommer Müller giftede sig senere med Anna Cathrine Frørup, som efter Müllers Død atter giftede sig med Kommandørkaptajn Heinrich v. Suhm.

Overkørsel over en Grøft; nu staar den paa Svanke Kirkegaard. — Blandt de mange Gaarde, som Müller ejede, maa nævnes Proprietærgaarden Wallensgaard i Aaker Sogn, som nu ejes af en af hans Efterkommere.

Det 17. Aarhundrede havde i mange Maader været mærkeligt for Bornholmerne. Militsten var bleven grundlagt ved Midten af dets første Halvdel, men dens første alvorlige Prøve havde 1645 faaet et sørgeligt Udfald, hvis nærmeste Følge var Rædselsherredømmet under den svenske Kommandant John Burdon. I Begyndelsen af Aarhundredets sidste Halvdel falder den i sine Følger vigtigste Begivenhed i Øens Historie, Befrielsen fra det svenske Aag under Printzensköld ved Øens egne Folk. De Mænd, som særlig vare gaaede i Spidsen i hine mindelige Dage, vare nu ved Aarhundredets Slutning omtrent alle gaaede til Hvile i Gravens Skød, men Mindet om dem og deres Daad var endnu ligesaa levende som Svenskerhadet, om man end adskillige Gange siden hine Dage var bleven slemt skuffet med Hensyn til det danske Herredømme. Da der saanetop i det sidste af det gamle Aarhundredes Aar, 1700, atter var udbrudt Krig med Sverrig,

maatte man paa Bornholm atter forberede sig paa Kampe med den gamle Fjende. Disse udeblev dog heldigvis, thi den kortvarige Krig kom aldeles ikke til at berøre Bornholm, hvor man næppe har haft anden Ulejlighed af den end forøget Vagthold langs Kysterne. Hermed afsluttedes det syttende Aarhundrede, utvivlsomt det mest minderige og mindeværdige i Bornholms Historie. Havde man end i dette lidt haarde Nederlag, saa havde man dog ogsaa vundet Sejre baade i Krig og i Fred, og lige over for Undertrykkelser og Forurettelser fra uredelige Embedsmænds Side havde man forstaaet at hævde sine Rettigheder, baade gamle og nye. Endelig havde man faaet kongelige Løfter om Privilegier, og med disse Løfter, som man holdt urokkelig fast ved, gik man trøstigt ind i det nye Aarhundrede.

Der var forholdsvis roligt paa Bornholm i det første Tiaar af det 18. Aarhundrede. Den store Ophidselse, som var paa sit Højdepunkt, medens Sagen mod Dechner stod paa, havde lagt sig. Belærte af Erfaring, vogtede Embedsmændene sig for at irritere Befolkningen, og da ingen ydre Fjender for Øjeblikket truede Øns Fred, kunde Beboerne uden Frygt passe deres daglige Dont.

Alt gik derfor ogsaa sin jævne Gang, og Begivenheder af historisk Interesse indtraf ikke. Det bør dog omtales her, at der 1710 var Folketælling, og denne gav det Resultat, at der paa Øen fandtes 2197 Mænd og 2411 Kvinder, som vare eller havde været gifte, 7409 Børn samt 2281 Tjenestefolk, Karle og Piger, ialt altsaa 14,298 Indbyggere. Af denne Befolkning gik ifølge Listerne over Altergæsterne henimod Halvdelen til Herrens Bord eller med andre Ord: hvert eneste voksent Menneske gik til Alters. — Kirkelig Tvang til at søge Herrens Bord var dengang endnu ikke indført, og man behøvede altsaa ikke at frygte for at komme i Gabestokken, fordi man udeblev fra Altergang og Gudstjeneste. Men en Slags Tvang var der alligevel, thi Præsterne førte et strængt Regimente, og for »Fa'er« nærede man ikke liden Frygt, ham vilde man helst være gode Venner med, og om ikke for andet, saa for at behage ham søgte man flittig til Kirke og gik regelmæssig mindst een Gang om Aaret til Alters. De Prædikener, man i hine Tider fik at høre, vare ellers ikke videre opbyggelige, men lange, udtværede og inderlig kedelige; de vare inddelte i flere Afdelinger og som oftest, baade hvad Fordrag og Indhold angik, bedre egnede til at falde i Søvn ved end til at opbygges og beaandes ved. Af Aand var der nemlig ikke ret meget i dem. Paa Bornholm, som andre Steder i Riget, var der, som R. J. Holm i sin lille Dan-

marks Historie har skrevet, »falden Døs over de lutherske Statskirker. Den rene Lære stod ved Magt, men den var hos de fleste bleven en død Lærdom, som ikke kom Hjertet ved, og som ingen Frugt bar i Livet, men som man dog af gammel Vane holdt fast paa«.

De gamle bornholmske Kirker vare dengang endnu ikke blevne forkvaklede ved Ombygninger o. desl., men holdtes i god Orden; det sørgede Præsten og Kirkeværgen for, og der førtes nøjagtige Kirke-Regnskaber. Et saadant — for Sct. Ibs Kirke for Tiden fra 1. Maj 1702 til 1. Maj 1703 — ser saaledes ud:

Indtægt.

Rug: 6 Td. a 1 rdl. 2 Mark	9 Rdl. (Sletted.)							
Biug 16 do. a 1 »	16 -							
Haur 36 do. a 2 Mark	18 -							
En Fjerding Smør	4 -							
Leye af tre Skp: Land Haur-Jord	8 ₤							
Tavle- penge	<table> <tbody> <tr> <td>{ Paaskefest 1702 1 rdl. 2 ₤</td> <td rowspan="4">} 4 -</td> <td rowspan="4">» 15 ₤</td> </tr> <tr> <td>{ Pintzefest - 1 do. 3 -</td> </tr> <tr> <td>{ Julefest - 1 do. 8 -</td> </tr> <tr> <td>{ Paaskefest 1703 1 do. 2 -</td> </tr> </tbody> </table>	{ Paaskefest 1702 1 rdl. 2 ₤	} 4 -	» 15 ₤	{ Pintzefest - 1 do. 3 -	{ Julefest - 1 do. 8 -	{ Paaskefest 1703 1 do. 2 -	
{ Paaskefest 1702 1 rdl. 2 ₤	} 4 -	» 15 ₤						
{ Pintzefest - 1 do. 3 -								
{ Julefest - 1 do. 8 -								
{ Paaskefest 1703 1 do. 2 -								
30 Personer af Udbyggere, In- derste, Pebersvende og Strand- Siddere giver hver 8 ₤ aarlig	3 -	3 M.						

Summa-Indtægt 55 Slettedaler 7 ₤

Udgift.

Wiin og Brød efter Bevis	10 Sld. 3 M. 7 ₤
Vox Liusenes Bekostning	5 -

Proustens Visitatspenge	1 Sld.	2 M.	
for Regnskabs forhør	1 -		8 ¤
Præsten for Regnskabet at skrive	1 -		
Kirkeskriverens Salarium	1 -		
Ornamenternes Reengjørelse.		3 -	
May til Kirken		1 -	
Klokkesmørelse			8 -
Proustens Regning for 1700, 1701 og 1702 6 Mark aarlig	4 -	2 -	

Extra ordinaire Udgifter.

forleden Aar blev Kirken sin Væрге skyldig	48 Sld.	1 M.	10 ¤
hvoraf prætenderes Renter	2 -	1 -	8 -
Kirketagets Reparation for 20 Blyplader, som blæste af Alle- Helgens Aften og Nat, at om- lægge saa og anden Brøstfæl- dighed paa Taget at Reparere. Derfor til Arbejdsløn som ved Attest bevises	10 Sld.		
60 Loft-Søm		1 M.	
170 Dør-Søm		2 -	8 ¤
180 Bly-Søm		3 -	
En deel for		1 -	8 -
24 Tønder Kalk a 2 M. 8 ¤	15 Sld.		
Reparation paa Kirkens Port og Laage, som Alle-Helgens Nat nedblæste saa og paa Klokke- husgavlen, hvoraf og samme Nat en Del Brædder nedblæ- ste — for dette Arbejdes Løn paa egen Kost tilsammen			8 Sld.

Klokkestrænge og Lær til			
Kneblerne	1	Slettedaler	
Jern til (Skauged?) Samt Kul			
og Smideløn	2	M.	8 ₤
Anden Jern til Klocherne . . .			6 -
Et Par Hængsler til en Stoldør	1	-	-
Kirkefløyen som nedblæste for			
dend at lade fly			8 -
for Kirkefløjen at lade opsætte	2	Sld.	
<hr/>			
Summa-Udgift og bortskyldig			
Gield	114	Sld. 2 M.	4 ₤
Lignet og Lagt bliver Kirken skyldig til sin			
Væрге Jens Hansen 59 Sld. 1 Mark 13 ₤*).			

Af dette Regnskab vil det ses, at Kirkens Indtægter væsentligst var Kirketienden: Rug, Byg, Havre og Smør. De andre Indtægter vare ubetydelige. Det samme var Tilfældet med de andre Sognekirker paa Landet, og Kirketienden for alle 15 Sognekirker beløb sig, naar Tallene afrundes op-
 efter, til

ca. 51	Tønder	Rug
274	»	Byg
392	»	Havre
144	LØ	Smør**)

*) En Pakke mærket: Gamle bornholmske Dokumenter 1671 --1747. Rigsarkivets 2den Afd.

***) Urnes Samlinger, Add. 341. Kvart. Universitetsbibliotheket.

I Aaret 1709 brød der paa ny Krig ud mellem Danmark og Sverrig, den nordiske 11 Aars Krig. Ligesom forrige Gang kom denne »langvarige« Krig saa at sige ikke til at berøre Bornholm, rimeligvis fordi den danske Flaade var den svenske overlegen eller i alt Fald kunde holde denne saaledes i Skak, at den fik andet at bestille end forsøge paa at erobre Bornholm. Kun en eneste Gang under hele Krigen fik Bornholmerne Lejlighed til at bruge deres Kanoner af Hjærtens Lyet. Herom haves følgende gamle Beretning:

»Anno 1711 udi Juli Maaned, en Søndag, kom for Sandvig til Ankers en dansk Fregat »Falken«, som førtes af en Officer ved Navn Gyntelberg den yngre, som straks skikkede Bud i Land til Artillerifolkene ved Sandvig-Posten*), at de vilde være i Beredskab. Derefter udførte bemeldte Officer Varp ind paa Land tæt under Batterierne og arbejdede Fregatten saa nær Landet, som tjenligt var. Derpaa kom straks 4 svenske Orlogsskibe sejlene vesterfra og gik ganske nær ved Hammeren under dansk Flag, men den snilde og gæve Gyntelberg kendte Svenskernes List og hilsede dem af sit grove Skyts, hvor da de Svenske i Hast lod stryge det danske Flag og derpaa skød stærkt paa Fregatten. Imidlertid kom Landfolkene fra Kirken og brugte deres Kanoner, som

*) o: Vagtmandskabet ved Kanonerne.

den Tid ej vare mere end tre ialt, og dermed skød stærkt og hurtigt paa de Svenske og blandt mange Skud og Kugler, som traf, var een, som ramte Roret paa det største svenske Skib, der af den allerede skeete og mere befrygtede Skade lod drive af og reddede sig med Flugten, hvilket de andre trende Skibe og gjorde og sejlede saa øster ud i Søen; den danske Fregat kom uskadt fra Landet og lagde sig til Ankers uden for Sandvig.« Stedet, hvor dette foregik, ligger mellem Allinge og Sandvig og kaldes Kongeskær.

Denne lille raske Affære vakte megen Glæde paa Øen og gav de Soldater, der langs Stranden skulde passe Kanonerne i Batterierne, frejdigt Mod. Der viste sig imidlertid ikke oftere nogen Lejlighed til at prøve en Dyst, og hele Ulejlig-heden bestod blot i Vagttjeneste. I Sænebugten var der dengang en Slags Havn, hvis Moler bestod af Træstammer med Barken paa, sammenboltede med tykke Trænagler af Eg og Ene*).

*) Denne Havn er senere sandet saa aldeles til, at ingen anede, at der her havde været Bolværker. Da der imidlertid for en halv Snes Aar siden af det tyske Aktieselskab, som desværre ved Køb har erhvervet Hammeren, anlagdes en ny Havn i Sænebugten, traf man paa de gamle Rester af Bolværkerne. Ligeledes fandt man Kanonkugler, som vare lænkede til en anden Kanonkugle med en Jærnlænke; det er rimeligvis svenske Kugler! — Forfatteren af denne Bog har selv undersøgt Forholdene paa Stedet — da den nye, „tyske“ Havn blev anlagt.

Den besøgte under Krigen af og til af mindre danske Orlogsskibe, som ikke stak dybere end, at de kunde løbe ind i den. Det vides, at Tordenskjold, som saa ofte pløjede Søen omkring Bornholm og ofte søgte Havnen paa Kristiansø, ogsaa engang med en Galiot laa i Sænehavnen, men da en større svensk Flotille, med hvilken han, trods alt sit forvovne Mod, ikke kunde optage Kampen, viste sig, maatte han, meget imod sin Vilje, kaste los og stikke i Søen.

Under den omtalte nordiske Krig saa man paa Østkysten af Bornholm d. 20. August 1716 et storartet Optog ude paa Søen. 18 danske, 22 engelske og 15 russiske Orlogsskibe kom, ledsagede af en stor Koffardflaade, for fulde Sejl op imod Øen og gik til Ankers udenfor Allinge. Det har været et stolt Syn, et Syn, som maa have vakt den største Opmærksomhed ikke blot hos Strand-Vagterne, men ogsaa hos Kystboerne paa den nordlige Østside af Øen. Forøvrigt har man fra de mange højtliggende Steder paa Øens nordlige Del langt oppe i Land kunnet se denne ualmindelig store Flaade, og der kan ikke være Tvivl om, at man følte sig greben af Frygt for, at det muligvis var Fjender.

Der skete imidlertid intet denne Gang. Dannebrog vajede jo i Spidsen for Orlogsskibene, saa det maatte være Venner og ikke Fjender. Til Beboernes største Forundring rygtedes det snart, at den bekendte russiske Czar, Peter den store,

var om Bord, og Rygtet viste sig at være sandt, thi han kom i Land samme Dag og lod Dagen efter 400 syge Russere bringe i Land. Til disse blev der opslaaet Telte i en Løkke ved den sydlige Ende af Allinge, et Sted, hvor der var frisk rindende Vand. Her opholdt det syge Mandskab sig et Par Ugers Tid, men blev derefter flyttet til Sandvig, hvor Teltene atter rejstes. Efter nogen Tids Forløb kom russiske Skibe og afhentede dem i Sænebugten. Czaren opholdt sig et Par Dage i Sandvig og besaa under dette Ophold Hammershus, som næppe har gjort noget imponerende Indtryk paa ham, saasom den gamle Borg allerede den Gang var i høj Grad ramponeret. — —

Som et Eksempel paa, i hvilken Pris gode Jorder stode i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede, kan anføres, at ved et Skifte i Svaneke 1714 vurderedes

4 Skjepper Land, Kulageren, a 12 Sld. .	48 Sld.
4 do. do. Langageren do.	48 do.
1½ Tønde Land opmøget Jord . . .	36 do.
1 do. do. do. Havrejord . .	16 do.
2 Skjepper do. ophakket Jord,	
som er gjort til Bygjord	16 do.

Altsaa vurderedes 3 Tdr. 3¾ Skæpper Land til ialt 164 Slettedaler. Dette maa imidlertid anses for ualmindelig høje Priser for den Tid. Aarsagen hertil maa søges i, at Jorderne i Svaneke Byvang vare og ere ualmindelig gode og derfor

den Dag i Dag betales med meget høje Priser. Helt anderledes forholdt det sig med Jorderne oppe i Landet. 1709 vurderedes, i Anledning af en Proces, de til Gadegaarden i Pedersker Sogn hørende Jorder, ialt 30³/₁₀ Tønder Land Agerjord plus en hel Del større og mindre Engstykker, beregnede til 43 Læs Enghø aarligt, ialt kun til et samlet Beløb af 138 Slettedaler 2 Mark 12¹/₂ Skilling. Man ser, at der er en forbløffende Forskel, men dette ligger ganske naturligt deri, at Gaardens Jorder vare særdeles magre.

Indtraf nu, hvilket ses at være sket meget ofte, uheldige Aar for Agerbruget paa Grund af haarde og langvarige Vintre, uheldigt Vejr om Foraaret o. desl., saa var Følgen delvis Misvækst. 1726 indtraf saaledes en skrækkelig Vinter, som begyndte med Frost Nytaarsdag og varede ved til d. 5. April, da det atter blev Tøvejr. Sneen udfyldte ligesom 1670—71 alle Dale og Kløfter, og adskillige Huse paa Udmarkerne vare næsten undersneede. Følgen blev Misvækst næste Sommer, og saa stor blev Mangelen paa Brødkorn den følgende Vinter, at man maatte spise Hasselknopper og Bark, bagt i Havremel, til Brød. Om Foraaret derefter maatte derfor Regeringen, ligesom flere Gange før, sende Bornholmerne en Del Sæd til Laans. Det samme gentog sig 1739³/₁₀, og 1741 maatte Regeringen atter træde hjælpende til ved at laane dem lidt over 1000 Tdr. Sæd; men Aaret efter var man allerede i Stand til at

yde den laante Sæd tilbage, og det endda med et Opmaal af 1 Skæppe paa Tønden, hvilket maa anses for meget høje Renter af Laanet. Ret mærkeligt er det, at Beretninger om Misvækst med derpaa følgende Nød og Trang til Hjælp, først dukke op efter Enevoldsmagtens Indførelse; der har rimeligvis før den Tid ogsaa af og til været delvis Misvækst, men da synes man ikke at have tænkt paa at faa Hjælp. Først da Kongen er bleven Husbonde, tyer man til ham Gang efter Gang, og ikke forgæves. Forhen i Lensvæsnets Tid kunde dette intet nytte; nu derimod var det »Husbonden«, Kongen, som raadede uindskrænket, og at ty til ham kunde nok nytte. 1671, 1676, 1726 og 1740 vare Misvækstskaar paa Bornholm, og samme Aarsag havde hver Gang samme Virkning, ikke blot hvad Nøden angik, men ogsaa med Hensyn til Kongens Omsorg for sine Bornholmere.

Det var dog ikke al Tid, at Tilstandene vare saa sørgelige som i de nævnte Misvækstskaar; der var ogsaa lysere og bedre Tider, men om dem tie »Kilderne« for det meste, dog med enkelte Undtagelser. Der haves saaledes fra Aaret 1736 følgende Beretning:

„Landet er i god Stand; hver Januar og februar Maaned holde Amtmanden og Amtskriveren Bogflarering i hvert Sogn, og da betaler enhver Bonde sin Skat, og ved hvert Kvartals Begyndelse betales Kvartalsskat. Strafs efter Sct. Hansdag betaler Bon-

den Smørskat, og ved Alle-Helgensdag Sæd-Varer-Skat faa at der ved Aarets Udgang ingen Restancer er af ordinære Skatter*)."

Kvartalskat var for Bornholms Vedkommende ifølge kongl. Resolution af 19. Oktober 1680 to Mark pr. Tønde Hartkorn, og da det samlede Hartkorn for hele Øen dengang udgjorde ca. 7958 Tønder, blev hele Beløbet ca. 2652 Rigsdaler**) (Daleren beregnet til 6 Mark) for Landets Vedkommende, men ogsaa Byerne og Fiskerlejerne maatte betale denne Skat. Den opkrævedes ved Lægds mænd i hvert Sogn den 1ste Maaned i hvert Kvartal, og Restancer inddreves uden Barmhjærtighed ved militær Eksekution. Bornholm var dog med Hensyn til denne Skat særlig begunstiget, idet den i andre danske Provinser var meget højere. Ligeledes vare Bornholmerne fri for den saakaldte Kongetiende, alt i Henhold til Kongeløftet om Skatternes Lettelse. Man indsaa imidlertid næppe, hvor lempeligt Regeringen gik til Værks for Bornholms Vedkommende; man anede ikke, at Beboerne i andre danske Provinser betalte 10 Gange saa meget i Skat, og man misforstod i det hele taget Konge-

*) Haandskreven Beretning og Beskrivelse om Bornholm. Ny kongl. Samling, 724⁴. Det store kongl. Bibliothek.

**) Det var Rigsdaler Courant; 1 Rigsdaler af den Slags var 3 Kr. 20 Øre i Nutidens Penge.

løftet, idet man bestandig gik ud fra, at det maatte faa tilbagevirkende Kraft, saaledes, at de gamle faste Landgilde-Skatter skulde »forlindres«, hvilket dog næppe var Meningen dermed. Deraf opstod megen uberettiget Misfornøjelse, og man maa, naar Sol og Vind skulde skiftes lige, beundre Regeringens Taalmodighed lige over for Bornholmerne; den brast da ogsaa tilsidst, hvorom mere længere henne i denne Skildring.

I Danmarks andre Provinser, i hvert Fald i nogle af dem, var den midterste Trediedel af det 18. Aarhundrede en for Bondestanden meget sørgelig Tid. Professor Johannes Stenstrup har i sin i Aaret 1888 udgivne Bog: »Den danske Bonde og Friheden« betegnet dette Tidsrum som »de sorte Tidens Centrum«, hvilket er meget betegnende for visse danske Provinser, men absolut ikke passer for Bornholms Vedkommende, thi Aarsagerne til de sorte Tider fandtes ikke her, hvor der i det hele taget paa det nævnte Tidspunkt ikke var ret meget at beklage sig over, fordi den Herremandsvælde, der laa som en Svøbe om Nakken paa andre Egenes danske Bønder ikke fandtes her. Regeringen plagede ikke Bornholmerne — tværtimod! den søgte paa alle Maader at gøre Ret og Skel imod dem, og viste det sig, at de under Staten sorterende Embedsmænd misbrugte deres Stilling, bleve de alvorlig straffede. Et Eksempel herpaa haves deri, at selve Amtmanden over Bornholm blev afsat. Hermed

hængte det saaledes sammen: I Aaret 1737 indsendtes til Kong Kristian den 6te fra Lybæk en saakaldt »Pro-Memoria«, underskrevet med Mærket Philander. Der rettedes i dette Skrift haarde Anklager imod Embedsmændene paa Bornholm og forøvrigt imod hele Forvaltningen. Kristian d. 6. var, som bekendt, en meget alvorlig og rettænkende Mand, for hvem uredelige Embedsmænd skulde vogte sig. Han sendte nu 1738 en Kommission til Bornholm for at undersøge Forholdene, og da det viste sig, at de Beskyldninger, som i det nævnte Skrift vare rettede imod Amtmand Niels Madsen West, vare rigtige, blev han afskediget. Sagen kostede forøvrigt Kongens Kasse 30,000 Rigsdaler foruden Kommissionsomkostningerne. Amtmand West blev dog boende i Rønne, hvor han døde 1752, og paa hans Baarelod Familien anbringe en Plade med følgende pralende Indskrift:

† † †
 Min Læser, Hvo du er
 see hvad du finde Kand
 Men ffue nøye an
 Hvad jeg hos mig forvarer:
 Et affielet Legeme
 af
 Dend fordums
 Hoyædle og Velbaarne Hærrer

Herr Niels West

Hands Kongl. Majstts til Danmark og Norge p. p.
bestalter General-Major af Cavalleriet.

Kommen til dette Verdens Lys

Uar efter Christi fødsel MDCLXVI udi Januari Md.
paa Sioldmosegaard udi Fyen.

Unsee

Hands døde Aste som et Lys for Verden

hvorudi

Tapperhed og forstand

haver Søgt sin Bolig,

fra første Ungdom opofret Livet.

fæderne Landets Tryghed og Besskiermelse

Jsland, Braband, Wismar, ja det flette udfald ved
Gadebusch

Kand vidne om

Uforsagt Mod og behjertet Mandighed.

Elstet og belønnet.

Levet under

fem Store Danske Monarchers Milde Regiering

Jndfom her til Bornholm MDCCXXII.

Træt af Møye Kied af Verden mæt af Dage

udi LXXXVI Uar og nogle Maaneder

forlod den

Dend XXV Martis MDCLII.

N. West's Efterfølger blev K. F. Schnell, men han kom aldrig til Bornholm og afløstes meget snart af Johan Christian Urne, som 1740 udnævntes til Øens Amtmand. I ham fik Øen endelig en i høj Grad baade hæderlig og dygtig Amtmand, som følte stor Interesse for Bornholm og Bornholmerne, hvis Vel han paa alle Maader søgte at fremme. Ved Siden af sin Embedsvirksomhed fik denne Mand Tid til at indsamle og optegne mange værdifulde og interessante Oplysninger angaaende bornholmske Forhold, og disse findes dels i et haandskrevet Tillæg til Thuras Bornholms Beskrivelse af 1756*), dels i tre hidtil ikke trykte Hæfter med Titel: Samling af adskillige udtrykte til Lov og Forordninger hørende kongl. Rescripter og Resolutioner m. m.**).

Et Bevis paa, hvor alvorligt Urne tænkte paa Bøndernes Vel, haves i, at han 1741 nedskrev en »Pro-Memoria« med Overskrift: »Hvad en Amtmand ved sin Omrejse paa Landet kunde ved hver Kongens Fæstegaard i Synderlighed examinere og iagttage«, og dette var:

A. Gaardenes Tal eller Nr. efter Jordebogen; om

*) Thura havde aldrig selv været paa Bornholm; hans store Værk blev udarbejdet paa Grundlag af Oplysninger, indsamlede hos adskillige af Øens Beboere, særlig Præster og andre Embedsmænd, og blandt disse var det navnlig Amtmand Urne, som havde tilvejebragt de fleste og bedste.

***) Add. 341, 342 og 343⁴ i Universitetsbibliotheket.

den er iblandt Vornedegaardene eller Selvejergaardene, deslige hvad den ellers har for et Navn.

- B. 1, Beboerens Navn. 2, Hvad Tid han har Fæstet. 3, Fæstebrevet efterses, om det er rigtigt. 4, Hvor gammel Opsidderen er. 5, Hvor mange Børn han har. 6, Om han er duelig eller ej. 7, Hvorudi hans Fejl bestaa. 8, Om han er i god Tilstand eller ej. 9, Hvoraf hans slette Tilstand kommer.
- C. Gaardens Beskaffenhed udi sin Ager og anden Tilliggende.
1. Hvormeget kan saaes af Hvede, Byg, Havre, Rug, Ærter, Vikker, Hør og Hamp.
 2. Om Gaarden har megen Engbund.
 3. Hvor mange Læs Hø kan avles.
 4. Om Gaarden har Skov.
 5. Om den har Tørveskjær.
 6. Item Fiskedamme.
 7. Item Møleværk.
 8. Hvorledes Jorderne ere artede, om de ligge sidt, højt o. s. v.
 9. Hvorudi Gaardens Bonitet eller Ringhed egentlig bestaar, og hvad den mest fejler.
 10. Om Jorderne ligge langt fra Gaarden og vidt fra hinanden spredte.
 11. Om Gaarden er noget forkommen, som kunde gøres bevislig, hvilket da bør skriftlig forklares af Beboeren.

12. Hvad han ellers mener kunde tjene til Gaardens Opkomst og Forbedrelse, som ligeledes skriftlig maa forestilles og forklares af ham til nærmere Undersøgning.
 13. Om han lejer noget af Jorderne bort.
 14. Om han lader noget af Fodring og Gødning bortkomme.
 15. Om han tilbørlig dynger og dyrker Jorden, item freder Skoven.
- D. Gaardens Bygninger.
1. Af hvor mange Længer, item Stolperum eller Fag, den bestaar.
 2. Hvorledes den holdes i Stand, angaaende Tag, Vægge, Gavle, Fodstykker, Loftet, Bjælkerne og andet Tømmer.
 3. Efterses Fæstebrevene, om derudi expresse er indgaaet af Beboerne, at de vilde sætte Gaarden i Stand, dersom den var forfalden, da de antog den.
- E. Skatter.
1. Hvad Skat aarlig af alle Slags gives.
 2. Om Beboeren holder Skatten for stiv, og hvorudi han mener den største Tyngsel bestaar.
 3. Om han staar til Restantz, item hvormeget.
 4. Forevises Qvitterings-Bogén og efterses, om det stemmer overens med hans Sigende.
- F. 1. Hvor mange Heste han holder.
2. Hvor mange Køer og Kalve.
 3. Gæs.

4. Sviin.
5. Faar.
6. Ænder og Høns.
- G. 1. Om Beboeren lægger Vind paa Stengærder.
2. Pileplantning*).
3. Item paa Humle-Kuler.
4. Bie-Stokke.
5. Kaalhave.
6. Om han brænder Brændevin.
7. Om han holder Væv.
8. Hvorledes han optugter sine Børn.
9. Om de holdes til Gudsfrygt og lære deres Christendom.
10. Om han selv kan læse og skrive.
11. Om han har Bibelen, Psalmebogen, Catechismus og andre gudelige Bøger.

Formaning.

1, Til Gudsfrygt. 2, Skikkelighed og Spar-sommelighed, item de Lasters Afskaffelse, som han mest er angivet for at være hengiven til. 3, At ære Kongen. 4, Hædre sin Præst. 5, Være Øvrigheden lydige. 6, Leve fredelig med

*) Lidt før Midten af det 18. Aarhundrede rejstes der paa Bornholm en stærk Bevægelse for at faa Bønderne til at plante Piletræer paa Steder, som særlig egnede sig til Bepplantning med Pil. Det lykkedes ogsaa at faa Bønderne til at gøre det mange Steder. Fra 1742 til 1763 udplantedes saaledes 128,146 Stykker. (Urnes Samlinger. Add. 342, Side 252—53) Universitetsbibliotheket.

Naboerne. 7, Sætte og holde Gaarden i god Stand og være flittig.

*

*

*

Den her gengivne Rettesnor for, hvad en Amtmand burde udspørge Bønderne om, viser os, hvorledes den brave Amtmand Urne lagde Vind paa at skaffe sig indgaaende og udførlig Kundskab om den Ø, i Spidsen for hvis Ledelse han var sat.

Det store Gaard-Salg 1744.

Skønt Danmark i de 16 Aar fra 1730 til 1746, i hvilke Kristian d. 6te regerede, ikke blev indviklet i nogen Krig, havde Riget i hine Aar dog aldeles uforholdsmæssig store Udgifter, hvilket nærmest var en Følge af den kun tysktalende, tysksindede, stolte, herskesyge og pragtelskende Dronning Sofie Magdalenes Lyst til at faa opført pragtfulde Slotte, saasom Kristiansborg Slot, hvis Opførelse kostede 27 Tønder Guld, Hirschholm, som byggedes i en Sump, og Jagtslottet Eremitagen. Regeringen maatte derfor paa alle mulige Maader se at skaffe Penge og modtog derfor med Beredvillighed et fra Oberst Ancher Anthony

Schorr i Rønne Aar 1743 indsendt Forslag, som gik ud paa, at man ved offentlig Auktion skulde sælge alle Kongens Ejendomme paa Bornholm. Ifølge Forslaget skulde de paa Ejendommene hvilende jorddrotlige Afgifter (Landgilden) fremdes paahvile dem, men Indfæstningspenge ved Forandring af Besiddere skulde herefter ikke betales, hvorimod der skulde gives 5 Rdlr. i Kendsespenge, hver Gang en Gaard skiftede Ejer.

Efter at Rentekammeret havde overvejet det nævnte Forslag og under 25. Juli 1743 havde afgivet sin Betænkning herover, indsendtes det til Kongen, som d. 26. August approberede, at Salget foretoges. Regeringen lod nu udarbejde nærmere Regler og Bestemmelser desangaaende, hvilke d. 17. Decbr. bleve endelig fastslaaede ved kongl. Resolution. Disse Bestemmelser vare ret humane; det bestemtes saaledes med Hensyn til Vornedegaardene, at hvis nogle af disses daværende Brugere (Livsfæstere) ikke mente at kunne betale en saa høj Pris, som maatte blive budt ved Auktionen, skulde det alligevel tillades dem at blive paa Gaarden deres Livstid, men efter deres Død skulde Gaarden sættes til Auktion igen, og naar de forøvrigt opfyldte de Forpligtelser, deres Fæstebrev lød paa, maatte de ikke opsiges. Med to Tredjedele af Købesummen kunde der gives Henstand i tre Aar, om det forlangtes, imod at Kongen fik 1ste Prioritet og 5% Rente. Den resterende Tredjedel af Købesummen

skulde dog afbetales med et aarligt Beløb saa stort, som Køberen kunde overkomme, men ikke under 20 Rdlr. Var der ved Salget Skatterestancer paa Gaarden, kunde disse eftergives, hvad angik Kongens Pretentioner. Alt gik i det hele taget ud paa, at Beboere, som ved Salget vare paa Gaardene, kunde blive paa disse, og paa at gøre det saa let som muligt for dem at blive Selvejere.

De gamle, faste Landgildeydelse, som hvilede paa Gaardene, bleve ikke forhøjede, og, som før bemærket, skulde der ved Ejerskifte ikke betales Stedsmaal (Indfæstningspenge), men derimod Kendelsespenge, hvilket Vornedegaardene hidtil ikke havde Pligt til, hvorimod saadant havde været Tilfældet for Selvejergaarde i umindelige Tider. I en kongl. Befaling af 23. Decbr. 1650 siges saaledes, at Offe Høeg og Jørgen Wind for rum Tid siden havde været paa Bornholm og gjort Anordning om 5 Rdlr's. Kendelsespenge, som skulde udskrives af Selvejerbønderne, naar de kom til Gaarden, og i Skrivelse af 13. August 1681 har Rentekammeret skrevet til daværende Amtmand Gjedde, at dette ej altid saa rigtig blev efterkommet, som det burde*).

Den 21. December 1743 udstedtes nu en »Camer-Collegie-Placat«, i hvilken det bestemtes, at Auktionen skulde begynde d. 13. April 1744 paa

*) Meddelt af Amtmand Urne.

Bornholms Amtsstue, og endvidere udstedtes en nøjagtig trykt Specification over samtlige til Auktion stillede Ejendomme. Ifølge denne blev der udbudt 66 Selvejergaarde, af hvilke dog 2 vare forenede til een Ejendom, samt 151 Vornedegaarde, af hvilke en var et Præstebo. Desuden udbødes Lensgaard i Østerlarsker, Kannekegaard og Myregaard i Aaker, Simblegaard i Klemensker og Slotsvangegaard i Olsker, ialt saaledes 221 Gaard-Ejendomme. Endvidere udbødes nogle Huse med Jordstykker til og enkelte Jordstykker uden Bygninger, hvorved det samlede Antal af Ejendomme, som udbødes til Salg, blev 234*).

Gennemser man Listen over de saaledes til Salg stillede Ejendomme, ses det, at kun 3 Gaarde vare helt uden Bygninger, hvilket hidrørte fra, at de dreves under andre Gaarde; 47 Gaarde havde 4 Længer, 79 havde 3, og Resten kun 2 eller 1 Længe. Til Husmandsejendommene var der i Almindelighed kun 1 Længe. Ved Lensgaard staar anført, at den havde stor Skov, ved en Del Gaarde blot, at de havde Skov eller Krat, men ved 9 Gaarde, at der var »god Skov«.

*) I Urnes tidligere omtalte Hæfter har han i det ene af dem (Add. 342⁴ i Universitetsbibliotheket) meddelt en Liste over de Ejendomme, som solgtes, men faar kun 233, hvilket imidlertid hidrører fra, at han ikke har medregnet det ovenfor nævnte Præstebo (i Ibsker Sogn), som dog købtes af Præsten Jacob Nielsen Prahl for 52 Slettedaler.

Det var bevægede Dage paa Bornholm, da denne store Auktion holdtes; man var lidt ængstelig, vidste ofte ikke, om man turde købe eller ikke. De fleste paa Gaarden boende Brugere købte dog, og da Auktionen var endt, viste det sig, at der var 41 Ejendomme (38 Gaarde og 3 Huse), hvis daværende Beboere ikke havde højeste Bud. Der var selvfølgelig dengang, som stedse ved saadanne Lejligheder, Spekulanter mødt, og disse forsøgte at erhverve en Del af Gaardene. Det var især Byboere — forholdsvis velhavende Folk — som gav højeste Bud, særlig for Gaarde, der laa nær ved Byerne, eller for Gaarde, som ansaas gode for Spekulation. Regeringen var imidlertid paa sin Post og nægtede at approbere Salget af de ovenfor nævnte 41 Ejendomme, fordi det var dens og Kongens bestemte Ønske, at de paa Gaardene værende Fæstere skulde blive paa dem, hvis de ønskede det, og skulde forhjælpes til paa lempelig Maade at faa Køb paa dem. Det bestemtes derfor under 3. Juli s. A., at der skulde gives de Fæstere, som ikke havde højeste Auktionsbud paa deres Gaarde, Adgang til for Auktionsbuddene at beholde disse fremfor dem, som havde højeste Bud, og viste det sig, at en Gaard ved Spekulation var drevet uforholdsmæssig højt op, kunde Fæsteren faa den at købe for en billigere Pris — dens egentlige Værdi. Følgen heraf blev, at de fleste Fæstere efterhaanden i Løbet af de nærmest følgende Aar traadte ind i

Auktionsbuddene eller paa en anden Maade fik Køb paa deres Gaarde. Spekulanterne beholdt saaledes kun enkelte Gaarde dengang.

Hvad Auktionspriserne angaar, saa vare disse meget forskellige. For Gaarde, som laa nær ved Byerne og ønskedes til Købs af Borgere, som havde Avling, dreves Prisen op, og for enkelte Gaarde højere oppe i Landet, som en eller anden havde særlig Lyst til at eje, kunde Prisen ogsaa overgaa de andre Gaardes Priser ikke saa lidt, men gennemgaaende vare Priserne meget lave. Simblegaard i Klemensker med ca. 27 $\frac{1}{2}$ Tønder daværende bornholmsk Hartkorn solgtes for 900 Slettedaler, altsaa for 32 $\frac{1}{11}$ Slettedaler pr. Tønde Hartkorn, medens Frennegaard*) i Ibsker med 16 Tønder Hartkorn gik op i 1440 Slettedaler, altsaa 90 Slettedaler pr. Tønde. Denne Gaard var d. 30. Novbr. 1727 bleven bortfæstet til Anker Koefoed, som derfor havde Ret til at bebo den til sin Død. Havde den ved Auktionen været fæsteledig, vilde den, efter en Meddelelse af daværende Byfoged Steenbæk, let være kommen

*) Frennegaard havde dengang gode Bygninger: 4 Læn-ger (ialt 67 Stolperum, næsten nye) samt Skov af gamle Ege og Tornkrat. At denne Gaard med sin aldeles udmærkede Hovedlod kun havde 16 Tønder Hartkorn, viser noksomt, hvor uretfærdig den tidligere omtalte Hartkornsberegning var — i Tilfælde af nye Hartkornsskatter.

op i en Pris af 3000 Slettedaler*) = 6400 Kr. i vore Penge, hvilket altsaa maa anses for at have været dens virkelige Værdi, det vil sige for Jorderne og Bygningerne; Værdien af Besætningen hørte ikke med heri.

De højeste Buds hele Beløb for hele Salget var ifølge Meddelelser hos baade Urne og Thaarup ialt 37,233 Rigsdaler 73 Skilling Courant, men ifølge en anden Meddelelse hos Urne i »Samling af adskilligt Antegnelsesværdigt angaaende Bornholms Land«**) 55,845 Slettedaler 1 Mark 13 $\frac{1}{2}$ Skilling, hvilket vel ikke ganske nøjagtigt, men dog noget nær stemmer, naar Rigsdalerne gøres til Slettedaler. Dette Beløb var ikke stort mere end en af Øens større og bedre Gaarde kan værdsættes til i vore Dage, et slaaende Bevis paa, hvilken uhyre stor Prisstigning der for Landejendommens Vedkommende er foregaaet i Løbet af ca. halvandet hundrede Aar.

For Regeringen eller rettere Kongen var Salget af disse bornholmske Ejendomme paa en Maade en pekuniær Fordel, saasom den ved Salget indvundne Kapital jo var en direkte Indtægt. De Landgilde-Ydelser, man tidligere havde haft, beholdt Kongens Kasse fremdeles, og den var herefter fri for i trange Tider at skyde til med

*) 1 Slettedaler = 2 Kr. 13 $\frac{1}{2}$ Øre.

**) Ny kongl. Samling 726⁴ Kvt. (Det store kongl. Bibliothek).

Bygningens Vedligeholdelse o. desl., hvilket Bønderne nu selv maatte klare. For disse bestod Fordelen deri, at de herefter vare mere frit stillede med Hensyn til deres Bedrift: de kunde nu lade deres Ejendom gaa i Arv til deres Slægt, kunde sælge den, om de vilde, kunde forbedre den, haade hvad Jorderne og Bygningerne angik, ligesom de Selvejergaardes Brugere, hvis Gaarde ikke for Skatte-Restancer vare hjemfaldne til Kronen, hidtil havde kunnet. Samtlige Ejendomsbesiddere paa Bornholm vare nu Selvejere. Hertil er dog at bemærke, hvilket allerede Amtmand Thaarup i sit bekendte Arbejde »Bornholms Amt« i Aaret 1839 udtalte: »De vare Selvejere, men med den Forpligtelse at svare jorddrotlige Rettigheder og Kendelsespenge ved Forandring af Besiddelse. Altsaa, siger Thaarup, sætter man dem med god Føje i Klasse med de Bønder paa andre Steder i Danmark, som kaldes Arvefæstere, en Benævnelse, der ikke brugtes 1744, da Gaardenes Salg skete, og endnu ikke paa Bornholm bruges; Gaardenes Besidderses Rettigheder og Forpligtelser ere lovbestemte, og det kan ikke være dem til Skade eller til ringeste Krænkelser af deres Ejendomsret, at den rette juridiske Benævnelse bruges, hvorved man adskiller dem fra Ejendomme, med hvis Besiddelse ingen saadanne Forpligtelser ere forbundne, eller paa hvilke hine

Ydelser ikke hvile. Af sidste Slags*) ere ikke mange.«

Regeringen maa have været vel tilfreds med Salget, thi den skænkede Oberst Schorr i Rønne, fra hvem Forslaget om Salget var udgaaet, 4000 Rigsdaler.

**Udførsel af levende Kreaturer omkring Midten
af det 18. Aarh. — De bornholmske Smør-Ydelser.
Indførsel af Kornvarer. — Agerbrugets Tilstand.
Hammershus bliver Ruin.**

Et stort Held for Bornholm var det, at Øen forskaanedes for den forfærdelige Kvægpest, som ved denne Tid rasede i andre danske Provinser. Ganske vist var der 1745 Sygdom blandt Faarene, af hvilke mange døde, og 1752 havde de Kopper, medens Hestene fik Kværke, men egentlig Kvægpest var der ikke. Som Følge heraf blev man ikke blot fri for de betydelige Tab, Kvægpesten medførte andre Steder, men man fik ligefrem Fordel af denne Landeplage, idet man fra Bornholm kunde udføre baade levende Kvæg og saltet Kød og afsætte disse Varer til forholdsvis

*) Proprietærgaarde.

høje Priser, hvilket bragte kontante Penge til Øen, og dette bidrog atter til, at de Bønder, som nylig havde købt deres Gaarde, lettere kunde betale Restbeløbet, som indestod i deres Ejendomme. Øens daværende Amtmand, Joh. Chr. Urne, har i sine efterladte Samlinger af Optegnelser angaaende Bornholm meddelt, at der 1745 — 53, begge Aar iberegnedes, af Køer, Kvier, Kalve, Stude og Tyre til indenrigske Havne udførtes 6373 og til Lybæk 133 Høveder, ialt 6506, samt, at disse kunde sættes til 10 Slettedaler pr. Høved. Han meddeler endvidere, at Kvægpesten rigtignok havde vist sig med enkelte Tilfælde i et Par Sogne 1750, men tilføjer derefter:

»Gud lod visse Anstalter og Raad lykkes, om de ellers tør meldes, for ikke ved menneskelig indbildt Forsigtighed at præjudicere Guds Godhed og kjærlige Omhu i at have standset og videre herfra afvendt denne ellers grumme Landeplage.

Soli Deo gloria!“

Heraf synes at fremgaa, at man er optraadt kraftig imod Sygdommen, da den viste sig enkeltvis, og at man har været heldig i sine Bestræbelser for at standse dens videre Udbredelse.

Af saltet Kød udførtes i Aarene 1750 — 1754 ialt 553 Læster og 15½ Tønder. Faar og Lam synes ikke at være udførte i større Antal, og af levende Svin udførtes yderst faa; 1752 nævnes 14 og 1753 42 Stykker. Derimod udførtes en

Del saltet og røget Flæsk, om end kun i det smaa.
Heste udførtes saa at sige slet ikke.

Udførsel af Korn, Smør, Æg, Sild, Torsk og Laks.

	1750	1751	1752	1753	1754
	Tdr.	Tdr.	Tdr.	Tdr.	Tdr.
Havre	9113	11275	9977	14245	9973
Byg	?	662	925	1525	3093
Rug	0	0	15	245	488
Hvede	0	0	0	0	0
Ærter	3	54	105	143	93
Vikker	0	0	0	0	0
Havregryn . . .	466	303	335	451	0
Smør	70	30	34	52	57*)
Saltet Sild . . .	21	105	174	135	50 $\frac{1}{2}$
Saltet Torsk . .	104	67	165	157	117 $\frac{1}{4}$
	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.
Fersk } Saltet } Laks**) Røget }	615	691	960	1142	633†)

Æg: I Aarene 1742-43-46-50-51-52-53 og 54 udførtes 3000 Snese ialt.

Der udførtes desuden mange andre Varer, saasom Fjer, Voks, Oksetunger, Svinebørster, Talg, Gæs, Hestehaar, Honning, Ister, Huder, sal-

*) Smørrets Gennemsnitspris var 6 $\frac{1}{2}$ Skilling pr. Pd.

***) Laks kaldtes dengang ogsaa „Svellinger“.

†) Efter Urnes Tillæg til Thuras Bornholms Beskrivelse, Ny kongl. Samling⁴ 726 b i det store kongl. Bibliothek.

tet Kallun, Enebær, Engeskær, Lærred, hjemmevævet Tøj m. m.

Det fremgaar af foranstaaende Liste over Udførselen, at Havre fremdeles var den vigtigste Sædart, at der af Rug kun udførtes meget lidt og slet ingen Hvede, fordi Dyrkningen af denne Sædart endnu ikke var begyndt, samt, at Udførselen af Smør var yderst ringe. Aarsagen til denne ringe Smør-Udførsel maa vel tildels søges deri, at Kærne — særlig om Vinteren — fodredes usselt og derfor i Gennemsnit af hele Aaret kun ydede et ringe Udbytte af Mælk, men ogsaa deri, at man paa Bornholm havde en meget stor Landgildeydelse i Smør. Ingen Provins af det danske Rige havde eller har den Dag i Dag en saadan Smørydelse, og det turde derfor her være paa sin Plads at undersøge, hvornaar og paa hvilken Maade denne Ydelse — Smørskat — er opstaaet. Her møder der os imidlertid store, næsten uovervindelige Vanskeligheder for at faa Spørgsmaalet besvaret bevislig rigtigt, fordi der herom ikke haves fyldestgørende historiske Dokumenter. Vi skulle imidlertid forsøge at antyde, hvorledes det forholder sig hermed, haabende, at kommende Tidens Forskere ville faa denne Sag fuldt ud opklaret.

Paa hint Tidspunkt, da Bornholm blev lagt ind under det samlede danske Rige, altsaa under den danske Konge, opstod utvivlsomt de første Landgildeydelser til Kongen, men iblandt disse

fandtes ikke Smør, fordi man endnu ikke forstod at producere Smør. Hvornaar man lærte dette, kan ikke historisk bevises, men man fejler næppe ret meget ved at slutte, at det var engelske Munke, der i Ly af Bispesædet i Lund lærte saavel Skaaningerne som Bornholmerne denne Kunst, og da den danske Konge Svend Grathe 1149 afstod de tre af Bornholms fire Herreder til Ærkebispesædet, maa det antages, at Smørtilvirkning var kendt paa Bornholm, men blandt de Naturalydelser — Landgilde — som paahvilede de bornholmske Gaarde, fandtes næppe Smør. Bisperne søgte imidlertid at faa saa meget som muligt ud af Bornholm og lode sig næppe nøje med, hvad der efter mundtlig Aftale skulde ydes i Naturalier af de bornholmske Gaarde, lige siden Kongen havde underlagt sig hele Øen, men paalagde, i hvert Fald hver Gang en Gaard var fæsteledig og overdroges — oplodes, som det kaldtes — en Bonde forøgede Naturalydelser og deriblandt Smør. Dette laa forøvrigt ganske i Sagens Natur og var begrundet i bornholmske Forhold, thi her, hvor Jorderne, i hvert Fald mange Steder, langt bedre egnede sig til Kreaturhold end til egentlig Kornavl, maatte Smør lettere kunne ydes end Sæd. Da nu Bornholm i Aarhundreder laa under Ærkesædet i Lund, var der altsaa i Tidernes Løb Lejlighed til at faa Smørydelse lagt paa alle Gaarde, saasom disse jo i dette lange Tidsrum selvfølgelig skiftede Ejere adskillige Gange, men

hertil kom vistnok, at Ærkebisperne ligefrem lagde Smørydelse paa de bornholmske Gaarde som Skat. — Denne blev dog højst ulige for de forskellige Gaarde, hvilken Ulighed øgedes senere, helt ind i Lybækkernes Tid.

Efterser man de ældste Efterretninger, som kendes om bornholmske Smørydelser, saa maa man tilbage til Slutningen af det 15. Aarhundrede. I et Dokument fra 1490 hedder det, at der af en Gaard i Sct. Hans (Aaker) Sogn gaves 12 Ø Smør aarligt til Landgilde; i et do. fra 1491, at der af en Gaard i Rø Sogn gaves 1 Tønde Smør og af Svaneke By 2 Tønder Smør, hvilket sidste bestemt antyder, at denne Smørydelse var en Skat og ikke nogen Købesum. 1495 skænkede Ærkebisp Jens Per Lang og hans Broder Jep Lang Frihed for at yde Skat af deres Gaarde paa Bornholm, og iblandt de Ydelser, man skulde være fri for, nævnes Ko- og Skursmør*), hvilket Bispem hidtil aarlig havde oppebaaret af disse Gaarde. I et Skjøde fra 1497 siges, at der af en Gaard i Poulsker Sogn ydedes blandt Landgilden 1 Fjerding Smør, og i et stort Dokument, udstedt af Ærkebiskop Birger d. 6. Juli 1499, hedder det, at de Skatter og Ydelser, som paahvilede Bornholmerne og hidtil ikke havde været opskrevne, men beroede paa mundtlige Paalæg, nu skulde skrives, og Bornholmerne skulde skatte,

*) Skursmør er Høstmør.

skyldte og betale — visse Dele in natura — til Bispen. Iblandt Ydelserne nævnes her Smør, som skuldes ydes Sct. Laurentii Dag, d. 10. August.

Det vil af alt dette ses, at Smørydelsen under alle Omstændigheder er ældgammel. Hvor stor den var allerede for Aarhundreder siden, faar man dog først et Begreb om, naar man læser de lybske Fogders Beretninger og Regnskaber fra den Tid, Lybækkerne havde Bornholm (1526—76). Der kan ikke være Tvivl om, at der dengang havdes nøjagtige Lister over Landgilden paa samtlige de Gaarde, Lybækkerne havde Indtægterne af, og saaledes ogsaa over, hvor meget Smør der ydedes. Lybækkerne vidste saaledes saare vel, hvor meget de maatte opkræve, ogsaa af Smør, vidste ogsaa, at de ifølge den Kontrakt, de havde med den danske Konge om Brugsretten af Bornholm, ikke maatte opkræve mere af Skatter, det være sig i Penge eller i Naturalydelser, end der fra gammel Tid af paahvilede Gaardene. Men det brød de lybske Fogder sig kun lidt om; særlig vare de graadige efter Smør og søgte derfor at faa saadanne Bønder, som skulde gøre Hoveri-Arbejde (Dagsværk), til i Stedet for at yde Smør, hvilket saa i Regnskaberne fik Navnet Dagsværks-smør. Endvidere gav de adskillige i Nærheden af Almindingen boende Bønder Tilladelse til at græsse Kreaturer i Kongens Skov samt mange andre Lov til at hente Ved (Brændsel) imod at yde et vist Kvantum Smør aarligt, hvilket fik

Navnet Skovsmør. Disse to Slags Smørydelser beroede altsaa paa frivillig Overenskomst; de kom da ej heller til at hvile paa alle Gaarde som tvungen Skat.

Lybækkerne søgte desuden paa adskillige andre Maader at pine Smør ud af bornholmske Ejendomme og opkrævede bevisligt langt mere, end de havde Lov til, ikke blot af Smør, men ogsaa af andre Ydelser og Skatter. Af den lybske Foged Bernt Knops Regnskaber ses, at han fra 1524—42 gennemsnitlig hvert Aar kunde sende 39,402 Pd. Smør til Lybæk og endda havde fuldt op af Smør til Brug paa Hammershus.

De Smørydelser, der saaledes i Tidernes Løb paa forskellig Vis kom til at hvile paa de bornholmske Ejendomme*), bleve aldrig senere formindskede, end ikke for den Del af Smørydelser, som var Erstatning for Fritagelse af Dagsværk eller for Ret til Græsning eller til at hente Ved, hvilket dog burde være sket, da man berøvede Yderne Retten til Græsning etc. etc. Heri ligger der aabenbart en ikke ringe Uret imod Bornholmerne.

*) Endnu længe efter Lybækkernes Tid paatoge enkelte Gaardes Ejere sig frivilligt at yde Skovsmør. Amtmand Thaarup har saaledes — ganske vist paa en løs Seddel i „Bornholmiana“ — meddelt følgende . . „En Del Proprietarie-Bønder lod sig tegne for Smør at yde til Riget, fordi deres Kvæg nød Græs i Kongens Vildtbane (Skove).“

Endnu skal blot anføres, at der i gamle Dokumenter forekommer følgende Benævnelser for Smørydelsen: Smør, Kosmør, Skursmør, Skovsmør, Dagsværkssmør, Græssmør og Høsmør.

Vi have i det foregaaende set, hvad Øens Beboere kunde udføre af Produkter o. desl. omkring Midten af det 18. Aarhundrede og skulle nu ogsaa berøre Indførselen ved det nævnte Tidspunkt. Af levende Kreaturer har der saa at sige slet ingen Indførsel været; derimod ses det, at der enkelte Aar er indført en Del Sæd, særlig Brødkorn. Saaledes indførtes i Aaret 1756 395 Tønder Rug og næste Aar 237 Tønder. — Iblandt de ikke saa faa Varer, som indførtes til Øen, kan nævnes, at der 1756 indførtes 1 Ø Kaffe-bønner — rimeligvis det første, som ankom til Bornholm, endvidere 14 Ø Kandis og 6 Ø Melis, det næste Aar dog allerede 189 og 91 Ø . Forbrug af Sukker var netop begyndt, men om der end af Landbefolkningen endnu i mange Aar kun brugtes saare lidt heraf, steg Forbruget dog snart for Embeds- og Borgerstandens Vedkommende. The synes at være kommen i Brug en Del Aar tidligere, og Forbruget af Tobak var ved Midten af det 18. Aarhundrede allerede ret betydeligt; 1756 nævnes saaledes 268 Skippund og 19 Lispund. Ogsaa af Franskvin brugtes meget, thi det nævnte Aar ses der at være indført 640 Oksehoveder heraf. Indførselslisten for 1756 nævner endvidere bl. a. 3 Par Handsker, 6 Alen Klæde,

et Par Lædersko, 6 Spinderokke, $\frac{1}{2}$ Tønde Mjød, 10 Lispund Ost, 108 Ø Risengryn, 7 Lispund Klipfisk og 260 Tønder Malt. Gaa vi lidt længere frem i Tiden, saa haves fra 1770—79 en Liste over Ind- og Udførsel af Kornvarer, og ifølge denne var der i det nævnte Tiaar ialt

	indført		og		udført
Havre	200	Tdr.	»		36,606 Tdr.
Rug	3612	»	»		319 $\frac{1}{2}$ »
Hvede	968	»	»		1393 $\frac{1}{2}$ »
Byg	3181	»	»		5 »
Malt	1146	»	»		150 »
Ærter	13 $\frac{1}{2}$	»	»		3220 »

Denne Liste ser højst mærkelig ud! Der maa nu imidlertid her lægges Mærke til, at Indførsel af Sæd i enkelte Aar kan være bleven en hel Del større, særlig paa Grund af Strandinger, ved hvilke der ofte tilførtes Øen en Del Korn og andre Varer, som ellers næppe vilde være blevne indførte, men for saa vidt en saadan Ekstra-Indførsel havde fremkaldt Overflødighed, vilde en tilsvarende Udførsel vel være bleven Følgen. Man ser af Listen, at Dyrkningen af Rug og Byg aldeles ikke har kunnet tilfredsstille Øens Forbrug, og den naturlige Følge heraf var derfor den store Indførsel af disse Sædarter. De indvundne Penge ved Udførselen af Havre — den almindelige Sædart gennem Aarhundreder — skulde dække Udgifterne til Indførsel af Rug, Byg og Hvede, hvilken sidste Sædart endnu kun

dyrkedes paa ganske enkelte Gaarde. Ærte dyrkning synes derimod at være gaaet godt fremad dengang, medens Vikker og Rodfrugter vare endnu saa at sige ukendte. Agerbruget stod endnu paa svage Fødder; der var ingen betydelig Fremgang, Fortidens Forarmelse havde efterladt sine Spor, mange Gaardes Bygninger vare om ikke just faldefærdige, saa dog i en yderst slet Tilstand.

Det samme var Tilfældet med Øens eneste virkelige Borg, det gamle Hammershus. Siden Kristiansø's Befæstning 1684 havde Borgen fuldstændig udspillet sin Rolle som Fæstning, og lidt efter lidt forfaldt den i en saadan Grad, at den hverken kunde bruges som Opholdssted for Statsfanger eller til Bolig for Kommandanten. Allerede 1685 finde vi Kommandant Bendix v. Hatten boende paa Lensgaard, og hans Eftermand, Wetberg, tog Bolig i Rønne, hvorimod Vice-Kommandanten endnu en Tid lang havde Bolig her, bl. a. som Fangevogter. Ved Midten af det 18. Aarhundrede stod Hammershus forladt og øde. I omtrent 500 Aar havde den gamle Klippeborg knejset paa den gamle Klippeknude paa Nordvestpynten af Bornholm; mange Kampe vare udkæmpede baade uden- og indenfor dens skumle Mure, haarde og tyranniske Lensmænd og Fogder havde regeret hensynsløst heroppe, mange Taarer havde flydt i de mørke Fangetaarne, og mange Suk og Bønner vare herfra stegne op til Barmhjærtighedens Gud. For Bornholmerne havde denne Borg, Slottet, som

den kaldtes, kun været en eneste Ulykke; de havde i sin Tid i deres Ansigts Sved hjulpet til med at faa den opført, de havde slidt og slæbt med Hoveriarbejde til denne Borg, vare her saa mangen en Gang blevne haardt forurettede og maatte som Følge af alt dette betragte den som et Arnested, fra hvilket saa uendelig meget ondt var udgaaet. — Intet Under derfor, at de uden Sorg saa Borgen synke i Grus, ja endogsaa mere end gerne hjalp til med at bryde den ned. Tidens Tand hjalp dem troligt; Stykke efter Stykke af de gamle Mure styrtede ned, og Læs efter Læs af de tykke, røde Mursten kørtes bort for at benyttes til Bygninger rundt omkring paa Øen. Ingen, hverken Autoriteterne eller Beboerne, tænkte paa at frede Borgresterne som et historisk Minde. Nej, tværtimod! man mente, at det var bedre at benytte det gamle Bygningsmateriale paa anden Vis. 1743 skulle saaledes Rønne Hovedvags Mure være opførte af Mursten fra det gamle Hammershus. Først 1822 standsede Regeringen Ødelæggelsesværket ved at fredlyse Ruinerne, som i vore Dage besøges af Tusinder baade inden- og udenlandske Turister. Hammershus har aldrig været noget pragtfuldt Slot med store og pragtfuldt udstyrede Sale, men kun en befæstet Klippeborg, et ypperligt Tilflugtssted i urolige Tider. Nu er det en stor Ruin, i en vis Forstand den største norden for Alperne.

Den bestandige Kommission.
Gæring paa Bornh. i Anledning af nye Skattepaalæg.
Forstaaelsen af Bornholms Privilegier.

Nye Skattepaalæg have alle Steder og til alle Tider vakt Misfornøjelse, og paa Bornholm har denne givet sig Udslag gennem idelige Klager til Regering og Konge. En stærk Tilbøjelighed til saadanne og forøvrigt mange andre Klager synes at have bevæget Regeringen til i Aaret 1742 at oprette den saakaldte bestandige Kommission for Bornholms Vedkommende. Ved Rescript af 26. April 1743, indskærpet 19. Maj 1747, blev det alvorligt paalagt Øens Beboere kun at henvende sig til denne Kommission med deres Klager og altsaa ikke gaa direkte til Regeringen eller Kongen; man var ked af de idelige Klager, som voldte megen Besvær, og man overlod nu Kommissionen i første Instans at undersøge dem. Amtmand J. C. Urne blev Kommissionens Præsident og havde den redeligste Vilje til at ordne alt paa bedste Maade for Beboerne. Men med al sin Dygtighed formaaede han dog ikke at holde

de oprørte Bølger, som Tid efter anden rejste sig, inden for de rette Grænser.

Den 23. Septbr. 1762 udstedte Kongen en Forordning, ved hvilken der over hele Riget blev paabudt en personlig Ekstraskat, som altsaa ikke skulde hvile paa Hartkornet eller Ejendommen, men paa Personen. Dette fremkaldte betydelig Gæring paa Bornholm, hvilket havde til Følge, at der den 15. Februar 1763 udstedtes et Rescript angaaende Bornholm. I dette udvikledes først den paabudne Skats absolute Nødvendighed, og dernæst hed det, at Bornholmernes Modvilje mod denne Skat kom uventet for Kongen, saasom de altid forhen havde vist en særdeles Troskab mod Kongen og det kongl. Arvehus samt i Kongens og Landets Tjeneste; deres Modvilje maatte altsaa rejse sig af nogle faa Menneskers om just ikke ildesindede, saa dog meget ubetænksomme Færd; Kongen vilde i denne Henseende have dem tilraadede og advarede til allerunderdanigst Lydighed.

Ekstraskatten regnedes for Bornholms Vedkommende at skulle udgøre 12000 Rdlr. aarligt, saa længe den varede, men ved Resolution af 15. Aug. 1763 blev den af særdeles kongl. Naade nedsat til det halve. Modstanden vedvarede imidlertid alligevel, og saa haard var den, alt under Henviisning til de kongl. Løfter fra 1658, at Regeringen maatte sende en Kommissær til Øen for at mægle. Hertil valgte man en indfødt Born-

holmer, den udmærkede Retslærde Konferentsraad, Dr. jur., Professor og Generalavditør i Sø-Etaten Peder Koefoed Ancher, en Sønesøn af den fra Opstanden mod de Svenske 1658 saa fordelagtig bekendte Præst Povl Ancher. Denne i saa mange Henseender udmærkede Bornholmer, som bl. a. har forfattet Loven af 14. Oktbr. 1773 om Selvejgaardes Arv paa Bornholm, kom i det nævnte Hverv i Aaret 1770 til sin Fødesø for at mægle imellem Bornholmerne og Regeringen, og det lykkedes ham fuldstændig at bilægge Striden samt tilvejebringe Forstaaelse baade om Skatten og Privilegierne*).

En umiddelbar Følge heraf turde være, at der derefter af Kongen udstedtes en »Forklaring paa de Bornholms Indbyggere givne Privilegier, og de dem paa Grund af samme, forundte Friheder og Benaadninger«, saa lydende:

Vi Christian den Syvende, af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug udi Schleswig, Holsteen, Stormarn og Ditmarsken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst. Giøre alle vitterligt, at eftersom Sal. og Højlovlig Ihukommelse Kong Frederich den Tredie under 29 Dec. 1658 har lovet og tilstaaet, at ville forsyne Indbyggerne paa vort Land Bornholm, for deres i samme Tid beviiste Tro-

*) Biografisk Leksikon I, Side 204.

skab, med saadanne Privilegier og Benaadninger, baade paa Udskrivning, Skat og i andre Maader, hvorved Landets Bedste og Opkomst kan søges; Og saadant dem allernaadigst givne Løfte, skjønt ikke ved noget særdeles dem meddelt Privilegium, saavel af vores hojsalige Forfædre, de fremfarne Konger i Regjeringen, som af Os, allernaadigst er bleven opfyldt, ved saa store Lettelser i de ordinaire Skatter, fremfor andre Vore Undersaatter, samt i andre Maader, der og siden ubrødelig er blevet holdet; Saa ville Vi nu, for at forekomme al Misforstaaelse og urigtigt Begreb om deres Privilegier, og paa det de kunne vide, hvorudi de dem, paa Grund af forbemeldte dem givne Løfte, forundte Friheder og Benaadninger, frem for andre Vore Undersaatter, bestaae, derom allernaadigst herved have givet dennem følgende omstændelige Forklaring, nemlig:

1. I Stedet for at Skatterne udi Vore øvrige Danske Provindser Tid efter anden ere blevne forhojede, saaledes at i mange Aar af en Tønde Hartkorn er blevet svaret og endnu svares 16 à 18 Mark, foruden Kongetiende, der i det ringeste ligeledes kan anslaaes til 5 Mark aarlig, have Indbyggerne paa Bornholm fra Anno 1680 af, og indtil denne Tid, frem for de forhen langt højere Skatter, ikkun svaret i Qvartalskat to Mark af hver Td. Hartkorn, samt været befriede fra Kongetiendes Ydelse, og saaledes ikke engang

erlægge en tiende Del imod Vore Undersaatter i Danmark.

2. Ere de aldeles fritagne fra at svare Folke- og Familie-Skat, som dog af andre Vore Undersaatter maa udredes og betales.

3. Have de ligeledes, siden forberørte dem allernaadigst givne Løfte, bestandig været fri for Udskrivning, og i mange Aar nydt Godt af det dem, som forbemeldt, allernaadigst givne Løfte.

Thi ville Vi af Landsfaderlig Kjærlighed og Omhu for Landets Bedste og Opkomst derved fremdeles lade det have sit Forblivende. Og naar Omstændighederne maatte udfordre, at paalægge Vore Undersaatter nogen Extra-Skat eller Paabud, saa endskjønt Indbyggerne paa Bornholm ikke kan fritages for, i saa Maade med dem at bære Byrden, ville Vi dog allernaadigst, endog i slig Tilfælde see dennem paa det lemfældigste behandle. Hvorimod vi gjøre os forsikrede om deres Troskab fremdeles som hidindtil. Givet paa Vort Slot Hirschholm den 21 September Anno 1770.

Under Vor kongelige Haand og Signet.

Christian.

(L. S. R.)

O. Thott.*)

*) Gengivet ordret efter Thaarup., „Bornh. Amt“, Kbhvn. 1839, Side 334—36.

Der kan næppe være Tvivl om, at Peder Koe-foed Ancher har været medvirkende ved Affattelsen af dette Dokument, ved hvilket der for alle Tider var bragt en Afslutning paa de mange aldeles urigtige og urimelige Fortolkninger af Bornholms Privilegier. Aaret 1770 blev derfor paa en Maade et betydningsfuldt Vendepunkt i Bornholms Historie.

Fra 1770 — 1814.

Bornholms Militi

i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede.

Det er vel bekendt, at Kong Frederik d. 4de straks efter at være bleven Danmarks Konge fik oprettet en Landmiliti. Dette fik dog ingen Betydning for Bornholm, thi her havde man allerede en saadan, grundlagt af Kong Kristian d. 4. Ligesom Forholdene paa Bornholm, hvor trykkende Tiderne end kunde være, og hvor stærkt man end Gang efter Gang beklagede sig, dog i mangt og meget vare bedre end i andre Provinser, saaledes var dette ogsaa Tilfældet med Bornholms Militi.

Her havde man ikke Herremænd eller andre

til af Befolkningen at udpille det Mandskab, som skulde gøre Tjeneste i Landmilitsen — nej, her skulde hver Mand, ene med Undtagelse af Embedsmænd samt Præster og Degne med deres Sønner, gøre Tjeneste i Øens Milits. Her var denne Tjeneste heller ikke frygtet, men betragtedes mere som en Ærespligt. Militsens Mandskab skulde ikke bruges til Krigstjeneste i andre Provinser, endsige i Udlandet, hvilket ej heller ses at være sket siden det kortvarige Svenskerherredømme 1658 — nej, her skulde man blot forsvare sin egen Arne, og da der i Virkeligheden baade var Lyst og Vilje hertil, betragtedes Militærtjenesten ingeniunde her som noget saa forførdeligt.

Dette udelukker dog ikke, at man søgte at slippe saa let som muligt, særlig i Fredstider, og at der kunde indsnige sig Misbrug. Militsens Officerer vare, paa Kommandanten og ganske enkelte højere Officerer nær, i det 18. Aarhundrede, ligesom senere, Bornholmere; det var som oftest større Gaardejere og for Byernes Vedkommende ansete Borgere. De stode i Reglen i personligt Bekendtskabsforhold til en stor Del af det menige Mandskab, med hvilket de uden for Tjenesten omgikkes som Venner og Bekendte. At dette kunde være til Hinder for en stræng militær Disciplin, er let at forstaa og undskyldeligt. Værre var det, at der, begrundet heri, ofte indsneg sig Misbrug ved Begunstigelse af enkelte

Menige paa andres Bekostning. Allerede 1739 maa sligt have været temmelig almindeligt, thi Øens daværende Kommandant, Oberst Kruse, fik i den Anledning følgende Skrivelse:

» Som vi med særdels Misbehag har fornummet, hvorledes adskillige af Ober-Officererne paa vort Land Bornholm hidindtil ikke have undset sig ved af de Gemene der paa Landet at tilvende sig allehaande Douceurs af rede Penge, Arbejde, Kjørsel, Havre-Kjøb og andet saadant for dermed at forskaane dem for Ordenancer, Vagter, Exercicer o. desl., og vi derfor saadan højskadelig Misbrug efterdags aldeles ville have afskaffet, saa er hermed vores allernaadigste Villie og Befaling: At du over alt paa Landet Bornholm og i Særdeleshed for alle under din Commando sorterende Ober-Officers i vort Navn publicere lader og bekjendtgjøre, at dersom nogen herefter understaar sig den ringeste Douceur, hvorudi den og kan bestaa, endnu at udfordre eller, om den ham end godvillig bydes, at imodtage, under hvad Pretext det er eller paaskudet end maatte være, da skal saadan en straks stilles for Forhør og Krigsret, og naar hannem Sagen er overbevist uden al Naade dømmes til at have forbrudt sin Charge. Ja efter Sagens Beskaffenhed og befundne Omstændigheder endnu med haardere Straf at anses, hvorover ej alene du paa din Side stricte haver at holde og ikke til-lade, at herudinden bliver med nogen set igen-

gem Fingrene, langt mindre dertil selv giver Anledning, men end og have nøje Henseende, at Ordinancer, Vagter og Exercitser ordentlig omgaaes, og derom faststaaende Reglementer til enhver Efterretning forfattes og publiceres, saa at ikke nogen Officer efterdags kan tage sig den Frihed, hvad han selv for godt befinder, til Tjenesten at commandere, men at alletider enhver bær lige Byrder, og den ene ikke for den anden fritages og forskaanes. I Særdeleshed haver du at regulere, hvor mange Ordinancer i Fredstider kunde være fornødne uforligneligen at holdes, og nøje didhen at se, at det højstfornødne eragtende Antal ikke overskrides, langt mindre bruges til nogen Particulair Tjeneste eller imod visse Douceurs aldeles frigives.

Dermed sker vor Villie, befaledes dig Gud. Skreven paa vort Slot Hirschholm d. 7. Augusti 1739*).

Christian Rex.«

Det var strænge Ordre for Officererne, men forøvrigt var der for det menige Mandskab ogsaa strænge Bestemmelser angaaende Tjenesten, om Regeringen end, ved Siden af at udstede saadanne, stadig søgte at beskytte Mandskabet imod Overgreb fra Befalingsmændenes Side. Forordningen af 4de

*) Afskrevet efter en gammel Journal, ført af Løjtnant Mogens Ipsen; den opbevares nu hos Forf.

Septbr. 1733 havde bl. a. baabudt, at hver Mand, som var optagen i Militzen, skulde møde hver Søndag til Gudstjeneste, og saasnart denne var endt, deltage i Øvelserne, der som oftest holdtes ved Kirkerne. Gudstjeneste og Soldatertjeneste vare koblede sammen, og det var strængt paalagt Præsterne at være færdige med hele Kirketjenesten Kl. 11 om Sommeren og Kl. 12 om Vinteren — hvilket dog næppe blev overholdt.

Paa de tre store Højtider var man dog fri for Exercits. Fra Midten af April til Slutningen af Maj — den saakaldte Pløjetid — samt fra 1. Juli til sidste Septbr. — Høstens Tid — skulde der dog kun ekserceres hver 4. Søndag. For saa vidt der af og til holdtes større Øvelser, foregik disse paa de egentlige Eksercerpladser; de lededes af Officerer og Underofficerer. Havde en Mand ekserceret 2 Aar i Træk og forøvrigt antoges at have god Øvelse, maatte han være aldeles fri i Bondens Pløjetid og behøvede ellers kun at møde hver anden Søndag; havde han tjent i 3 Aar, behøvede han kun at møde den 1. Søndag i hver Maaned. Søndagsøvelserne skulde om Sommeren vare 2, om Vinteren 1 Time. Ingen maatte understaa sig at udeblive fra Øvelserne uden for vigtige Aarsagers Skyld; saadanne vare Sygdom, Altergang og Tilsigelse til at gøre Tjeneste som Klapper ved Jagterne i Kongens Vildtbane (det kaldtes, at de skulde hjælpe til med »at rejse vores egen Fadeburs-Vildt«). Endelig kan anfø-

res, at fri for at møde til Eksercits var en Karl ogsaa, naar hans Husbonde paa Grund af Alderdom eller Svaghed »ej selv kunde køre til Torvs«*).

Paa Eksercerpladserne skulde opstilles Træhest, og paa denne skulde Mandskabet have sig en Ridetur, naar man enten ikke mødte i rette Tid eller forsaa sig paa anden Maade, 1. Gang een, 2. to og 3. Gang tre Timer. Det var under den strængeste Straf forbudt Befalingsmændene at bruge Skældsord og Prygl uden Grund, men naar en Mand, skønt han »udi al Sagtmodighed alvorligen var formanet og undervist«, desuagtet viste Modvilje, gjorde Fortræd eller ikke vilde give Agt paa, hvad der sagdes og forevistes med det gode, saa var korporlig Straf tilladt. Det hedder derom i Punkt 9 af en Ordre, dateret 8. Septbr. 1752: »Men skulde imod Forhaabning en eller anden være saa modstridig, naar hans Officer eller Underofficer hannem noget vil vise og befale, hvad han skal gøre, og vil ikke efterfølge det, saa befales, at de kan vise ham, hvad dertil hører, nemlig at give ham en, to eller tre Rap paa hans Ryg, paa det han kan vide, at der er nogle Midler for hans Genstridighed. Derhos maa enhver bruge sin Conduite, paa det han ikke gaar for vidt, siden Hs. Kongl. Majestæt nogle

*) Dette fik dog ingen Anvendelse paa Søndags-Øvelserne, men kun naar der var større Øvelser paa Søgnedage.

Gange har forbuden det umenneskelige Slaaen og Pryglen . . .« o. s. v.

Det kneb imidlertid mange Gange for Befalingsmændene at holde Disciplin, og Regeringen maa være kommen til Kundskab herom Gang efter Gang. Forskellige Kommandanter modtog derfor strænge Ordre angaaende Subordinationens Opretholdelse, og disse Ordre sendtes hver Gang omkring til Officererne, hvilket dog ikke synes at have nyttet ret meget. 1746 var det bleven paalagt samtlige Officerer at anskaffe de lovbe-falede Krigsartikler, saavel som Subordinations-Ordinancen og andre Forordninger, som henhørte til Militæretaten; men det blev næppe efterkom-met. 1751 lod derfor Kommandant Kruse de paa Tysk skrevne Subordinationsordrer oversætte i det danske Sprog og tildelte saa hver enkelt Officer et Eksempel heraf. Disse Ordre bestode af 13 Punkter og vare oprindelig bestemte for den egentlige Armé under den nordiske Syvaars-krig, hvorfor de ere daterede 8. Marts 1713, men gjaldt endnu. Selvfølgelig vare de blevne til un-der helt andre Forhold end de uskyldige Militæ-Forhold paa Bornholm, men man fandt nu paa ogsaa at anvende dem her.

1767 udkom der en ny Forordning, betræffende Subordinationen ved samtlige Tropper, og da Bornholms Kommandant, C. U. v. Bülow, under 28. Maj 1771 lod tilstille Officererne denne, skrev han bl. a. til dem: »Saa bliver derhos herved

paa det alvorligste erindret at efterkomme det befalede, thi ellers kan de være forvissede om, at der ingen Skaansel er at vente, thi jeg sætter mig ikke i nogen Fortræd for andres Forsømmelsers Skyld«.

Officererne strammede nu Tøjlerne, men dette fremkaldte megen Uvilje, ja hist og her ligefrem Trods og Opsætsighed. Saaledes gjorde 2. National-Kompagni næsten Mytteri. Regeringen tog denne Sag meget alvorlig og lod en kombineret Kommission undersøge Forholdene. Skønt det var strængt forbudt at indsende direkte Klager til Regeringen og Kongen, men, som før bemærket, befalede at henvende sig til den bestandige Kommission, havde man under denne Ophidselse dog indsendt direkte Klager og var gaaet udenom den bestandige Kommission, og man fordristede sig derhos til ogsaa at klage direkte til den kombinerede Kommission over Officererne og Exercitsen. Klagerne fandtes ugrundede, og det opsætsige Mandskab, for en stor Del Bønder i Øster-Herred, befandtes at fortjene svær Straf, men af særdeles kongl. Mildhed og Naade bleve de fritagne denne Gang. Dog maatte Koncipisten til adskillige ugrundede Klager, en Mand ved Navn Mads Larsen, som allerede en Gang tilforn var straffet for ulovligt Skriveri, til Bremerholm for at arbejde i Jærn blandt de »ærlige« Slaver i Kjøbenhavns Fæstning*).

*) Kongl. Ordre til Kommandanten paa Bornholm at 13. Septbr. 1780.

Rimeligvis har dette hjulpet en Del, og noget senere synes Forholdene mellem Kommandanten og Officererne i alt Fald at have været gode. Saaledes har Kommandant Undall d. 31. Juli 1790 tilstillet Officererne følgende Skrivelse:

»Da jeg ved den i Juli Maaned afholdne General-Mønstring med Fornøjelse har bemærket, at fast alle exercerede Mandskaber har erhvervet sig mere Indsigter i deres Milite, saa vilde det være uskønsomt af mig, om jeg tiede hermed. Jeg takker derfor samtlige Herrer Ober- og Underofficerer for al deres dermed hafde Møje, men beder endog, at de ville tilkendegive for deres respective Underhavende af Borger- og Bondestanden den Glæde, jeg haver haft over at se dem med Lyst at øve sig i det, som mig Allernaadigst er befalet at paase, og som alene tjener til deres egen Sikkerhed, og da de gentagne Øvelser alene kan skaffe os mere og mere Færdighed, saa tvivler jeg ingenlunde paa, at mig jo herefter oftere vil gives Lejlighed til paa lignende Maade at bevidne dem samtlige min hengivneste Taknemmelighed.«

Det var særdeles heldigt for Kommandanten, at Forholdene nu vare saaledes, thi der var Uro i Luften rundt omkring i Evropa, og ingen kunde vide, om en stor evropæisk Krig ikke snart kunde udbryde, og om Danmark kunde undgaa at blive indviklet i denne; skulde dette ske, vilde jo ogsaa Bornholm være i Fare og dens Milits mulig-

vis faa Lejlighed til at vise, om den duede eller ikke. — Krigen kom, men Danmark blev heldigvis foreløbig fri for at at være med i det store Stævne. Det sidste Tiaar af det 18. Aarhundrede var imidlertid for Bornholms Milits en Tid fuld af ængstelige Forventninger, og man forberedte sig paa alle Eventualiteter.

Langs Kysten laa de gamle Skanser og Brystværn (Batterier), og paa mange Højdepunkter var der rejst Bævne, 27 Stykker ialt; disse bestode som oftest blot af 4 oprejste og ved Tværstykker forbundne Stænger, omsluttende et firkantet Rum, som paa et Stillads foroven fyldtes med tørt, let oplussende Brændsel (Tjørn), eller i hvilket der øverst anbragtes en Tjæretønde med en indvendig gammel Skorpe af Tjære og af og til vel ogsaa med en Del gammel Tjære i. Hver Bavn havde sin Bavnemester, hvis Pligt det var at holde Bavnene i Orden; langs Stranden var der fast bestemte Vagtpost-Pladser, hver med sit Navn, og i Ufredstider eller, naar der befrygtedes Fare, besattes disse med Militssoldater, som skiftevis holdt Vagt Nat og Dag. Endvidere var der paa forskellige Steder af Øen udstillet Dragonposter, hvis væsentligste Hverv var at bringe Melding fra den ene til den anden for hurtigst muligt i Galop at faa denne bragt til det Sted, hvor Befalingsmanden fandtes eller ud til Kommandanten i Rønne. Ved Vagtposterne saavel som i Byerne var der Trommeslagere, og foruden Skyt-

set i Strandbatterierne havde man ved de forskellige Vagtposter en Kanon til at affyre Alarmskud med. Saa snart nu en Vagtposts Mandskab mente, at der var Grund til at slaa Alarm, affyredes denne Kanon, Trommeslagere udsendtes baade i Byerne og paa Landet, og den nærmeste Bavn tændtes. Snart blussede derefter Bavnene over hele Øen, Dragoner fore afsted i alle Retninger med Meldinger om, at der var Fjender i Sigte, og det Mandskab hele Øen over, som ikke var paa Vagt eller i anden Hensigt var under Gevær, skyndte sig at komme i Uniform, bevæbne sig og ile til Samlingsstederne, enhver til sin Afdeling. Saaledes var altsaa Ordningen, og saaledes rustet gik Bornholms Militis det nye Aarhundrede i Møde.

Landboforhold

i den sidste Tredledel af det 18. Aarhundrede.

Efter dette lille Strejftog ind paa Militisens Omraade maa vi atter noget tilbage i Tiden for nærmere at betragte Landboforholdenes Udvikling. Som det foran er paavist, var den gamle Strid om Skatterne og Privilegierne i Virkeligheden af-

sluttet 1770. Der synes ogsaa efter dette Tidspunkt at være hengaaet en Del Aar, i hvilke alt gik sin rolige Gang. Den udmærket dygtige, i det foregaaende hyppigt nævnte Amtmand Urne, som bar stor Omsorg for Bornholms Vel, og som ogsaa særlig søgte at støtte Landbruget, havde taget sin Afsked 1779; han blev boende i Rønne til sin Død 1787. Hans Efterfølger i Embedet var Torkel Fjeldsted, som dog kun var Amtmand til lidt ind i Aaret 1781. Denne Mand synes at have været en ren Modsætning til Urne; under alle Omstændigheder havde han ikke ret megen Sympathi for Bornholmerne eller bornholmske Forhold i det hele taget. Han har skrevet en d. 20. April 1780 dateret »Pro-Memoria« angaaende de bornh. Privilegier og adskillige »Misbrug«, og han nævner som saadanne Bjærgeriet, Undentaget (Aftægt) og den Ret, adskillige Bønder toge sig til selv at være Skifteforvaltere, dels efter deres Husmænd, dels efter andre Bønder, hvis Skatter de havde tilkøbt sig. Han synes at have overset, at Ejere af Proprietærgaarde virkelig havde en saadan Ret.

Efter Fjeldsteds Afgang fra Embedet deltes ifølge kongl. Resolution af 23. April 1781 Amtmandsforretningerne mellem Amtsforvalter Tomas Georg Münster og Landsdommer Peter Graah (Landsdommer fra 21. Maj 77—84), og Bornholm havde nu ingen egentlig Amtmand før Kristian Hejberg 1787 blev udnævnt hertil efter først at have været Amtmand over Finmarken i Norge.

I dette Melleumrum var det Amtsforvalter Münster, en brav og god Embedsmand, som styrede Skattevæsenet og herved særlig fik med Landboerne at gøre.

Saa indtraf det Uheld for Bornholm, at Aarene 1783, 84 og 85 bleve meget uheldige for Agerbruget; det var nemlig tre ualmindelig »tørre Somre«, denne Bornholmernes Landeplage. Misvækst og Mangel paa Foder og Korn var Følgen, og saa stor skal Pengemangelen have været, at gamle Folk dengang ikke kunde mindes noget lignende. For Bønderne var det ligefrem umuligt at betale deres Landgilde og andre Skatter, og Amtsforvalter Münster, som skulde opkræve Landgilden, var i Vaande. Det var 26. Oktober 1785 blevet forbudt at udføre Heste og Svin fra Øen, og det var ligeledes blevet forbudt Bønderne at brænde Brændevin, hvilket de før havde haft Lov til. Nu affattede Amtsførvalteren en til Kongen og Regeringen stilet »Pro-Memoria«, i hvilken han skildrede den store Nød, særlig Mangelen paa Penge, og til Nødens Afhjælpning foreslog, at det ovenfor nævnte Forbud blev hævet, og at det altsaa maatte tillades Beboerne at udføre baade Heste og Svin samt at brænde Brændevin til eget Forbrug. Før han indsendte denne »Pro-Memoria«, lod han den mærkelig nok ikke cirkulere blandt Øens større Gaardejere, men sendte den til Provsten med Anmodning om at lade alle Øens Præster afgive deres Erklæring om hans

Forslag. Den Tids Præster vare ganske vist dygtigere Landbrugere end Nutidens Præster, vistnok ogsaa i Almindelighed dygtigere Agerdyrkere end Prædikanter og Sjælesørgere, og da der utvivlsomt paa højere Steder tillagdes en Præsts Erklæring — selv om Agerdyrkning — højere Vægt end en Bondes, er det forstaaeligt, at Amtsforvalteren afæskede Præstestanden paa Bornholm en Erklæring angaaende hans Forslag. Hver Præst afgav da ogsaa sin Erklæring. Disse Erklæringer ere heldigvis opbevarede og findes i Rigsarkivet, og da de afgive et paalideligt Vidnesbyrd om Tilstanden paa Bornholm dengang samt om Præsternes Opfattelse af Forholdene, skulle vi her gengive dem i Uddrag og for en enkelts Vedkommende ordret, dog med nogen Forandring i Ordenes Stavemaade for Tydeligheds Skyld.

Vi begynde med Provstens Erklæring og lade dem saa følge, saaledes som de forefindes.

»Om der i Kiøbstederne kan findes en eller anden Brændeviins-Patron, som har en Mængde Sviin, er mig ubekjendt. Paa Landet tror jeg i denne Tiid næppe kan holdes til Fornødenhed. Hvad Hestene angaar var det uimodsigeligen bedre at sælge dem for Penge end at give Natmanden Penge for at blive af med dem.

Østermarie 1786 d. 25. Februar

Hjorth.◀

»Land-Manden er i disse Tiider saa ind Knæben, at Han snart hverken har Sviin eller Heste til den yderste Fornødenhed*).

St. Ibs Præstegaard 26. Februar 1786

Hjorth.«

Præsten i Bodilsker, Plokros, fraraadede Forslaget; hans Erklæring er temmelig intetsigende og meddeles derfor ikke her.

Præsten i Povlsker, Carstensen, afgav en vidtløftig Erklæring, i hvilken han udtaler, at Tiderne vare saa slette, at accidentielle Forretninger næsten ikke gav noget, thi i det sidste halve Aar havde ingen Bonde haft en Skilling at betale Præsten med — hvilket synes at have været det eneste, han i denne Sag interesserede sig for.

Præsten i Pedersker anbefalede, at der gaves den af Amtsforvalteren foreslaaede Tilladelse. — I hans Erklæring findes bl. a. følgende ret morsomme Bemærkning: »Sviin er de meest yngel-somme Creaturer, og naar saa ikke blot Jorden, men ogsaa Havet vil give sin Velsignelse**), saa maa Bonden ligesaa godt som Kroemanden kunne opføde Sviin«.

Fra Præsten i Aakirkeby foreligger følgende Erklæring:

*) Ordret efter Originalen.

**) Torsk til Svinene!

»At der her er saa stor Penge-Mangel i Landet, som ingen af de nu levende nogensinde kan mindes er unægteligt, og at saa mange fattige gaa omkring for at søge Livets Ophold har aldrig indtruffet forhen i min Tid, som nu næsten i 40 Aar har været Præst her paa Landet. Der-
 som der endnu ikke var faa til, som havde baade Evne og Villie til at hielpe de trængende med at betro dem deels Sædekorn, deels penge enten uden Renter i det uvisse Haab at faa det u-
 laante tilbage, saa var det ganske ude med Bon-
 den og Almuens Folk her paa Landet. Jeg kan derfor ikke see andet end at Hr. Justitsraad Mün-
 sters Betænkning og Forslag er vel grundet. Bon-
 den kan umulig drive sin Afling til Gavns uden
 Drank til Bæsterne, og Sviin maa opføres med
 samme, thi Rug og Byg Afner æde de ikke uden
 at de blive blødte i Drank. Ellers skal man tage
 den rene Sæd, som man ellers kunde gjøre i
 penge, og give baade Heste og Sviin. Brændeviin
 og Brød skal Folkene have i stæden for Smør
 og Brød, thi ellers tabes Smørret som kunde gjo-
 res i penge, og Brændeviinet skal kjøbes hos
 Kroemanden. Da baade Heste Kiør og Sviin
 bleve udførte af Landet var her dog saa mange
 penge i det fattige Land, at enhver kunde slaa
 sig igiennem og den ene hjalp den anden. Man har
 aldeles intet at frygte for at nogen skulde sælge
 sig for nær enten paa det eene eller andet; men
 det kunde være en Lindring og det saa hvor

gode Anstalter der end maatte giøres og hvor mange opmuntringer han end faar af de fornuftiges kloge Opførsel. Brændeviins lovlige Brænding paa Landet til Fornødenhed har Kongen tilforn Allernaadigst tilladt Bornholmerne paa det, at de ved Drank kunne fæde deres udmattede Heste, som aldrig ved Langhalm — undertiden ved Tag 2 a 3 Aar gammelt — kunde holde det ud. Jeg haver aldrig enten i Norge eller Danmark seet saa mavre Enge som her i Landet. Vil man sige: de kan opgiødes, Hvor skal man faa Giødningen fra til vores smaa Rug-Vange. Kiørerne som man har kun lidet af, og Nøden*) maa staa den hele Vinter paa den bare Halm indtil de ikke kan reyse sig selv, de maa da igien oplives med Drank og lidt høe, som maa spares til Vaar-Foder**).

Aakirkeby Præstegaard 2. Marti 1786.

Hans Severin Withe.◀

Der følger herefter fire Præsteerklæringer, som ikke indeholde det mindste af Interesse og derfor her forbigaas. Helt anderledes forholder det sig med en Erklæring fra Præsten i Klemensker, hvorfor den her gengives ordret og med den originale Stavemaade:

»Udi gamle Dage kiøbte og afhentede Lübekkerne hvert foraar nogle Skibsladninger Stude

*) Ungkvæg.

**) Stavemaaden er helt igennem som i Originalen.

fra Bornholm, hvilke Creaturer trivedes vel og toge overmaade til naar de derovre kom i bedre græsning saa de vare vel fornøiede med de bornholmske Stude. De har og kiøbt Kiøer her — ligeledes Hester. 1745 begyndte man at udføre Kiøer fra Bornholm og nogle Stude med — imidlertid til de Danske Provinser. Man continuerede dermed indtil Aaret 1748 inclusiv; udi de tre aar udførtes mange Skibsladninger levende Qvæg paa Bornholm. Derved fik Bønderne Penger til at betale deres Gaarde med som de nylig havde kiøbt af Hans Mayestet Kongen ja endog tilovers at udlaane til deres trængende Landsmænd, der dog kun vare faa, thi Bornholm florerede ret paa den tiid, og her var saadan overflødighed, at mand maatte lade umyndiges penger opbyde og forseygle saasom ingen vilde laane dem fordi andre udbød penger for halv Rente. Men blev Landet herved udtømt for Qvæg og fæ Chreaturer? Nej Staldene kunde knap rumme qvæget om Vinteren, og om Sommeren vare Agrene fulde af vel holden qvæg om hvilket mand kunde sige med Virgil:

„*ludst in pratis pecue luxuriat*“*).

Den Kongl. Amtsstue fik de Kongl. Skatter og smør af Bønderne til rette tiid. Kiøbstæderne fik deres slagt og smør til Huusholdningen da

*) I fri Oversættelse betyder dette: Kvæget forlystede sig i Engene, og der var Overflødighed af det.

ligesom før og siden, et ufejlbart Bevis paa at levende Creaturers Udførsel, NB med fordeel, ikke ødelægger, men ophielper et Land, som kand afsætte dem. Bønderne kappedes da med hinanden om hvem der kunde lægge de fleste Kalve til, fordi Fæ-Creaturerne vare afsættelige. Lige det samme vilde skee med Hester*) naar deres udførsel allernaadigst blev tilladt. For 25 Aar siden bleve nogle Skibsladninger Hester opkøbte og udført af Landet, hvilke mestendeels bleve betalte med reen gode Ducater. Maatte Hestehandelen allernaadigst tillades Bornholm da vilde vist ikke Bonden se surt derved og Borgeren vist ingen Skade have deraf. Udi gode tider kand afhendes mange Hester fra Landet naar der kan findes Kiøbere, udi misvæxt tiider kand dog afhendes nogle. Det har nu været Misvæxt i tre aar, men jeg tør forsikre at naar Sæden er lagt mand endda skulde kunde afsætte 100 Stykker gode Hester og maaske derover, naar kun Kiøbere fandtes som vilde betale dem skikkelig; og dette kunde skee uden mindste skade for Landet thi Bønderne vilde snart lægge føl til igjen, som nu ikke nyttes til noget saasom Hestene ikke ere afsettelige. Hvorledes at Hestene skulle foeres paadet de kunde blive afsettelige, det overlader mand kun til Bonden self, thi det forstaaer hand

*) „Hester“ og „Penger“ ere Flertalsformer i det bornholmske Folkesprog; nu siges dog aldrig Hester, men Heste; derimod høres Ordet Penger endnu ofte.

bedre end vi andre. Saalænge Isbroen ligger over Søen kommer her ingen fremmed for at kiøbe Hester; men om Sommeren behøver ingen hafre, godt græs kand da giøre Hesterne saa vel holdne at fremmede Kiøbere ere fornøjede med dem. — Hvorledes man skal faa Hestene over Vandet det forstaar de fremmede Kiøbmænd ogsaa. De behøver ikke engang Skibe, men kand bruge Baader dertil. Mand maatte befrygte at Bonden begierlig efter fordeel, skulde skride til den yderlighed at sælge alle sine Hester, og saa nødes til selv at blive Hest? Den Frygt er ugrundet; skulde her findes nogen saa taabelig Bonde saa lad ham faa en Formynder til at forestaa Hans Hester! men kand Han da ikke sælge sin strøe sæd? Hvad hjælper ham da Hesten til at ploye med naar Hand ingen strøe-sæd har? Saadan en uduelig Bonde er Staten bedst tjent med at han snart faar udsolgt paa det en fornuftigere kand komme i hans stæd.

Sandt: Hestene ville blive dyrere paa Bornholm end de nu ere, dog aldrig saa dyre, som de ere der, hvorfra Kiøberne komme til os, thi saa bleve de herfra. Privat Fordeel skulde mand ikke formode at skulle tages i Betragtning, thi den bør at vige for den almindelige hos alle vel-tænkende Borgere. Jeg fordrister mig til, at næfne en af det Slags, udi det Haab, at det holdes mig til gode af Embeds Brødre det er denne: Naar en Præst faar et Lands-Bye-Kald og følge-

lig køber Hester til at besette sin Gaard med, da vil de ventelig komme ham noget dyrere, end nu, især dersom han vil have smukke Hester til stads, ordinaire ploug og arbejds Hester kand ikke blive dyrere, end de nu ere, thi saadanne køber fremmede ikke. Men lad ham da efter Behag besette sin Præstegaard med smukke og kostbare Hester, saa har Hand jo Lov til siden at lægge füll til, og altsaa, ligesaavel som Bonden kand sælge Hester hvorved hand med tiiden kand faa de Penger ind igjen, som hand har anvendt til at købe den første Besetning for af Hester, naar han ellers skjætter om det og forstaar at benytte sig af sit avls Brug. — Sviin kand og indbringe nogen Fordel. Fremmede køber dem gjerne, De kand og sælges af Bornholms Bønder, skjønt ikke i stor qvantitet i Misvæxts tiider, men vel i gode aar. Bornholms Bonde er dog ej saa taabelig, at hand jo ved at lægge sig efter alt, som hand kand faa penger for, hvilket han vel har erfaret er »Nervus rerum gerendarum«*). Jeg kjender Bønder i vort Sogn som gierne vilde solgt nogle stykker sviin afvigte efteraar, men fordi ingen vilde købe dem, maatte de nødes til at slagte dem mavre da intet var til at fæde dem med. At jeg har grebet den givne Løjlighed til at skrive med et ikke ganske ligegyldigt Hjerte

*) o: Den Kraft, der udkræves til at gennemføre Foretagender.

til Bornholms Bondestands fordeel, det behøver vel ingen undskyldning saasom jeg veed at jeg har skrevet sandhed, dog vil jeg nu lægge dette til. Jeg er indfødt Bornholmer. Min Sal. Fader var en ærlig Bondemand her paa Landet*). Han ejede een af de største Gaarder paa 36 tønder Hartkorn. Jeg ærer hans støv i hands grav — Hand har som en god Fader holdt mig paa sin egen Bekostning ikke allene udi Skolen men og ved Academiet, og endda efter sin Død efterladt mig noget lidet til arv. Jeg har været Præst her paa Landet**) over 26 Aar og altsaa kiender dette Lands Tilstand fuldkommen saa godt som nogen anden. Jeg er Præst for Bønder og skal leve af Bønder. Hvem kand derfor misbillige det at jeg skrev i Faveur af Bønder saavidt som sandhed tillader. Til slutning Bekiender jeg aabenbart, at S. T. Hr. Justitsraad Münsters gjorde Forslag efter min Indsigt intet andet ligger for dagen end en sand Omsorg for Bornholms velstand og et ret ømt og Faderligt Hjerte imod den forar-

*) Faderen hed Hans Koefoed og var Ejer af Simblegaard, som han købte ved den store Auktion 1744 for 758 Slettedaler; han havde beboet den som Fæster siden 1730 og ejede ogsaa 35. Selvejergaards Hovedparcel (Stæl), som ligger op til Simblegaards Jorder. Det samlede Hartkorn for disse to sammenlagte Jordejendomme udgjorde ialt lidt over 37 Tønder.

*) Han var først Præst i Poulsker.

mede Bondestand — er forvisset om at dersom hands gjorte Forslag bliver approberet da vil det tilvejebringe en forønsket fordeel for Landet maa-skee om faa Aar.

Clemens Præstegaard
11. Martii 1786

allerærbødigst
J. Koefoed.«

I en Erklæring fra Præsten Arboe, der ikke blot var Præst i Rønne, men tillige i Knudsker, indrømmer ogsaa han, at der er Pengemangel og Nød, og vil nok anbefale, at Bønderne faa Lov til at brænde Brændevin for at faa Drank til deres Kreaturer og Brændevin til eget Brug, men ikke til Handel, da dette vilde skade Byboerne. I Mod-sætning til Præsten Koefoed erklærer han, at saa-som han ikke blot er Præst for Bønder, men ogsaa for Borgere, kan han ikke anbefale, at der gives Tilladelse til Udførsel af Sviin, thi saa bli-ver Flæsk dyrere for Rønneboerne.

Erklæringen fra Præsten Mahler er kort og betydningsløs.

Ret interessant er derimod en lang Erklæring fra Præsten Jacob Peter Prahll i Rø. Han anbefaler Forslaget i sin Helhed, men Interessen ved hans Erklæring ligger i, at han i denne benytter Lejligheden til at udtale sig stærkt imod den hos Bønderne tiltagende Lyst til at være fine og over-daadige og skriver derom bl. a. følgende:

En Faders ja Farfaders Skindvest med skønne Sølvknapper udi er Sønnen mishagelig som vil

være Nabo lig i Klæder og Kramtøj. Fordum kunde sees endeel Sølv blandt Bønderne, som af nogle nu er først bortført af Moden, siden bortflyet af Nøden.

Den sidste Erklæring i Rækken er fra Præsten Arff i Østerlarsker; han skriver, at han har været for kort i Embedet til at kunne udtale sig, og henviser derfor til de andres Erklæringer.

Alle Præster, paa en nær, anbefalede altsaa Forslaget, og ret interessant er det, at de motiverede deres Anbefaling for Tilladelse til at brænde Brændevin med en Henvisning til Drankens absolute Uundværlighed for Kreaturerens Skyld samt — om end mindre stærkt — Brændevinens Uundværlighed for Folkens Skyld, saasom der ved at give dem Brændevin til deres Brød sparedes Smør. Det synes heraf at fremgaa, at de have spist tørt Brød med hjemmebrændt Brændevin til.

Forøvrigt give disse Erklæringer, om hvis Paalidelighed der næppe kan være Tvivl, os adskillige interessante Enkeltheder, der ere ret betegnende for Tilstanden. Saavel Heste som Kvæg fodredes om Vinteren kun med Halm, og ofte maatte man i foderknappe Aar tage Halmtaget af Bygningerne og bruge det til Foder, hvilket forøvrigt er sket af og til senere, lige til vor Tid, og kan ske endnu. Af Kraftfoder nævnes kun Drank og atter Drank, baade til Heste, Kvæg og Svin. Af den Smule Enghø, der høstedes paa de udmagrede Enge maatte noget gemmes til om

Foraaret, paa hvilket Tidspunkt Kreaturerne efter Vinterens Sult og Nød vare saa forkomne, at de ikke selv formaaede at rejse sig. En Smule Hø og Drank som Ekstratilgift til Halmfoderet var saa det eneste Kraftfoder, der brugtes.

Præsten i Aaker nævner i sin Erklæring »smaa Rug-Vange«, til hvilke man især maatte skaffe Gødning, hvorfor man ikke kunde anvende denne til dermed at forbedre de udmagrede Enge. Dette passer godt med, hvad meget andet synes at antyde, at man havde særlige Jordstykker, som kaldtes Rugvange, og det passer ligeledes godt, at han kalder disse »smaa«, thi det ses, at man meget ofte, ja næsten som Regel ikke kunde avle saa megen Rug, at det var nok til at forsyne Øen med Brødkorn. At der dog var en Del Bønder, som havde noget paa Kistebunden, fremgaar deraf, at Pastor Withe meddeler, at der endnu ikke var faa til, som havde baade Evne og Vilje til at hjælpe de trængende ved at betro dem dels Sædekorn, dels Penge enten uden Renter eller mod billige Renter. Et godt Bevis paa, hvor hurtigt rigelig Forsyning med Penge — for ikke at sige Overflod deraf — paa Grund af uheldige Aaringer kunde forvandles til den største Pengemangel, haves i Præstens J. Koefoeds Meddelelse om, at der lidt efter 1748 var en saadan Rigelighed af Penge paa Øen, at man maatte lade Umyndiges Penge forsegle, saasom ingen vilde laane dem, fordi Penge vare lette at faa til Laan for halv

Rente — og saa at der 40 Aar senere var en saadan Mangel paa Penge som aldrig før. At dette var en Følge af »tre tørre Somre« viser tilstrækkeligt, at alt var afhængigt af Agerbrugets Ve og Vel; de andre Næringsveje vare forholdsvis ubetydelige i Sammenligning med Agerbruget, hvor usselt dette end var.

Efter at Præsterne havde afgivet deres Erklæringer, indsendte Justitsraad, Amtsforvalter Münster nu sin »Pro-Memoria«, og allerede under 23. August 1786 udstedtes en kongl. Resolution, ved hvilken Forslaget approberedes. Forbudet mod Brændevinsbrænding var udstedt 26. Oktbr. 1785 og havde denne Gang saaledes kun været 8 Maaneder.

I Aaret 1787 var Indbyggerantallet paa Bornholm ialt 17,726; ved Folketællingen 1764 havde det vist sig, at der dengang var ialt 16,391, hvoraf ses, at Befolkningen var taget forholdsvis stærkt til.

En Del af Øens gamle Bøndergaarde var ved denne Tid ubeboede og uden Bygninger, dels vare de komne i Hænderne paa velhavende Folk i Byerne, dels dreves de under andre Gaarde. Paa nogle af dem stod der sørgelige Rester af fordums Bygninger, i hvilke fattige Folk fik Lov til at bo. Enkelte af disse Gaarde ere dog senere blevne selvstændige igen, som f. Eks. Rosmannegaard i Knudsker, der nu har store og gode Bygninger; 1786 var den uden Bygninger og havde været det i Mands Minde.

Bornholms kontribuerende Hartkorn udgjorde i Aaret 1788 7958 Tønder 4 Skæpper » Fjerding 1 Alb. $\frac{1}{10}$ P. Denne Beregning havde været gældende siden 1696 og vedblev at være det til langt ind i det 19. Aarhundrede, da man fik en ny og retfærdigere Hartkornsberegning, men heri var ikke medregnet Præstegaardene, Degnegaardene og nogle enkelte andre Gaarde, ligesaa lidt som Fiskerlejerne og de Kongen tilhørende Udmarker. Paa Hartkornet hvilede der ikke andre Skatter end 2 Mark pr. Tønden, den saakaldte Kvartalskat, hvilket var en ren Ubetydelighed i Sammenligning andre med Provinsers Hartkornsskat. Alle andre Skatter hvilede paa selve Ejendommene. For at faa et Overblik over, hvor meget Kongens Kasse kunde have i Indtægt aarligt af Bornholm, vedføjes her en Fortegnelse over Indtægterne for Aaret 1775:

1. Contributioner eller Kvartalskat af Hartkorn pr. Td. 2 M. . .	2652 Rdl. 88	§
2. Hjælpeskat af Udbyggerne, Gaudehusmænd og Strandsiddere	82	» 54 »
3. Contributioner (Kvartalskat) af Kjøbstæderne	386	» 36 »
4. Malt-Accise — af Kjøbstæderne	90	» 32 »
5. Kjøbstædernes uvisse Indkomster	36	»
6. Jagt-Forpagtnings Afgift . . .	220	»
7. Landgilde-Penge	4600	»

Kornvarer og Smør anslaaet

til Penge:

Rug 143 Tønder a 2 Rdlr . . .	286 Rdlr. »	⊥
Byg 798 » a 9 Mk.	1197 »	
Havre 2257 » a 5 Mk.	1880 »	80 »
Smør 308 » a 16 Rdlr.	4928 »	
Fæste og Kjendelsespenge samt andre uvisse Indkomster	430 »	
Toldindtægter	950 »	
Stemplet Papir	550 »	

Ialt 18290 Rdlr. 2 ⊥

Da en af den Tids Rigsdaler nu vilde have en Værdi af 3 Kr. 20 Øre, vilde ovenstaaende Beløb svare til 58,528 Kr. i vore Penge.

**Haandværk, Bygninger, Husgeraad,
Møbler, Klædedragt og Husflid paa Bornholm
i det 18. Aarhundrede.**

Paa en isoleret Ø uden stadig Forbindelse med Moderlandet, paa hvilken der tilmed kun levede forholdsvis ubemidlede Folk og ikke fandtes Slotte, Herregaarde eller ret mange rige Familier med store Indtægter og luksióst udstyrede Hjem, maatte Haandværket selvfølgelig blive tarveligt.

Haandværket retter sig til alle Tider i hele sin Udvikling først og fremmest efter den Efterspørgsel, der er efter det og efter den Betaling, der bydes for det. Paa Landet var Efterspørgselen lille og Betalingen i kontante Penge ussel. Almuen var paa Grund af Pengemangel henvist til saa vidt muligt at hjælpe sig selv, saa godt man kunde, og for saa vidt man havde Brug for Skrædder, Skomager eller Snedker, maatte en saadan møde i Bondens Hjem og her udføre sit Arbejde. Huggehuset blev Værkstedet for alt Snedker- og Tømmerarbejde, Dagligstuen for Skrædderens og Skomagerens Arbejde. Raamaterialet til Trævarer og Tømmer hentedes i Skovene, Tøj og Lærred tilvirkedes ved Husflid efter en større Maalestok af Husets Kvinder, Læder til Sko og Seletøj tilvirkede man selv ved at »barke« : garve de Huder, man i Aarets Løb fik ved Slagtning. Alt gik ud paa at undgaa Købmanden, en meget fornuftig Fremgangsmaade i saadanne Tider.

Betragter man de faa Bygninger, som endnu ere tilbage fra hine pengeknappe Tider, eller gennemgaar man gamle Skiftebreve med deres nøjagtige Specifikation over Bygningerne, saa faar man et godt Indblik i, hvor yderst tarvelige disse vare opførte og indrettede. Stolper, Løsholter, Fodtræer og Bjælker vare, især i Ladebygningerne, kun en Smule tilhuggede, aldrig glathøvlede, mangen Gang tilmed krumme og skæve, men de vare

af gammel stenhaard bornholmsk Eg og kunde som Følge deraf holde ud i mange Aar. Saa vel Yder- som Indervægge vare i disse Bindingsværksbygninger »klinede« Lervægge, og til at tætte Gavlene brugtes i Stedet for Brædder enten en Blanding af Lyng og Ler eller sammensnoede Viske af Kvikrod, af hvilken man desværre havde mere end nok i de daarligt rensede Avlsmarker. Smedearbejdet i saadanne Bygninger var som Regel kostbart, thi Jærn var dyrt, men det var ogsaa solidt og ofte praktisk og dygtigt udført. Dørbeslagene vare saaledes lange og brede, ofte forsynede med store Sidesnirkler, dels for at styrke Døren, dels som Prydelse. Mange af disse ere endnu bevarede; de vidne om betydelig Dygtighed i Smedehaandværket.

Om nu end de fleste Bygninger vare tarveligt opførte og indrettede, saa var der dog Undtagelser fra denne Regel. Den i Aaret 1732 paa Skovsholm i Ibsker Sogn opførte Stuelænge var saaledes efter den Tids Forhold helt flot. Loftet over Salen samt Panelerne vare malede med straalende Farver, sribede, blomstrede og figurerede i forskellige Former, og paa Dørene fandtes malede Figurer o. desl. Uden paa en Dør til et lille Kammer var der malet en stor Hund og under denne læstes:

De her indgaa, maa passe paa,
Og det heelt ganske flug

Ut de min Den da være maa
Saasandt jeg hedder Mops.

Paa Mellemsalen, et lille Værelse op til Salen, fandtes fire smukt malede Døre, hver med sit Emblem, hentydende til de fire Aarstider og derhos følgende Vers:

Paa selve Døren ind til Mellemsalen:

Om Høsten frugten man berømmer,
Som voger op til herrens Priis,
Man maa da Tiden ej forsømme,
Men høste ind med Lov og Priis.

Paa en Dør, som fra Mellemsalen førte ind til et Pulterkammer:

Mod Kuld er Klæder jo en Lykke
Som varme godt og passe vel,
Gud zire os med saadant Smykke,
Som pryder altid vores Siel.

Paa en Dør, som fra Mellemsalen førte ind til Havekammeret:

Mod foraaaret sig Blomster pryde,
Man dertil lugter, det er vist,
Gud lad os dog de Blomster nyde,
Som spire ud fra Jesum Christ.

Paa en Dør, som fra Mellemsalen førte ind til selve Salen:

Guds Englevagt den monne svare
 for Sæden midt om Sommertid
 At den ej Skade vederfare,
 Men voger op og bliver blid.

Dette Værelse med sine fire interessante Døre havde ud imod Gaardspladsen en Lervæg; de tre andre Vægge vare malet Panel. Den 5. Maj 1879 nedbrændte denne gamle Stuelænge, men Panelvæggene med de deri værende Døre samt Loftet, som ogsaa var flot malet, blev reddede, og hele denne Stue blev skænket til Dansk Folkemuseum, hvor den fik Navnet »Den bornholmske Stue«. Under Industriudstillingen i Kjøbenhavn samme Aar var den opstillet, og der var fremstillet Figurer i bornholmsk Nationaldragt i den. I Folkemuseet har den hidtil af Mangel paa Plads ikke kunnet opstilles.

En gammel Stuelænge paa Lille-Strandbygaard i Nylarsker Sogn havde en Sal, hvis Loft, Døre og Paneler vare malede paa lignende Maade. Medens Stuelængen, som endnu er bevaret, indvendig er bleven helt omdannet og moderniseret, er det gamle, højst interessante Loft endnu bevaret; i Midten af dette staar følgende Vers:

Lev varlig
 Tær sparlige
 Tiden er farlig
 Døden kommer sparlige.

Anno 1786.

Af saadanne malede Paneler, Loft og Døre har der utvivlsomt været en Del i mere velhavende Hjem, men de ere snart alle forsvundne. Den Skik at pryde Loft og Døre med slige Malerier og Vers synes at være ophørt i Slutningen af det 18. Aarhundrede.

Stuehusenes Indretning var paa Bornholm en Del forskellig, eftersom det var større eller mindre Gaarde; dog var der enkelte Træk, som vare absolut gennemgaaende. I saa at sige hver eneste Gaards Stuelænge var den ene Ende, enten den østlige eller vestlige, indrettet til Sal, og betegnende for denne var det, at Vinduerne vare anbragte i Gavlen, en Skik, som forøvrigt laa i Bygningsforholdene til de andre Længer, og som har holdt sig lige til vore Dage. I de ældste Tider, som mindes, skal der paa Gavlen have været en svær, jærnbeslaaet Dør, og paa begge Sider af denne et Vindu. I Fortsættelse af Salen var et Par eller flere Fag inddelte til Kamre; disse vare adskilte ved en smal Gang, som fra Salen førte hen til Forstuen. Til den ene Side af denne Gang laa Mellemsalen, til den anden et eller to Kamre. Saa kom Forstuen med »de fornemste Dørene«*); Udtrykket Dørene hidrører fra, at der oprindeligt altid var to Halvdøre, den ene ovenover den anden i Stedet for en Heldør. —

*) Ordet høres den Dag i Dag i det bornholmske Folkesprog som skarpt udtalt med 2 r'er.

Op til Forstuen laa i Reglen den pæne tre Fags Stue med tre Vinduer ud til Gaardspladsen og et ud til den modsatte Side. Bag ved denne Stue fandtes Dagligstuen og Skorstenen og længere henne Køkken, Bryggers, Baggers, Mel- og Kværnhaus, Fadebur og Pige-kammer. Dette er Hovedtrækkene for den almindelige Indretning gennem lange Tider, og de ere det tildels endnu, i hvert Fald i ældre Bygninger, som ere opførte i 1. Halvdel af det 19. Aarhundrede.

I gamle Skiftebreve med tilhørende Vurderingsforretningers Beskrivelse træffer man ofte paa ret ejendommelige Benævnelser paa Stuehusets forskellige Værelser. Salen kaldtes i ældre Tider »Huset«^{*)} eller »Loftet«, naar der var Kælder under den; »Krobhuset« var et meget almindeligt Navn for et Kammer, i hvilket der var faste Sengesteder; det forekommer i hvert eneste Dokument fra ældre Tider angaaende Stuelængens Inddeling. I ældre Gaarde havde man ofte ude i en af de andre Længer indrettét et Værelse, som kaldtes »Herbergshuset«^{**)} og benyttedes til Soveværelse for »Fremmede«. — I dette Værelse

*) „Huset“ skal i meget gamle Bygninger have været henne paa den anden Side af Køkkenet, saa man fra Stuen maatte gaa gennem dette for at komme hen til Huset. En enkelt Gang fandtes Huset ude i en anden Længe.

***) Senere — henimod vor Tid — kaldte man ofte Salen „Herbergshuset“.

eller Sal stod der en stor Himmelseng, vel forsynet med Sengeklæder, saa mange, at de naaede nær op imod dens Loft (Himmel). Dette er Tilfældet endnu paa gammeldags Gaarde, hvor Himmelsengen staar paa Salen.

Der kan næppe være Tvivl om, at Udstyrelsen med Møbler og Husgeraad kun var tarvelig, selvfølgelig med Undtagelser; i gamle velhavende Familiers Hjem fandtes i Almindelighed et mere rigt Indbo, indeholdende adskillige Arvestykker, som i lange Tider havde tilhørt Slægten, og som derfor holdtes højt i Ære. Almuestilen var absolut fremherskende saavel i Byerne som paa Landet, og kun i større Embedsmænds ofte flot udstyrede Hjem fandtes moderne Møbler, indførte fra Kjøbenhavn eller fra tyske Østersøhavne. Lejlighedsvis forvildede disse sig ved Auktioner ud blandt Almuen, ofte indkøbte for en billig Pris. Af Møbler og Husgeraad fra svundne Tider ere de fleste gaaede til Grunde, men en Del er dog bevaret og kan nok fortjene en nærmere Omtale, hvorfor vi her skulle dvæle lidt derved.

Der er nu først den vældig store Kiste, et Møbel, som gennem lange Tider fandtes saa at sige i ethvert Hjem. Fodkisten turde være den ældste af de Former, man kender; det var en svær Kiste af Egetræ; Gavlene saa ud som Tømmerværk, og For- og Bagsiden vare forneden tildels skaarne bort undtagen ved Hjørnerne; Kistens Bund laa ikke saa dybt som nederste Rand af Siderne og

Gavlene, og derved fremkom saa i hvert Hjørne en Fod, hvoraf den Slags Kister har deres Navn. Kistens Forside var som oftest prydet med udskaarne Ornamentter i Almestil, en enkelt Gang ogsaa i Gothik eller en Forening af begge Dele. I Bornholms Museum opbevares en saadan Fodkiste, hvis Forside bærer udskaarne Ornamentter i Gothik, medens der neden under disse ses et Bælte af Bladornamentter, som hidrører fra Almestilen. — Af den Slags Kister er der kun ganske faa Stykker tilbage paa Bornholm*).

En anden Form var den saakaldte Ork (Ørk eller Aark), en ofte vældig stor Egetræs-Kiste, hvis Forside var prydet paa forskellig Maade, snart var den ved Søjler eller en Slags Pilastre delt i Felter, og i disse var der indsat udskaarne Træplader, forestillende Blomster, Dyr, Mennesker eller Engle o. desl. Simplere Former vare selvfølgelig de almindeligste og fandtes i de fleste Hjem, medens pragtfulde Stykker, udskaarne i Renæssancestil og af og til prydede med adelige Skjoldmærker og Navnetræk, kun fandtes i fornemme Embedsmænds eller rige Borgeres Huse**).

*) Nationalmuseets 2den Afdeling ejer et Par udmærkede Stykker af den Slags Kister, og i Museet i Flensborg har man ogsaa et sjælden pragtfuldt Eksempplar.

***) Bornholms Museum ejer to af den Slags Kister, begge fra Renæssance-Tiden, samt en anden, hvis Forside og Gavl bære udmærket godt udført Snitværk, som synes at være en Blanding af Renæssance og Gothik.

Hverken Fodkisten eller Orken havde Jærnbeflag, men vældig store Jærnhafke samt en mægtig Laas. Det indre af en faadan Kifte var afdeft i et større og et mindre Rum, det større til Opbevaring af Stadsklæderne, det mindre til Opbevaring af finere Ting samt af Sølvfager og andre Koftbarheder. Laaget var fladt, men fæl- den eller aldrig udfkaar.

Orken afløftes af Kifter med store Jærnbeflag og hvælvet Laag. Paa diffe var der ikke Spor af Udfkæring, men de kunde være fmfukt malede med store, flotte Renæssance-Ornamenter og paa Forsiden prydede med gennembrudte Jærnplader, i hvilke Ægteparrets Navnetræk var indflynget. Jærnbeflaget og Nøgleskiltet var ofte udmærket fmfukt forarbejdet og vidnede om en stor Dygtighed i Smedefaget. Indvendig paa det hvælvede Laag var der af og til anbragt rødt Klæde, og de Jærnhængfeler, fom laa hen over dette, vare fom Regel meget kunftfærdigt udarbejdede, faaledes at Spidfer og Kanter formede fig til Anfigtet i Profil. Paa enkelte af diffe Kifters Laag var der indvendig et Maleri, foreftillende en eller anden Begivenhed, fortalt i Bibelen, faaledes t. Eks. Jakobs Drøm. Kifter af den Slags danne en hel Modfætning til de ældre, Fodkisten og Orken. — Da diffe fidefte vare gaaede af Mode, og hine bleve moderne, var for Kifternes Vedkommende Udfkæringens Tid forbi; nu var det ikke Billedfkærerer, men Smeden og Maleren,

II. 13*

som i Forening skulde pryde disse Kister. Denne Kisteform har holdt sig indtil Tiden omkring Midten af det 19. Aarhundrede, men saa fortrængtes ogsaa den, og nu er Kisternes Tid aldeles forbi; de gamle bruges dog endnu, men nye forarbejdes ikke mere; moderne Møbler have fortrængt den gamle solide Kiste, hvis Bund har gemt saa mange Skatte.

Næst efter Kisten maa Hjemgifte- eller Himmelsengen nævnes som baade meget almindelig og meget gammel. Paa Bornholm har der utvivlsomt været mindst een Himmelseng ikke blot i hver Bondegaard, men ogsaa i de fleste større Huse saavel som hos Borgerne i Byerne. Enkelte af dem havde rigt udskaarne Sideplanker af svært Egetræ og udskaarne Hjørnesøjler, der bar den saakaldte Himmel, hvis Karnis ofte var smukt udarbejdet, og fra hvis nederste Side Englebilleder og andre Ornamentter skuede ned paa de sovende. Omhænget var i rige og fornemme Huse af Silke, hos Almuen Sparlagen eller Katun. — Der har paa Bornholm været prægtige Himmelsenge, af hvilke de fleste dog ere ødelagte eller solgte. Den prægtigste af dem alle var Skarpe-skadesengen, om hvilken følgende Sagn haves:

Paa en af Skarpestadegaardene stulde jaaledes anskaffes en Hjemgifteseng. Snedterne vare for længe siden bestilte, men kom ikke uagtet gjentagne Baamindeiser. Maaned efter Maaned, Uge efter Uge, Dag efter Dag gik; men ingen Snedter kom der, saa man

aldeles havde opgivet Haabet om at faae Sengen færdig til Brylluppet. Endelig kom da Snedkeren om Aftenen, som Brylluppet skulde holdes Dagen efter. Manden sagde da, som sandt var, at naar han ikke havde kommet før, saa kunde han ligesaa gjerne blive borte. „Jeg skal nok skaffe Jer Sengen færdig,“ sagde Snedkeren vredladen, „lad mig blot faae Træ og Lys.“ Disse Ting bleve da tilveiebragte og satte ind i Huset — Salen*) — Snedkeren lukkede nu Døren ilaas og tog Nøglen til sig. Og nu blev der da en Arbejden og en Dundren med Huggen, Savning, Høvling og Banken, som om baade Tjilje (Lofst) og Tag skulde lette. Gaardens Folk bleve da helt forundrede og næsten fæle ved dette hersens; men en af de modigste eller maaskee rettere ubetænkjomste gik da hen til Huusdøren og tittede igjennem Nøglehullet for at see, hvorledes det gik til derinde. Snedkeren var naturligvis ikke alene; men, som man nok kan tænke sig, havde han mange Hjælpere, nemlig Underjordsfolk, og en af disse sagde da:

„Her e et Iva formenna.“

„Hug ed ud*),“ blev der svaret, og i det samme fløj Øjet ud, som kiggede ind igjennem Nøglehullet. Derefter vovede naturligvis Ingen mere at kigge derind. Om Morgenen var Sengen færdig, og den var den smukkeste, der nogentid er bleven gjort. —

Lænestolen spillede en stor Rolle, og paa denne anvendtes derfor ofte et betydeligt Arbejde. I Dag-

*) Og saa kaldt efter en endnu ældre Benævnelse „Routed“.

*) „Her er et Øje formange.“ —

„Hug det ud.“

ligstuen havde man kun tarvelige Lænestole, nogle med et Sæde af snoet Halm eller sammenflettet Kabelgarn, andre med et Sæde af Træ, af og til lidt udpolstret eller dækket af et »Stolehynde«, men i Trefagsstuen stod den pæneste Lænestol, i Reglen ved Siden af den store Bilæggerovn. En saadan Stol blev ofte lavet hjemme paa Gaarden ude i Huggehuset ved Hjælp af en dygtig Landsnedker. Det var meget store Lænestole med udsvajede Ben og Armstykker og med et prægtigt Rygstykke, hvis Ramme omsluttede et aabent Rum, der udfyldtes med Gyldenlæder eller andet Læder, paasat med skinnende blanke Messingstifter. Kopstykket foroven endte i en Krone, og under denne var der Navnetræk og Aarstal. Betegnende for den Slags Stole, af hvilke endnu adskillige ere bevarede, er, at de næsten alle ere forarbejdede af Asketræ, og at dette ikke blev malet, men holdtes skinnende hvidt ved Skuring. Det var bekvemme Stole at hvile i, og de store Sideklapper foroven afgave et udmærket Støttepunkt for trætte Hoveder.

Af andre Stole skelnedes imellem Endestole — uden Rygstykker — og Bagstole med Ryg. Ogsaa af disse sidste vare adskillige smukt forarbejdede i samme Stil som Lænestolen. En velhavende Brud fik stedse til sit Udstyr et Sæt fornemme og et Sæt daglige Stole. I de allerfleste Hjem havde man endvidere et Stolpeskab, det vil sige to smaa Skabe, ca. 1 Alen brede og $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$

Alen høje, anbragte paa en Bagvæg, det ene forneden, det andet foroven, hvorved der fremkom et aabent Rum i Midten, i hvilket der yderst var anbragt to udskaarne eller drejede Søjler, som forbandt de to Smaaskabe med hinanden. Selve Skabene havde paa de to yderste Hjørner til Prydelse Søjler, som forestillede fantastiske Figurer med pluskæbede Kinder og tykke Maver. Stolpe-skabene vare fra Begyndelsen af ikke bestemte til at staa paa Gulvet, men paa et passende Sted paa en af de langs Væggene anbragte faste Bænke.

Klædeskabene vare, som bekendt, store og klodsede med store, runde Kuglefødder; enkelte vare prydede med rigt Snitværk og Figurer. Disse vare som Regel af svært Egetræ, medens de simple vare af Fyrretræ og kun vare prydede med slet udførte Malerier af Blomstervaser o. desl. samt med Navnetræk og Aarstal.

Et uundværligt Møbel i ethvert Hjem var Dragkisten, en stor Kommode med fire Skuffer, forsynede med to Ringe til at drage dem ud — deraf Navnet. Det var, naar de skulde være »fornemme«, kostbare Stykker; Skuffernes For-side var nemlig stærkt ud- og indbøjede, og hele Kisten var paa Bagsiden nær ofte fineret. Stilen var i Almindelighed Rococco, en enkelt Gang Renæssance, og i Hjørnerne var der yderst paa nogle af dem indlagt Metalstænger*). Simple

*) Bornholms Museum ejer et udmærket Eksempel af den Slags Dragkister.

Dragkister vare kun yderst kedelige i Form og Udstyrelse.

Endelig maa nævnes Amagerhylder, som paa Bornholm kaldtes »Pyrami«; af disse var der særdeles mange, finere og simplere. Til ethvert Udstyr, stort eller lille, hørte desuden det saakaldte Mangeltræ, prydet med udskaarne Ornamenter i Almestil. Bornholms Museum har en hel Samling af disse; det ældste, som var fra Aaret 1590, blev afgivet til Nationalmuseets 2. Afd.

Kakkellovnene vare i tarvelige Hjem som oftest kun »en gammel kliinter Tegl- eller Lerovn«, som det hedder i gamle Dokumenter fra hine Tider. I fornemme Huse havdes dog smukkere Kakkellovne, som ogsaa kun vare opmurede af Ler eller Tegl, men udvendig vare beklædte med glassurede og figurerede Kakkelpader; disse vare ret smukke. Jærnsager vare dyre, og at faa en Jærnkakkelovn var derfor ingen let Sag; efterhaanden bleve dog store Bilæggerovne indførte i de fleste Hjem, og de fortrængte lidt efter lidt aldeles de gamle opmurede Ler- eller Teglovne. En Del af disse nye Jærnkakkelovne kom fra Sverrig, nogle fra Norge; de fleste ere nu kasserede og solgte til Støberierne.

Betragter man nu bornholmske Møbler fra det her skildrede Tidsrum eller endnu længere tilbage, saa kan man skelne mellem to Slags, nemlig saadanne Møbler, som ere lavede i Huggehuset, og andre, som ere forfærdigede paa virke-

lige Snedkerværksteder. Hvad den sidste Slags angaar, vidner en Del af dem ganske vist om Soliditet og om Dygtighed i Udførelsen af Arbejdet, men der spores ikke ret megen Kunstsans; en ensartet Almuestil er gennemgaaende, og for saa vidt der findes enkelte Pragtstykker, udførte med Kunstsans, turde det formodes, at disse ere indførte, altsaa ikke forarbejdede paa Bornholm.

Hvad Klædedragten angaar, er det en Selvfølge, at denne i hine Tider paa Bornholm som andre Steder var helt anderledes end i vor Tid. For Mændenes Vedkommende var denne dog ikke ret meget forskellig fra andre danske Provinsbeboeres, men for Kvindernes Vedkommende er der en stor og mærkelig Forskel, idet de bornholmske Kvinders Klædedragt — vel at mærke ikke den daglige Dragt — var helt forskellig fra den Dragt, som brugtes andre Steder. Ganske vist havde det bornholmske »Korsklæde« megen Lighed med Kvinders pæne Hovedbeklædning i andre danske Provinser, men ved Siden heraf brugtes to Stykker, som vare absolut »bornholmske«. »Hatte-Haue«, o: Hat og Hue, kaldtes det ene; det bestod af en lille, fint tilvirket Hue, som gik ned i to Rundinger over Ørene, medens det med Randskniplinger besatte Tøj, »Hatten«, løb ned i en Spids, som hængte over Panden lige ned til Næseroden. Det andet kaldtes »Nøllen« og bestod af en større, hvid Hue, som rundt om var kantet med en 2—5 Tommer bred, stivet Knipling, der

danner en bred Pibekrans omkring Ansigtet. — Ovenpaa denne Hue var der anbragt en til Hovedets Form afpasset lodret opstaaende halvcirkelformet Samling af Tøjblomster i forskellige Farver. Man havde to Slags Nøller, en til Sørgedragt, og saa vare Blomsten, Baand og Sløjfer sorte, og en til Bryllup o. desl., og saa vare Blomster etc. i lyse og pralende Farver. Nøllen var en smuk og klædelig Hovedbeklædning, men den var zart og taalte hverken Regn eller Blæst. Derfor havde enhver Kvinde sin Nølle-Æske, som hun førte med sig, naar hun skulde i Kirke eller til Selskab, hvis Vejret ikke tillod hende at bære Nøllen undervejs. Dernæst maa nævnes de pragtfulde Kaaber af højrodt, himmelblaat eller sort Atlask, som enhver nogenlunde velstaaende bornholmsk Kvinde bar. Disse Kaaber ligne Fortidens Ridderkapper i Formen; de ere kantede med Hermelin eller andet Pelsværk, have foroven en stiv, opstaaende Krave, som slutter om Halsen og hæftes sammen med et Sølvspænde; de have ikke Ærmer og naa ikke længere ned end omtrent til Knæerne. — Den røde Kaabe og den røde Nølle hørte sammen, den sorte Kaabe og den sorte Nølle ligeledes, den blaa brugtes sammen med baade Korsklæde og Hatte-Haue. Enkelte velhavende Bønderkoner havde desuden flere simple Kaaber af samme Form, men syede af hjemmevævet Tøj; disse brugtes ved mindre festlige Løjligheder. Endelig havde Kvinderne lange

Handssker, som naaede helt op til Albuen; disse vare hvide, grønne eller gule*).

Hverdagsklæderne vare alle af hjemmevævet Tøj, ja selv en stor Del af Kisteklæderne vare af samme Stof; derfor var der, som længere foran meddelt, næsten i ethvert Hjem en Væv, og derfor maatte Kvinderne være meget flittige med at karte, spinde og væve, hvilket de ogsaa ses at have været. Thura skriver saaledes derom i sin Bornholms Beskrivelse fra 1756 følgende:

Næsten enhver Bonde-Kone, ja Huusmands-Kone paa Landet eller en voren Datter, har sin Væv hos sig i Huset, hvorpaa de være baade Uldet og Linnet, saa meget som Husets egne, saa og deres tjeneste Folk kan behøve, hvad de da har tilovers fra Husets egen Brug, det bringe de, deels til Kiøbstæderne i Landet, deels overlevere det til Skippere, det uden for Provintzen at forhandle.

Mange Kiøbstæd-folk nære sig med at forfærdige saadant Tøi, og reise selv et par Gange om Aaret dermed til Kiøbenhavn; Udskillige Kiøbmands-Koner, lade saa vel hjemme hos sig selv som paa Landet spinde Ulden, forfærdige deraf adskillige slags Tøi, og sende det til Kiøbenhavn i temmelig stor Mængde, saa at en Kone undertiden Aarlig kan sælge og af-

*) I Bornholms Museum findes fremstillet flere Figurer i Legemsstørrelse, iførte bornholmsk Nationaldragt, og her opbevares flere pragtfulde Stykker, henhørende til de gamle Dragter.

sætte vel 600. Alen; Saaledes flæde Indbyggerne sig ej alene selv, af deres eget Lands Producter, men meddele endog deraf stor Mængde til andre Provintser; De fleste af fruentimmeret, ere og meget vel øvede i at farve, hvortil de baade anvende adskillige, paa Landet selv, vovende Urter og Nøes, saa og undertiden fremmede Farve-Species; Deraf forarbejde de sribet og figureret Tøi, som man skulde antage for Dantsiger eller andre Udenlandske Stoffer, om man ei vidste bedre.

Denne vistnok aldeles sanddru Beretning viser godt, hvor husflittig man paa Thuras Tid var paa Bornholm. Rokken snurrede tidlig om Morgen og sent om Aftenen, naar Husmoderen med sine Piger sad rundt om den midt paa Gulvet staaende »Lysedalle«, fra hvis Top en Tællepraas spruttende forsøgte at skaffe fornøden Belysning, og medens enten Moderen, en af Pigerne eller Døtrene lod »Skotten« flyve uafdelig frem og tilbage, lød Vævens ensformige Slag Time efter Time, alt medens en Bedstefader eller Bedstemoder spoledede i Tavshed. Selvfølgelig røgtedes Husholdningen ved Siden heraf, men der blev dengang for Kvinderne mere Tid til Husfid end nu, fordi Arbejdet paa Marken ikke lagde saa stærkt Beslag paa dem, som det gør i vore Dage. Om nu end den Tids Kvinder ærligt have fortjent den Ros, der baade i det 17. og 18. Aarhundrede blev ydet dem, maa det dog ikke glemmes, at der ogsaa udførtes et betydeligt Husffids-

arbejde, som skyldtes den mandlige Befolkning. Huggehuset var Værkstedet, hvor alt Trætøj, saasom Hammelstokke, Plejle, Skafter, Vognkæppe, Høstiger, River, Skovle, simple Stole og Bænke m. m., bleve forfærdigede. Huder garvedes til Læder, gammelt, paa Strandings-Auktionen indkøbt Tov pilledes op og omdannedes til brugbart Tov, Svine-, Heste- og Fæhaar brugtes ligeledes hertil, kort sagt, man forsøgte paa alle Maader selv at lave sine Redskaber og sit simple Husgeraad. Ved Aftentider sad man inde i Stuen paa de langs Væggene anbragte, faste Bænke og lavede Smaating, saasom Hornskeer, Vindepinde o. desl. Var man ved Aftentider eller tidlig om Morgenen beskæftiget ude paa Loen, hang der paa Væggen en »Lotrold«, det vil sige en simpel Trækasse med et Stykke Glas udefter; inde i Kassen stod paa en paa Bunden henlagt Sten en simpel Lerlampe, i hvilken en i Tran henlagt Væge var Lyset. Man ser, at der var Tarvelighed over hele Linjen, alt gik ud paa at undgaa direkte Penge-Udgifter. Maaltiderne nødes af hele Familien i Fællesskab ved det store Stenbord. Dette var flere Alen langt, havde en svær Underbygning af Træ og en stor glatpoleret Sten til Bordplade. Disse Stenplader indførtes som Regel fra Norge og Sverrig. Kniv og Gaffel brugtes ikke til Hverdagsspisning, nej saå brugte enhver blot sin Lommekniv. Derfor havde ogsaa alle selv Pigerne og Børnene en saadan. Hvor højt

anset Lommekniven som Brugsgenstand forøvrigt var, fremgaar af et gammelt bornholmsk Mundheld: »En Karl uden Kniv har man Lov til at slaa ihjel«.

Til at spise Søbemad brugtes kun Hornskeer samt ved højtidelige Lejligheder Tinskeer. For saa vidt man ikke lod sig nøje med smaa Træskiver eller »Sildebrædder«*), brugtes smaa simple Lertallerkener og Tinfade. Derfor var der i hvert blot nogenlunde vel udstyret Hus et helt Sæt Tintøj — og i alle gamle Skiftebreve findes derfor stedse en Fortegnelse over Husets Tintøj med nøjagtig Angivelse af Vægt, Stempel og Værdi. Tintøj indførtes saavel fra Kjøbenhavn som fra nordtyske Byer; paa Bornholm fandtes ingen Tinstøbere, men Tinknapper og Tinspænder støbte man selv i simple Støbeformer af Sand- eller Grønsten.

Sølvtøj fandtes kun i mere velhavende Huse, og af saadant var »Sølvstaaben« mest almindelig; saadanne Sølvstaabe (Drikkebægere) vare ofte prydede med Ornamentter, Navnetræk og Aarstal; de brugtes kun ved højtidelige Lejligheder, naar der bødes Honning og Brændevin sammenrørt. Denne Drik var staaende i alle baade større og mindre Hjem Juleaften**). I nogle Familier havde

*) Smaa Træplader, som brugtes til derpaa at spege Spegesild samt at ituskære disse; de bruges endnu, og hver har gjerne sit eget „Sildebræ“.

***) Det er Skik endnu mange Støder.

man desuden et helt Sæt Sølvtoj, bestaaende af Spiseskeer, Flødekander og Sukkerskaale og enkelte Steder et stort Sølvkrus. Mange af Sølvsagerne gik i Arv fra Slægt til Slægt og vare derfor meget gamle og meget smukke, men i vor Tid have omløbende Opkøbere desværre franarret Beboerne mange saadanne ældgamle, interessante Sølv-sager ofte for Spotpris eller ved at give forniklede Tinskeer o. desl. i Bytte.

Pottemageri — Uhrmageri og Sandstensbrud.

Til industrielle Foretagender af videre Betydning spores saare lidt i gamle Dage; hvad der i saa Henseende er nævneværdigt, turde være ovennævnte Virksomheder. Hvornaar Pottemageriet er begyndt paa Bornholm, kan næppe fuldt oplyses, men i hvert Fald var der i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede i Rønne en Del Pottemagere*). Disse vare imidlertid fattige og formaaede ikke at ernære sig udelukkende ved Pottemageri, men maatte søge Bierhvery, saasom Daglejerarbejde og Fiskeri. Deres Virksomhed dreves ogsaa kun ganske i det smaa, thi de fleste havde kun en eneste Medhjælper. De formaaede end ikke nær alle at lade opføre den absolut nødvendige »Ovn« eller at indrette sig et ordentligt Værksted, hvilket derimod Spekulanter, særlig Skippere, gjorde, idet de saa lejede fattige Pottemagere til at arbejde for sig. Pottemagervarerne vare yderst tarvelige;

*) I det bornholmske Folkesprog „Pottere“.

de bestode af Potter, Krukker, Dunke, Tallerkener, Lurfade, Lerlamper og andre Smaating. Disse Varer solgtes dels til Øens Beboere, dels til Skipperne, som købte dem for Spotpris og solgte dem i Kjøbenhavn ofte med god Fortjeneste. Alt som Aarene gik, udvikledes dog Virksomheden mere og mere, og ved Aarhundredets Slutning var der 30—40 Pottemagere i Rønne. I Nexø dreves Pottemageri en kort Tid, men det døde snart hen; de andre Byer havde ingen Pottemagere, saa lidt som de have det i vore Dage. Der haves en Liste over Værdien af udførte Pottemagervarer for Aarene 1801—8 begge iberegne, og ifølge denne udførtes:

1801	Pottemagervarer	til en Værdi af	6654 Rdlr.
1802	—	» »	— » 7568 »
1803	—	» »	— » 8387 »
1804	—	» »	— » 8174 »
1805	—	» »	— » 7125 »
1806	—	» »	— » 7090 »
1807	—	» »	— » 3859 »
1808	—	» »	— » 2171 »

De to sidste Aar vise en stor Nedgang, men dette er begrundet i Syvaarskrigen. — Den største Del af disse Varer udførtes til Kjøbenhavn, en ganske ubetydelig Del til Lybæk og en endnu mindre Del til Sverrig. Pottemageriet fortsattes helt ind i det 19. Aarhundrede og drives endnu, men uden at have nævneværdig Betydning som Erhvervskilde efter nogen større Maalestok. (Om Spietz's Fabrikation vil senere blive meddelt).

Det bekendte bornholmske Uhrmageri opstod ved et Tilfælde. 1750 strandede nemlig ved Rønne nogle engelske Skibe, som blandt mange andre Sager havde en Del Stue-Uhre om Bord. Disse bleve tilligemed andet Gods bjærgede i Land, men vaade, som de vare, trængte de til at tørres og smøres, hvis de skulde kunne bruges. Til at udføre dette Arbejde lejede man Rokkedrejere og andre fingernemme Folk, om hvilke man mente, at de kunde forstaa sig paa saadant Arbejde. Iblandt disse var der enkelte, som lidt eftertænksomt betragtede disse Uhres Indretning og benyttede Lejligheden til at tage Model af dem. Derefter begyndte de at prøve paa at lave lignende Stue-Uhre, og Thura meddeler, at de første Uhre, disse uøvede Folk lavede, vare af Træ, men meddeler tillige, at de snart lærte at bruge Metal, og faa Aar senere, 1756, kunde de efter Thuras Udsagn allerede forfærdige »de skiønneste accurateste Stue-Uhre af Jern, Staal og Messing af det allerfineste og netteste Slags«. Det synes næsten utroligt, at de efter 6 Aars Forsøg allerede vare naaede saa vidt, men sikkert er det, at Uhrfabrikationen udviklede sig med rivende Fart, vel at mærke dog kun for den særlige Slags Stue-Uhre, som kaldtes Slagklokker. Med Tilvirkning af Lomme-Uhre eller fine Taffel-Uhre befattede man sig endnu ikke. De store, solide 8. Dags Slagklokker fik snart en stor Udbredelse, ikke blot paa Bornholm, hvor efterhaanden næsten

hver eneste Familie anskaffede sig en saadan, enten en billig og tarvelig eller en af de prægtige Slagklokker med firkantet Skive og et »Futtermal«*), der var malet med Blomster, Englehoveder eller Billeder, som oftest bibelske Motiver, men ogsaa i andre danske Provinser, ja selv i Udlandet. Ja, den Tid kom, da der til et almindeligt Brude-Udstyr absolut hørte et bornholmsk Stue-Uhr. Det maa siges at være et mærkeligt Held, der fulgte denne Virksomhed, som en lang Tid paa Bornholm — særlig i Rønne — var en Erhvervskilde af Betydning. Utvivlsomt har dette for en stor Del haft sin Grund i disse Uhres Soliditet og deres paalidelige Gang; en god bornholmsk Slagklokke gik aldrig forkert, naar den holdtes i Orden med Rengøring og Smørelse, og saa solid var den, at den kunde gaa i hundrede Aar og længere. Som de dygtigste Uhrmagere fra hin Tid nævnes Brødrene Peter og Otto Arbo.

Denne mærkelige Virksomhed vakte Opsigt paa højere Steder, og Regeringen støttede Uhrmagerne i Rønne paa forskellig Vis, ved Pengegaver, ved at sende dem en Uhrmager fra Kjøbenhavn, som skulde vejlede dem og undervise dem i Theori, paa hvilket det skortede hos disse Uhrmagere, der ved Selvstudium uden faglig Uddannelse og uden at have staaet i Lære i en enkelt Gren af Faget havde drevet det forbløfende vidt.

*) Foderal, Klokkehus.

Et Forsøg paa at faa Uhrmagerne i Rønne til ogsaa at lægge sig efter at forfærdige finere Sager, særlig Taffel-Uhre, førte vel til, at der var enkelte, som opnaaede betydelig Færdighed heri (Espersen), men Taffel-Uhrene naaede aldrig at faa en blot tilnærmelsesvis saa stor Udbredelse som de rigtige gamle Slagklokker.

Ved det 18. Aarhundredes Slutning var der i Rønne henimod 30 Uhrmagere, medens der i de andre Byer som Regel kun var 1.

1801	udførtes fra Rønne Uhre til en Værdi af	9660 Rdlr.
1802	— » »	10784 »
1803	— » »	12416 »
1804	— » »	13536 »
1805	— » »	13344 »
1806	— » »	14160 »
1807	— » »	7664 »
1808	— 8 »	1424 »

Den store Nedgang i de sidstnævnte Aar maa tilskrives Krigen.

Det omtalte Uhrmageri florerede en Del Aar endnu, men henimod d. 19. Aarhundredes Midte synes det at have været i Aftagende. De gamle prægtige Slagklokker med deres Metalskive, prydet i Hjørnerne med gennembrudte Metalstykker og i Midten med en lueforyldt cirkelrund Plet, i hvis Midte Viserne vare anbragte, forsvandt, og i Stedet for dem traadte Uhre med en langt tarveligere rund Skive. Samtidigt blev »Futteralet«

simplere, og hele Klokken fik et langt tarveligere og kedeligere Udseende. Den gik muligvis godt nok, men var under alle Omstændigheder dog hverken saa holdbar eller saa smuk som de rigtige gode gamle Slagklokker. Efter 1850 og indtil vor Tid gik det mere og mere tilbage med dette berømte Uhrmageri, om hvilket man kan sige, at det har bestaaet i ca. 100 Aar. Nu er det aldeles ophørt. Den nyere Tid har for længe siden fortrængt de gode gamle bornholmske Uhrmagere, af hvilke nu, da dette skrives, kun en eneste Mand er tilbage. Men er end Fabrikationen ophørt, saa have de gamle, trofaste Slagklokker dog endnu ikke nedlagt Arbejdet. Der er Hundreder af dem i Gang den Dag i Dag, og trods deres høje Alder gaa største Delen af dem aldeles rigtig endnu.

*

*

*

Sandstensindustrien opstod 1754, hvilket Aar Frederiks Stenbrud ved Nexø blev anlagt for kongl. Regning. Omtrent 2000 Alen N. N. O. for Nexø, lige ved Grænsen mellem Granit og Sandsten, blev Virksomheden paabegyndt. Man opbrød her i betydelig Mængde større og mindre Sandstensblokke, og jo dybere man kom ned, desto bedre blev Stenen i Kvalitet. Det opbrudte Materiale omdannedes af Stenhuggere til Bygningssten, Trappesten, Gulvfliser, Ligsten, Gravmonumenter, Møllestene, Søjler, Støtter, Kajmur-Sten o. desl. og afsattes for største Delen til Kjøbenhavn, hvor

der var blevet indrettet et Oplag efter større Maalestok. I Aarene 1772—1773 udførtes 1940 Kbfod Sandstensstykker til Lybæk, og 1776 — 84 leverede man ialt 58,134 Kbkf. til den slesvigholstenske Kanal. Virksomheden syntes at have en Fremtid for sig, og Værket dreves med Kraft. Det viste sig imidlertid snart, at Udgifterne vare forholdsvis store, og at det virkelige Udbytte — Nettofortjenesten ved Værkets Drift — kun blev lille, ja enkelte Aaringer arbejdedes med Underbalance.

I Aaret 1775 var den samlede Udgift ved Værkets hele Drift	2947 Rdlr.
hele Indtægten	1969 »
Underbalance	978 Rd*).

Saa stor var Underbalancen dog ikke ofte, men trods alle Bestræbelser for at tilvejebringe Overskud, lykkedes dette kun sjældent. Regeringen fortsatte desuagtet Driften i en lang Række af Aar, men da Efterspørgselen efter Sandsten lidt efter lidt blev mindre, besluttede man sig endelig i Aaret 1852 til at sælge hele Værket, Bygninger, Jorder, Maskiner, Redskaber og Oplag. Frederiks Stenbrud kom nu i privat Eje, og dermed var hele Virksomheden i Grunden forbi; enkelte Ejere forsøgte vel at tildanne Møllesten og, hvad der ellers var efterspurgt, men Driften

*) Thaarups Bornholmiana, 5. Bind (utrykt), Side 339. Rigsarkivet.

var faktisk standset, og da saa i Stormfloden, d. 13. Novbr. 1872, Havet brød ind og fyldte Stenbrudskulen, var dermed det hele endelig forbi.

*

*

*

Granitstenhuggerier, som i vore Dage spille en betydelig Rolle paa Bornholm, paabegyndtes først i Omegnen af Rønne 1819; de dreves og drives med Fordel, og denne Virksomhed har uden al Tvivl en lang og god Fremtid for sig. Talrige ere de Bygninger, Fæstningsværker og Kajmure, i hvilke der er anvendt bornholmsk Granit, senest er der til det nye Raadhus i Kjøbenhavn leveret udmærkede, tildels med betydelig Kunst udførte bornholmske Arbejder i Granit af forskellig Slags.

Det 19. Aarhundredes Begyndelse.

Til de store Begivenheder, den franske Revolution fremkaldte i Evropa i Slutningen af det 18. Aarhundrede, mærkede man ikke meget paa Bornholm. Postforbindelsen med Kjøbenhavn var yderst ringe, og Avislæsning kun saare lidt udbredt. For saa vidt Nyheder af opsigtsvækkende Art naaede Øen, fik man ofte disse med Skippere, som sejlede mellem Hovedstaden og Bornholm, og desuden fik man muligvis ogsaa gennem de Ordre, der indløb til Kommandanten angaaende Militsens Tjeneste, en Anelse om, at der var Uro i Luften, og at en Krig kunde udbyde. Bortset fra de Ængstelser og Bekymringer, dette maatte volde, gik ellers Livet sin sædvanlige rolige Gang: Bonden passede paa gammeldags Vis sin Avling og hele Bedrift, og gammeldags som han var i sin hele Fremtræden, samt fordi det skortede paa Vejledning og Opmuntring fra Autoriteternes Side, havde nyere Anskuelse om en bedre Agerdyrkningsmaade ondt ved at trænge igennem; man pløjede fremdeles,

som Fædrene havde gjort det Slægt efter Slægt, med en stor, klodset Hjulplov, der som Regel var forspændt med 6 Heste, og som Ploven var, saaledes vare ogsaa de andre Avlsredskaber, nemlig svære, klodsede samt tunge at haandtere for Folkene og tunge at trække for de magre Heste. Arbejdsvogne, Høstvogne, Stadsvogne, Kaner og Slæder vare alle i samme Stil. Kun Ridesadler vare ofte baade bekvemme og pynnelige, især Kvindernes, der vare flot udstyrede med blanke Messingstifter. I Stedet for Stigbøjle brugtes Fodbrædt til Kvindernes Sadler. Officerers Koner vare »Frøer«, og disse vare hyppig ridende til Kirke eller til Selskab.

Saa længe Danmark i hine Aar var saa lykkeligt at kunne holde sig uden for Krigen, drevs Skibsfarten paa Kjøbenhavn ganske som forhen. Jagter besørgede uantastet af de krigsførende Parters Orlogsskibe Ind- og Udførselen regelmæssigt, ganske som forhen, og det ses da ogsaa, at der i Aarene lidt før og lidt efter 1800 blev udført en hel Del Varer af Pottemagerarbejde, Stue-Uhre, Sandstensarbejder og Landprodukter.

Det engelske Overfald paa Danmark 1801 fik for Bornholm ingen anden Indflydelse end, at man her, ligesom overalt i Danmark, opfyldtes af Harme over Englands Anmasselse, og da Danmark, som bekendt, straks maatte slutte Fred paa de Betingelser, England dikterede, kunde Skibs-

farten fortsættes som hidtil uden Frygt for »Engelskmanden«. Helt anderledes blev det imidlertid, da vi 1807 atter kom i Krig med England. Al Søfart standsede og dermed selvfølgelig ogsaa baade Ud- og Indførsel. Luksusvarer kunde undværes, men Varer, der hørte til det daglige Livs allernødvendigste Fornødenheder ikke uden følelige Savn. Hvad Købmændene havde paa Lager — det var ikke ret meget — slap snart op. Et Eksempel herpaa var, at der snart blev Mangel paa Salt. Det var drøje Aar for alle; i Byerne gik mange Søfolk ledige, og kun enkelte forvovne Skippere vovede af og til at liste sig til Kjøbenhavn, bringende bornholmske Produkter og hentende Købmandsvarer. Lykkedes det dem at slippe frem og tilbage uden at blive anholdte af en eller anden engelsk Krydser, saa var der god Fortjeneste ved en saadan Rejse. Bornholm har al Tid haft raske Sømænd og havde ogsaa dette 1807—14; de brændte af Begærlighed efter at komme i Lag med Engelskmændene, knyttede ofte i Harme Næverne, naar de vandrede frem og tilbage ved Havnen, samtalende om den Uret, det mægtige England havde tilføjet os ved at røve vor Flaade. Man greb derfor med Begærlighed Lejligheden til dels at kunne hævne sig, dels at erhverve Bytte, da der af Regeringen blev udstedt Kaperbreve. Kaperbrev kunde enhver faa, ligemeget i hvilken Livsstilling han var; Kaperkaptajn kunde kun en erfaren Sømand blive.

Kaperiet var et Slags Aktieforetagende, som, hvis det gik godt, kunde give en stor Fortjeneste. Derfor dannede der sig rundt omkring i Søstæderne baade i Danmark og Norge smaa Aktieselskaber, som udrustede Kaperskibe; forsynede disse med alt, hvad der hørte til et dristigt Tog, Proviant, Ammunition, Vaaben, Mandskab og frem for alt en forvoven Kaperkaptajn. I denne Bevægelse vare Borholmerne første Mand paa Dækket; de udrustede forholdsvis de fleste Kaperskibe og savnede hverken Mandskab eller Førere til disse. Den norske Forfatter Constantius Flood siger herom i sin i Aaret 1881 udgivne, udmærkede lille Bog »Kaperfarten fra Norge og Danmark«: »I størst Maalestok dreves Kaperiet fra de danske Øer, og blandt disse mest ihærdigt fra Bornholm, hvis Sømænd regnedes Danmarks haardbareste og djærveste. Fra de bornholmske Kapere tilføjedes der den engelske Østersøflaade megen Skade, og en Mængde Priser indbragtes til Øen og Fæstningen Kristiansø.«

Adskillige alvorlige Slag fik dog ogsaa Bornholmerne til Gengæld. Saaledes blev den 24. Maj 1808 en stor, af Kapt. Barjern (Beyer?) ført Kaper med 36 Mands Besætning sprængt i Luften under Kampen med en svensk Kutter, som havde jaget den ind under Batteriet ved Rønne, der netop var begyndt at assistere Barjern, da Ulykken indtraf. Ved denne Lejlighed omkom en ung haabefuld Mand, Søn af Enkefru, Kam-

merherreinde Undahl*), som fra sin Have, der gik ned til Søen, selv var Vidne til Sønnens forfærdelige Endeligt.

Den mest berømte af alle bornholmske Kapere blev

Kaspar Henrik Wolfsen,

som var en Søn af Overformynder og Forligskommissær i Rønne Kristian Leegaard Wolfsen; han er rimeligvis født 1781 (døbt ^{19/1}, s. A.). Allerede i sit 10. Aar blev han sendt til Søs og blev Skibsfører, da han var 21 Aar gammel. Som saadan gjorde han fire Rejser paa Vestindien, inden Krigen brød ud 1807. I November dette Aar ansattes han som Kaptajn paa Kaperskonerten »Mandal«, som førte otte attenpundige Kanoner og havde en Besætning paa 60 Mand. Med dette Skib begyndte han sin raske Færd, og længe varede det ikke, inden han lod høre fra sig. Han overlod noget senere »Mandal« til en af sine tre Brødre, der ogsaa var Kaptajn, og fik selv at føre Skonnerten »Danneskjold« med tolv Kanoner og 70 Mand. Constantius Flood meddeler under sin Omtale af Brødrene Wolfsen, at disse tildels krydsede i Forening og allerede d. 25. Novbr. 1807, altsaa i de første Uger af deres Kapertog, havde opbragt seks fjendtlige Skibe og kom med disse Drogden ind for at realisere dem i Kjøbenhavn.

*) Hendes afdøde Mand havde været Kommandant paa Bornholm, vistnok fra 1718—91.

Under Indsejlingen indtraf imidlertid det Uheld, at et af de kaprede Skibe stødte paa Middeldgrunden, hvilket Uheld de engelske Orlogsskibe, som havde fulgt med dette og flere andre Koffardiskibe som Konvoj, forsøgte at benytte til at erobre det tilbage. Skønt Wolfsen straks ilede det grundstøtte Koffardiskib, hvis Ladning vurderedes til ca. 100,000 Rdlr., til Hjælp, frygtede den af Wolfsen om Bord satte Prisemester for, at Fjenden skulde tage det, før der kom Hjælp, og for at dette ikke skulde ske, stak han Ild paa det og gik med sine Folk fra Borde. De fem andre Priser indbragtes imidlertid velbeholdne til Kjøbenhavn. Næste Foraar gik Wolfsen paa Krydstogt i Kattegat og Bælterne, og den 25de Juni fik han for Alvor Lejlighed til at vise, hvad han og hans Folk duede til, idet han ud for »Sletten« (Øresund) blev angreben af syv engelske Barkasser og to Kanonbaade. En Kamp mod en saadan Overmagt maatte nærmest synes haabløs, men Wolfsen forsøgte nu at manøvrere saaledes, at han kunde søge Ly under Batteriet ved Humlebæk. Dette lykkedes imidlertid ikke, hvorfor han lagde sig uden for Sletten, omtrent 150 Skridt fra Land, og gjorde klart Skib for at modtage Fjenden. Strandbatteriet ved Humlebæk var dog ikke længere fra dette Sted end, at det kunde assistere ham, hvilket ogsaa skete med god Virkning. Fra Land havde man observeret Faren og skyndte sig til Stranden for at komme

Kaperskonnerten til Hjælp. Fra Humlebæk afsendtes Løjtnant Scholten med en Haubitz og en Kanon, og fra Nivaa afsendtes der »Jægere« og Skarpskytter; noget senere ankom endnu fra Vedbæk Løjtnant Evald med to Kanoner, og nu blev man Vidne til en af disse smaa raske Batailler, der virke saa uendeligt oplivende i Kampen mod en overmægtig og overmodig Fjende. Flood fortæller, at Wolfsen skal have spurgt sit Mandskab, om nogen vilde gaa i Land, i saa Fald var det ham tilladt, men de forsikrede, at de vilde holde ud til sidste Mand. Af de engelske Kugler, som uophørlig susede omkring Kaperskonnerten, beskadigede nogle dens Takkelage og Stængerne, men skønt flere af dem gik saavel tæt foran som bag om Skonnerten, traf dog ingen Skroget. Kampen varede i tre Timer, men saa holdt de engelske Baade op med at fyre, trak sig tilbage, roede og sejlede samme Vej, de vare komne. Under Kampen vare Wolfsens Karduser slupne op, men han, som mindst af alt var raadvild, sendte otte Mand ned og lod sønderskære Flag, lave Karduser deraf og fyldte disse. Forøvrigt havde han alt paa rede Haand saavel til at for-nagle Kanonerne for mødende Tilfælde som ogsaa til at bore Huller i Skibet. Wolfsen mistede i denne tre Timers alvorlige Kamp ikke en eneste Mand. Efter endt Kamp gik Skonnerten under Sejl i nordlig Retning, foreløbig hen under Strandbatteriet ved Humlebæk, men slap derefter

i god Behold ind paa Kjøbenhavns Rhed. I den Rapport, som Major v. Scholten derefter indsendte, omtaltes Wolfsen og hans Mandskab meget rosende.

I Slutningen af Aaret 1808 og i Begyndelsen af 1809 synes Wolfsen i Forening med sin Broder at have været paa Krydstogt i Østersøen og indbragte til Bornholm og Kristiansø flere gode Priser, som i Marts sendtes til Kjøbenhavn for at bortauktioneres. Blandt disse var der et Fartøj, som var ladet med Tjære, ca. 1000 Tønder, som købtes af Regeringen og betaltes med 40,000 Rdlr. Efter denne Tid hører man intet mere til Skonnerten »Mandal«, men Kaspar Wolfsen fortsatte ihærdigt sit Kaperi. Den 17. Maj 1809 kom han i taaget Vejr uventet ind imellem en Del engelske Orlogsskibe, af hvilke en let sejlene Fregat søgte at afskære ham fra Land, hvilket en laber Kuling dog forhindrede. Vinden faldt straks efter af, og Wolfsen kunde ikke komme af Stedet; Fjenden sendte nu to Kanonbaade, seks Barkasser og to lange Chalupper imod ham, men i to Timer holdt han dem alle fra Livet med sine velrettede Skud, og da det derefter luftede op, søgte han nærmere ind under Land. Hele den fjendtlige Flotille fulgte efter under en vedvarende Kanonade, som han dog kun besvarede med sine agterste Kanoner. Kl. 8 om Aftenen blæste det mere op, og nu holdt den modige Kaperkaptajn lige ind imellem Linjen af de

fjendtlige Baade, sendende dem sine velrettede Lag med morderisk Virkning, hvorfor Baadene, da Mørket senere endte Kampen, søgte hen til deres Fregat, som tog dem paa Slæb og bragte dem ud til de engelske Orlogsskibe, som laa længere ude. — De havde mistet en hel Del Folk og havde faaet deres Baade dygtig ramponerede, men ogsaa Kaperskonnerten havde faaet adskillig Skade, og for at udbedre denne løb Wolfsen ind til Hals, hvor han blev rolig liggende til 6. Juni, paa hvilken Dag han i kampfærdig Stand lagde ud paa ny. Dagen efter erobrede han en engelsk Kanonbaad, ved hvilken Lejlighed 20 Mand foruden en Underofficer og en Løjtnant bleve hans Fanger. Løjtnanten blev yderst forbitret, da han erfarede, at det ikke var nogen Orlogsmand, men en Kaper, som havde taget Prisen; Fangerne førtes af Wolfsen til Kjøbenhavn, og den erobrede Kanonbaad, der næsten var ny, købtes af Marinen. — Den 7. August tugtede Wolfsen ovenfor Skagen, mellem Jylland og Norge, en engelsk Krydser saa eftertrykkeligt, at den maatte kaste sine Kanoner over Bord og flygte; ved Skagen viste den sig aldrig mere. Wolfsens berømte Kaperskib fik dog tilsidst et sørgeligt Endeligt: Natten mellem d. 19. og 20. December 1810, da det laa for Anker paa Rønne Rhed, medens Wolfsen selv i en lille Jolle var sejlet i Land, opstod aldeles pludselig en voldsom Storm fra N. V. Skonnertens Tov sprang, og Fartøjet drev agter-

læns ind paa det søndre Rev. Ved at sætte Sejl til fik Mandskabet dog Skibet af og styrede det paa Land henne ved Kastellet, hvor det straks hug Bunden om Styrbord ind og kastede sig over paa Siden, saa at alle Brændinger uophørlig væltede ind over Skibet og over de i Bagbordssiden sig fastholdende Folk. Wolfsen, som øjnede den store Fare, i hvilken hans brave Mandskab befandt sig, ilede ned til sin Jolle, fik Folk til at hjælpe sig med at bære den hen til Strandingsstedet og styrede nu selv gennem Brændingen ud til sine Folk. Jollen kunde kun rumme tre Mand foruden ham selv, men det lykkedes ham alligevel at redde hele Mandskabet, ialt, ved 19 Gange at foretage denne farlige Baadfart. — Skibet var tabt, men Mandskabet reddet af sin egen uforfærdede Kaptajn! I Sandhed en smuk Afslutning paa flere Aars heltemodige Togter*)! Allerede Aaret i Forvejen, nemlig d. 28. Juni 1809, var Wolfsen bleven dekoreret med Ridderkorset, en Ære, som dengang var sjældnere end nu. Derfor vakte det ogsaa Opsigt, og Wolfsen gik senere paa Bornholm stedse under Navnet »Ridder Wolfsen«. Han døde den 29. November 1836 som Toldinspektør i Rønne.

*) Denne Skildring er udarbejdet dels efter M. K. Zahrtmanns Meddelelser i hans Afhandling: „Familien Bohn fra Rønne“, Personalhistorisk Tidsskrifts Tredie Række VI Bind. Kbh. 1898. Side 22 i Særtrykket, dels efter Constantius Floods „Kaperfarten

Over Kaspar Wolfsen maa man dog ikke glemme de mange andre bornholmske Kapere, som opbragte mange fjendtlige Skibe, erhvervede sig selv og deres Mandskab gode Penge, gavnede deres Medborgere ved ofte at bringe Ladninger med Varer, man trængte til, ind i vore Havne*) og ved efter Evne at tugte eller tilbagevise engelske Krigsskibe, som krydsede under Bornholm. Skønt det nu snart er et Hundrede Aar, siden alt dette foregik, er Mindet herom dog endnu ikke helt forsvundet.

fra Norge og Danmark". Kristiania 1881. Af sidstnævnte Afhandling ere flere Stykker her aftrykte ordret. — For Rigtigheden af Aarstal og Datoer maa de nævnte Forfattere bære Ansvaret.

- *) Madvig meddeler saaledes i sine Livserindringer, at man i 1812 eller -13 i Svaneke ved offentlig Auktion solgte en Ladning Salt, indbragt i Byens lille Havn af en Kaper. Der var netop stor Mangel paa Salt, hvorfor der ved Auktionen betaltes 36 Daler pr. Skæppe, men det var rigtignok af de en yderst ringe Værdi repræsenterende gamle Kurantsedler.

Gouvernementstiden 1807—14.

Ved Krigens Udbrud 1807 havde Bornholm en skikkelig, men sygelig Kommandant, den fra selve Øen stammende Kommandørkaptajn Georg Albret Koefoed, hvis Farfader var født paa 10. Selvejergaard i Nylarsker, og hvis Fader var Kapt. Hans Koefoed, en nær Slægtning til Jens Pedersen Koefoed. Regeringen maa ikke have tiltroet denne Mand den fornødne Kraft til under vanskelige Krigsforhold at kunne staa i Spidsen for Bornholms Militi. Øens Amtmand var den som Samler af gamle bornholmske Dokumenter, historiske Optegnelser, statistiske Oplysninger o. desl. vel bekendte Amtmand F. Thaarup, men ligeledes maa man ikke have tiltroet ham Dygtighed nok til at staa i Spidsen for den civile Styrelse. Thi den 6. Septbr. 1808 udnævntes daværende Kommandørkaptajn C. A. Rothe til Vicegouvernør, og da Kommandant Koefoed afgik ved Døden 11. November samme Aar, udnævntes Rothe til virkelig Gouvernør over Bornholm og Kristiansø med en meget udstrakt Myndighed ikke

blot i militære, men ogsaa i civile Sager. — Rothe, som med Hæder havde deltaget i Slaget d. 2. April 1801 og havde været Næstkommanderende paa Linjeskibet »Prins Christian« i dets Undergangskamp*), var ikke blot en alsidig og ualmindelig dygtig Mand, men ogsaa en retskaffen og trods al sin Strænghed brav Mand. Amtmand Thaarup, som følte sig tilsidesat og overflødiggjort, søgte sin Afsked, hvilken bevilligedes ham d. 1. Februar 1809**). Nogen ny Amtmand blev foreløbig ikke ansat, men Byfogden i Nexø, Kristian Jespersen, beordredes til at besørge de rent administrative løbende Amtmandsforretninger. Ved sin Ankomst til Bornholm var Rothe ledsaget af en Stab af fem Landofficerer, som af Regeringen vare bestemte til at virke som Vejledere ved de forskellige bornholmske Vaabenarter. Den Militis, Gouvernør Rothe forefandt, beskrives af Madvig i hans Livserindringer saaledes:

»Fire Musketerkompagnier, et Jægerkompagni, fire Dragonkompagnier og to Artillerikomagnier bestaaende af ældre Folk, der betegnedes som Haandlangere, foruden fire saakaldte Herredskomagnier, dannede af sindige Veteraner, der ikke lagde Vægt paa militær Prunk eller imponerende Optræden, og som vistnok bedst egnede sig til

*) Madvigs Livserindringer Side 19.

**) Han afskedigedes dog i Naade med Ventepenge og blev d. 24. Juli 1810 ansat som Kommitteret i General-Toldkammeret.

at udgøre en hjemmesiddende Reserve, samt af fem Borgerkompagnier (Rønne havde nemlig to), der heller ikke vare indøvede hverken til Parade-marche eller Bajonetangreb, og hvis Uniform ikke var ganske uniform.« Der er et vist skælnsk godmodigt Humør over denne træffende Beskrivelse af Bornholms Militis!

Det var denne Styrke, med hvilken Rothe skulde forsvare Bornholm, men han maa ikke have anset den for at være en saadan Opgave voksen, thi noget af det første, han foretog sig, var at forlange Forstærkning, og i sit Forslag desangaaende skrev han:

»Naar Landets Herredskompagnier, som bestaa af 50-aarige eller vanføre Mænd, og Borgerkompagnierne, som for største Delen bruges i Byerne og paa Kystbatterierne, fraregnes, er der ikkun omtrent 1900 vaabenføre Mænd tilbage til Artilleri, Cavalleri og Infanteri. Heraf ere 200 Mand Artilleri, 500 Mand Cavalleri og 200 Mand Jægere; de øvrige 1000 Mand ere Infanteri og ere de, som ere blevne tilbage, efter at Artilleri, Cavalleri og Jægere ere udsøgte. Infanteriet er af den Aarsag slettere end de andre Vaabenarter.«

Der var af Bornholms Militis afgivet 280 Mand til Kristiansø; af disse udbad Rothe sig 200 Mand tilbage og foreslog, at man kunde sende Matroser eller Soldater fra Kjøbenhavn til Kristiansø. Desuden udbad han sig 400 Mand Infanteri af den danske Armé, saalænge Krigen varede, og

endelig bad han om at faa 400 Tdr. Rug, 400 Tdr. Byg og 100 Tønder Ærter tilsendt, fordi Forraadet paa Bornholm var utilstrækkeligt. Hans Forslag blev i alt væsentligt godkendt. 1809 foreslog han, at man gav ham Tilladelse til at lade bygge 4 Kanonjoller samt sende ham de fornødne Kanoner til disse og Pistoler til Mandskabet. Ogsaa dette blev bevilliget, og Holtzførster Rømer beordredes til i Almindingen at lade fælde de fornødne Egetræer til Skibstømmer. For at faa Artilleriet, hvilken Vaabenart Rothe tillagde stor Betydning ved Øens Forsvar, bedre uddannet fik han i Vintermaanederne Officererne samlede til theoretisk Undervisning af Artillerikapitajn Hoffmann. Man skimter gennem alt dette den dygtige Mand! Beboernes Ve og Vel laa ham særlig paa Sinde, og for at de ikke under Krigens Isolation skulde komme i Nød og Trang for Korn og Levnedsmidler sørgede han paa forskellig Vis for at forsyne Øen med Proviant. Af samme Aarsag forbød han d. 23. December 1812 al Brændevinsbrænding fra 13. Januar 1813 af at regne. Den 19. og 20. Januar skulde enhver, som havde Brændevinsredskaber, aflevere disse paa de Steder, som bleve anviste, og Madvig meddeler, at de derefter, indtil Krigen var endt, bleve opbevarede i Klokketaarnene. Dette skulde efterkommes under en Mulkt af 100 Rdlr., og vovede nogen efter den Dag alligevel at omgaa Forbudet, var det en ny Mulkt af andre 100 Rdlr.

og Brænderiredskabernes Konfiskation. Dette Forbud vakte stor Misfornøjelse, men man lystrede. Da Landbrugerne fandt paa ikke at ville sælge, hvad de havde tilovers af Brødkorn, fordi de ventede stigende Priser som Følge af, at der ingen Tilførsel var, rekvirerede Rothe uden videre 1050 Tdr. Byg, som skulde leveres af Bønder og Præstegaarde samt af Købstadjorderne for Betaling efter Kapitelstakst. Af forrige Aars Landgilde, som havdes paa Lager, tog han 350 Tønder Byg, som solgtes til Smaafolk efter Kapitelstakst, alt for at de mere Trængende kunde hjælpes, indtil Agerdykerne nødtes til at sælge deres Korn for rimelig Pris, og at dette var højst nødvendigt, fremgaar af, at i Aaret 1814 var Prisen paa en Tønde Rug 34 a 35 Rbdlr. og paa en Tønde Byg 16 a 18 Rbdlr. Rothe havde imidlertid sørget for, at der gennem Fattigkommissionerne solgtes Byg til Trængende for 8 Rbdlr. 2 Mark pr. Tønde. For at faa Kristiansø sat i bedre Forsvarsstand sendte han Artillerikaptajn Hoffmann derover for i Forening med Kommandant Köhl at afgive Betænkning over, hvad der var at gøre derovre. En Plan blev derefter lagt, Arbejdet straks paabegyndt og alt bragt i en saadan Orden, at Hoffmann i Maj 1809 kunde indberette, at man nu med Rolighed kunde se et Angreb paa Kristiansø i Møde.

1813 var Danmark kommen i et saa spændt Forhold til Sverrig, at en Krig ogsaa med dette

dette Land blev uundgaaelig. Inden det kom til aabenbare Fjendtligheder havde Rothe paa sin isolerede Post et saare vanskeligt Hverv lige overfor de mange svenske Drillerier; han forstod dog med Besindighed at undgaa Fjendtligheder imellem svenske Skibe og Bornholm i længere Tid, men da Sverrig endelig 1813 lød en Orlogsbrig tage Station mellem Bornholm og Kristiansø, og den forulempede bornholmske Baade, gav Rothe Ordre til, at de af ham byggede Kanonjoller, som havde faaet Navnene Nexø, Rønne, Svaneke og Allinge, skulde fordrive den, hvilket med Glans blev udført under Kaptajnløjtnant E. Wolfs Kommando. Den svenske Brig fik en Hækjolle nedskudt, hvorefter Kanonjollerne bemægtigede sig den, og fik forøvrigt en hel Del Skade, hvorfor den udsendte en Baad med Parlamentærflag og lod spørge, hvorfor man forfulgte den, om der var deklareret Krig imellem Danmark og Sverrig o. desl., hvortil Wolf lod svare, at han, eftersom Briggen ifølge dens Chefs skriftlige Erklæring havde Ordre til at opbringe alle danske Fartøjer og forhindre al Forbindelse mellem Kristiansø og Bornholm, havde faaet Befaling til at forhindre saadant. Efter at Parlamentærbaaden var vendt tilbage, benyttedes den, fordi det var stille Vejr, til at bugsere Briggen bort, og da det senere luftede op, stak denne af Sted i nordlig Retning. Kanonjollen Allinge, fra hvilken Kommandoen førtes, blev ramt af en Kugle, og en anden Kugle strøjsede Kanon-

jollen Svaneke, uden dog at nogen af dem fik nævneværdig Skade. Den hele Kamp varede kun 1 Time. — For at modarbejde vrang Domme om Bornholmernes Karakter greb Rothe enhver Lejlighed til at bibringe andre den samme mere retfærdige Mening om Landets Beboere, som han selv ved egen Erfaring havde erhvervet sig. En Rapport, han under 27. Marts 1811 indsendte til Kongen, er et talende Bevis herpaa. I denne hedder det bl. a.:

»Embedsmænd, som ofte — og vist ikke altid i redelig Hensigt — falskeligt beskrive Deres Majestæts Undersaatter paa Bornholm som genstridige og genegne til Opsætsighed, og som ved Forestillinger til Deres Majestæts Collegier fremsætte denne Egenskab hos Indvaanerne som Hindring for ethvert Foretagende til Landets Opkomst og bedre Forfatning, disse troede, at Troppers Ankomst hertil og deres Indkvartering vilde skabe Misnøje og Uro, fordi Indvaanerne vilde ansee det som et Brud paa deres Privilegier og gamle Forfatning. Da ofte Forestillinger og Erklæringer af den Art allerunderdanigst forelægges Deres Majestæt, fordrister jeg mig at melde, at ingen Misnøje eller Uro har fundet Sted ved denne Lejlighed, uagtet Bataillon (Dronningens Livregiments 2den Bataillon) hidtil, fordi Prøvisiønerne ikke ere komne, har været paalagt Indvaanerne aldeles efter Indkvarteringsforordningens Bydende.«

Justitsens bedre Pleje, Strandingsvæsenets nøjagtige Ordning i Henhold til Lov af 5. Juli 1807, Regnskabsvæsenet og meget andet søgte Rothe ogsaa at ordne.

Vinteren 1808—9 var lang og stræng; den 11. Marts 1809 skrev Rothe derefter til Kongen:

»Den tidlig begyndte og strænge Vinter har ikke medbragt egentlig Nød eller Trang; dog, dersom Foraaret længe udebliver, vil her mangle Foder. Levnedsmidler og alle Fornødenheder ere i høj Pris, og, uagtet Deres Majestæts Naade imod dette Land, er en Del af Bondestanden dog meget fattig, og disse ere ikke til at hjælpe uden ved en bedre Agerdyrkning og billigere Fordeling af Skatterne. Disse ere nu saaledes fordelte, at mange slette og smaa Bøndergaarde maa udrede mere end de store og meget indbringende. Bedre Agerdyrkning og deraf flydende mere Velstand vil hos denne lærvillige og tænksomme Almue ikke være vanskelig for gode og kloge Embedsmænd at bringe tilveje, da Folket er langt fra at være genstridigt eller uskønsomt, saaledes som mange vrangelig have fremstillet det. Min allerunderdanigste Formening er, at ingen Almue villigere end denne efter Evne bærer de Byrder, som Lovene paalægge dem, naar ikkun retsindige Embedsmænd ville sikre dem det Gode og den Fordel, som de ved Loven har Ret til at nyde.«

I en d. 20. April 1809 dateret Skrivelse foreslog Rothe, at der af det Beløb, som indkom paa

Bornholm ved Salg af erobrede Skibe og disses Ladninger, skulde afgives 2 a 3% til at forbedre Landets Indretninger og til Fattigdoms Formindskelse m. m., men særlig lagde han Kongen paa Hjærte, at Skatternes bedre Regulering var nødvendig.

I Skrivelse af 27. Aug. 1809 henleder han Opmærksomheden paa, at slette og lidet producerende Gaarde maatte betale svære Skatter, hvilke ikke af Jorderne kunde udredes, medens andre vare satte meget ringe i Skat. Han anbefalede derfor en Matrikulering og Vejledning til bedre Agerdyrkning og udviklede som sin Mening, at der i andre danske Provinser var gjort langt mere for at fremme Agerdyrkning og Industri end paa Bornholm, hvor alt endnu var som for Aarhundreder siden. De kongl. Collegier havde skyet at gøre Forandringer paa Bornholm, men Aarsagen hertil var efter hans Mening, at dels ukyndige, dels frygtsomme Embedsmænd havde forhen ved vrangte Forestillinger afholdt Collegierne derfra.

I en Skrivelse af 6. Oktober 1809 omtaler Rothe de store Skatte-Restancer, som haves paa Øen, undskylder de ringe Gaardes Ejere eller Brugere, men udtaler sig alvorligt imod de større og bedre stillede Gaardejeres idelige Anmodninger om Dilation (Henstand). Han foreslaar derfor, at der af de slette og uformuende Gaarde ikke skal opkræves Skatter, som de umulig kunde betale, og henviser til, at denne Sag ofte forhen er forelagt Rentekammeret, men er afvist, indtil

en ny Matrikulering kunde foretages. Han foreslog nu, at det maatte blive overdraget Gouvernøren i Forening med Amtmanden, Herredsfogderne og 2 af Amtmanden i hvert Sogn udnævnte, agtbare Mænd at omregulere Skatterne, indtil en ny Matrikulering kunde iværksættes.

Dette blev i Virkeligheden Begyndelsen til, at det blev til Alvor med en Matrikulering, thi Kongen resolverede nu, at Rentekammeret uophørlig skulde komme med en Betænkning angaaende Skatternes Fordeling paa Bornholm. — Endnu kan omtales, at Rothe ogsaa søgte at støtte Handelen samt foreslog at omdanne Hammer-Sø til en Orlogshavn.

I den Tid, Rothe var Gouvernør, holdtes Militisen strængt til Øvelser, og den opnaaede da ogsaa i disse syv Aar en Uddannelse, som den hverken før eller senere havde, og under Rothes Omsorg herfor støttedes han først og fremmest af den udmærket dygtige Artillerikaptajn Hoffmann. Fjenden forsøgte ikke at gøre Landgang, men engelske Krydsere viste sig af og til nær Land, hvilket hver Gang gav Anledning til, at Kystbatterierne vekslede Kugler med dem. Der skete imidlertid herved ingen Skade. Madvig meddeler dog, at en engelsk Kugle dræbte en i Nærheden af Svaneke græssende Ko, samt, at en anden Kugle bortrev en Gren af det bedste Pæretræ i hans Forældres Have. Noget alvorligere gik det til paa Kristiansø. Den 24. Oktober 1808

blev Fæstningen bombarderet af to engelske Linjeskibe, 1 Fregat, 2 Bombarderskibe og 2 mindre Fartøjer, men Kommandant Køhl, som selv blev saaret, afslog med Ære Angrebet, og de engelske Skibe opgave snart enhver Tanke om at forsøge paa at erobre Fæstningen.

Under sine Bestræbelser i civil Retning fandt Rothe fortrinlig Assistance hos den først konstituerede, men senere fast ansatte Amtmand Kristian Jespersen*), en Mand, som Rothe satte særlig Pris paa. Rothe — Hoffmann — Jespersen vare et Trekløver af ædel Art, Mænd med Hjærtet paa det rette Sted, med Kærlighed til Bornholmerne og ærlig Vilje til at hjælpe dem frem til bedre Tilstande. Det var derhos Ordenens og Dygtighedens Mænd, hver paa sin Vis, og det Arbejde, de udførte, fik vidtrækkende Følger for Øens Fremtid.

Medens Rothe var Gouvernør indtraf den for hele Landet saa skæbnesvangre Statsbankerot, ved hvilken den under Krigen udstedte store Mængde af Seddelpenge reduceredes til $\frac{1}{6}$ af den paalydende Værdi. Hvor stor en Del af disse Seddelpenge man havde paa Bornholm, kan ikke oplyses, men det var i hvert Fald nok til at bringe Ulykke over mangt et Hjem, i hvilket man fra formentlig Velstand pludselig blev styrtet i trange Kaar. Kun den var vel faren, som havde gemt sin Velstand paa Kistebunden i Form af gang-

*) Jespersen var den første indfødte Bornholmer, som blev Øens Amtmand.

bar Sølv mønt. Der var som Følge heraf mange, som maatte gaa fra Hus og Hjem, og i mange Aar senere nærrede man en saadan Mistillid til Seddelpenge, at man i Handel og Vandel som Betaling udtrykkelig betingede sig Sølvpenge.

Efter Fredsslutningen 1814 ansaa Rothe sit Hverv paa Bornholm som endt; han ansøgte derfor om Afsked, hvilket blev bevilliget. Efter først at have ordnet adskillige Forhold med Hensyn til Afsendelsen af de Soldater, som i Krigsaarene havde været sendte til Bornholm, og efter Ordningen af mange baade militære og civile Anliggender forlod han den Ø, hvis Beboere i Sandhed skyldte ham Tak. De syv Aar, i hvilke han var Øens Gouvernør, ere ikke blot mærkelige for Bornholms Historie, men hele Gouvernementstiden er et lille Stykke glimrende Danmarkshistorie, naar alt, hvad der skete, betragtes under et. Rothe blev senere Kontre-Admiral, hans trofaste Medhjælpere, Jespersen og Hoffmann, bleve paa Bornholm, den sidste som Kommandant — og saa længe Militsen stod under hans dygtige Kommando, holdt han stadig, Dag og Nat, vagthavende Ordonnans i sit Forværelse og Skildvagt uden for sin Bolig i Rønne; ingen Skipper maatte forlade Rønne Havn uden først at have meldt sig hos Kommandanten. Men Hævdelse af denne strænge Disciplin hindrede ikke Hoffmann i at arbejde for Øens Fremkomst i det hele taget. Han nærrede varm Interesse for Bornholm, og bekendt er det, at han

eftergav Militzen Mønstringsdage, mod at Mandskabet forpligtede sig til at udføre et tilsvarende Dagsarbejde, snart ved en Havn, som var under Bygning, snart ved Landevejenes Grundforbedring o. desl. Holtzførster Rømer fik saaledes Militssoldater til at arbejde ved Udgravningen af Lilleborg i Almindingen.

**Udstykning af Gaarde.
Det bornholmske Efterslægtsselskab.**

Under Krigen 1807—14 og i de nærmest paafølgende Aar var man i hele Danmark kommet ind paa Udstykning af baade Herregaarde og Bøndergaarde. Denne Bevægelse naaede ogsaa Bornholm, men greb dog her ikke om sig i en saadan Grad som i de andre Provinser. Ialt udstykkedes paa Bornholm 82 Gaarde i 735 Parceller, af hvilke de største, Hovedlodderne, som oftest beholdtes ved Gaarden, medens Parcellerne søgtes solgte. En Del af dem forbleve dog ved Gaardene og dreves under disse. Forordningen af 3. December 1819 satte imidlertid Grænser for Udstykningen, som ej heller senere paa Bornholm fik nogen videre Indpas. —

Omtrent samtidigt hermed stiftedes det born-

holmske Efterslægtsselskab, som blev grundlagt 1805 ifølge Opfordring af Amtmand Thaarup*). Dets Formaal var Udbredelse af Oplysning, Sædelighed, Industri og økonomisk Kultur paa Landet samt Oprettelsen af en Bogsamling. Til en saadan fik Selskabet fra de bornholmske Kirker et Aarsbidrag af henholdsvis 2 — 3 eller 5 Rdlr., for saa vidt Kirkerne ejede Kapital af fra 200 til 1200 Rdlr. Der anskaffedes nu i Aarenes Løb gode og nyttige Bøger, for det meste danske Skrifter, med religiøst, moralsk, historisk, økonomisk, naturhistorisk og fysisk Indhold. Bøgerne skulde ikke blot være tilgængelige for Selskabets Medlemmer, men ogsaa for andre, og det bestemtes, at hvis Selskabet engang blev opløst, skulde Bogsamlingen dog til evig Tid være til offentlig Brug for »Landet«s Beboere. Et af Selskabets Hovedformaal var at befordre Industri, hvilket forsøgtes paa mange Maader. En bornholmsk Pottemager fik Understøttelse til en længere Rejse for at sætte sig ind i Fabrikationen af finere Pottemagerarbejde, og den nærmeste Følge heraf blev, at en fremmed ved Navn Spies eller Spietz i Rønne anlagde en lille Fabrik for slige Varer; den dreves først af ham selv og senere af hans Sønner, og der fabrikeredes ret gode Varer, som den Dag i Dag ere stærkt efterspurgte,

*) Thaarup nærrede en stor Interesse for Bornholm og har i mange Henseender indlagt sig Fortjenester angaaende bornholmske Forhold.

men sjældne at faa fat i. Fabrikken er imidlertid forlængst nedlagt. Et Forsøg paa at anlægge et Garveri efter større Maalestok fik et uheldigt Udfald og maatte opgives; i det hele taget blev Selskabets Virksomhed paa det industrielle Omraade ikke af vidtrækkende Betydning. Det skal imidlertid erkendes, at Selskabets hele Virksomhed i mange Henseender var til Nytte for den bornholmske Befolkning.

Kulbrydning paa Bornholm.

Det er almindelig bekendt, at der langs en Del af Syd og Vestlandets Kyst findes Strækninger, under hvilke der er Stenkulslag, dog kun af ringe Værdi. Dette har imidlertid i Tidernes Løb givet Anledning til mange for største Delen vilde og forfejlede Spekulationer, som have sat mange Hoveder og mange Hænder i Virksomhed, og da der i det foregaaende aldeles ikke er omtalt noget desangaaende, skal der her i faa Linjer meddeles lidt derom. Allerede Kong Kristian d. 4de vidste noget om, at der var Stenkul paa Bornholm, og sendte derfor 1640 Skotten Robert Weight til Bornholm for at søge efter Kul samt

forlangte sig Prøver af disse tilsendt, men han maa med sit klare Blik snart være blevet klog paa, at det ikke duede ret meget, thi 1641 skrev han til sin Lensmand paa Bornholm:

De Stenful betræffende paa Bornholm, da, saafremt de, som forstaa sig derpaa, ere af den Mening, at de intet blive bedre med Tiden, da er det Tid at kvittere dem*).

Hans Søn, Frederik d. 3die, udstedte dog baade 1650 og 54 Privilegier paa Kulbrydning, og i de følgende Tider, lige indtil Midten af det 19de Aarhundrede er der gjort mangfoldige Forsøg med Stenkulsbrydning. Snart var det private og snart Staten, som prøvede Lykken. En stor Række af Navne, for det meste fremmede, findes paa Listen; Grever, Baroner, Bryggerlauget i Kjøbenhavn, et saa berømt Handelshus som I. P. Suhr & Søn, Aktieselskaber og Spekulanter skiftedes til at prøve, om der dog ikke var en Forretning i det store at drive og at fortjene Penge paa. For enkelte lykkedes det vel at fortjene lidt eller slippe skadesløst fra det hele, men de fleste satte Penge til, alt begrundet i, at Kullene havde ringe Varmeværdi, og at de vare ubrugelige til Smedekul. Amtmand Thaarup, som interesserede sig stærkt for Kulværkerne, har i sine i Aarene 1810—1839 udgivne Bøger om Bornholm indgaaende behandlet hele Kulbrydningens Historie, og i disse

*) F. Thaarup: Bornholms Amt. Kbh. 1859. Side 236.

Bøger vil man kunne faa alle de Oplysninger, man maatte ønske desangaaende. Her skal endnu nævnes, at Kulværkerne dog een Gang kom Bornholmerne til virkelig Nytte, nemlig under Krigen 1807—14, da al Tilførsel af engelske Kul var standset. Lidt efter Midten af det 19. Aarhundrede døde hele Virksomheden i Stilhed Straadød, efter at mange bitre Skuffelser i henved 200 Aar vare lidte, og mange Penge vare tabte. Nu ere Skakterne styrtede sammen, og kun gamle, grimme Affaldsdynger stikker endnu hist og her deres sorte Toppe op over det hvide Flyvesand — sørgelige Minder om Fortidens mislykkede Spekulationer!

Fra 1814—1866.

Borger- og Almueskolevæsenet.

I den lange Tid, der var hengaaet siden Reformationens Indførelse til Begyndelsen af det 19. Aarhundrede, var der for Bornholms Vedkommende saa at sige intet gjort for Folkeoplysningens Fremme. I Rønne havde man ganske vist haft en af de fra det 17. og 18. Aarhundrede vel bekendte, meget ringe latinske Skoler, men selv om der under alle Omstændigheder kunde læres noget — om end visselig ikke meget — i saadanne Skoler, saa fik dette dog kun Betydning for en forsvindende Del af den opvoksende Slægt, idet det store Flertal af Børn slet ikke gik i Skole, fordi der ingen Skoler fandtes, og ingen Skoletvang eksisterede. I Nexø havde Borgerne 1750 faaet oprettet en dansk Skole, havde lidt senere faaet opført en ny og god Skolebygning og havde faaet ansat en Lærer, hvis Løn ved en Kancelliskrivelse af 12. Decb. 1789 bestemtes til 2 Skilling ugentlig for hvert Barn,

han fik lært at læse, og 4 Skilling, naar det til-
lige fik lært at skrive og regne. Ogsaa i Svaneke
havde man tænkt paa at faa en dansk Skole, og
en saadans Indretning var ved Rescript af 15. Maj
1750 blevet approberet; det varede imidlertid
længe, inden Byen fik en Skolebygning og en
virkelig Skolelærer; 1803 brugte man en gammel
Underofficer, som kaldtes Kaptajn, og kort efter
dennes Død ansatte man her en forhenværende
Glargmester fra Kjøbenhavn til Degn og Skole-
holder samtidigt med, at man fik Lov til at holde
Skole i Raadhusets Thingsal. — Rønne, som 1803
skal have bestaaet af 6 til 700 Huse med 25- til
2600 Indbyggere, fik først en dansk Skole i Aa-
rene mellem 1805 og -8. Hasle havde faaet en
saadan omkring 1789 og Aakirkeby 1751, men
dennes Lærer var saa usselt aflagt, at man kun
havde kunnet faa en Murer til at være Skoleholder,
men han nedlagde snart Bestillingen og tog at-
ter fat paa Murskeen, med hvilken han kunde
fortjene mere. Allinge havde ingen; en Borger
ved Navn Peder Holm havde rigtignok allerede
1779 tilbudt at skænke 600 Rdlr.*) til Oprettelse

*) Meddelt af Amtmand Thaarup i hans Skrift: Kort
Oversigt over Bornh. Amt., Kbh. 1810, Side 143.
Præsten Eliaser Gad meddeler derimod, at Holm
havde tilbudt Allinge og Sandvig 10,000 Rdlr. for
ved Renterne af denne Kapital at faa bygget et
Skolehus og en Lærer lønnet, men Beboerne for-
langte 16,000 Rdlr., og da dette nægtedes, vilde man

af en Skole, men Allingeboerne vilde intet give selv og modtog derfor ikke hans velmente Tilbud. — Der levede i hine Aar i Rø Sogn en dygtig Præst ved Navn Elieser Gad, som 1803 udgav et lille Skrift med Titel: »Den nærværende Tilstand af Undervisnings-Anstalterne« o. s. v. I dette Skrift paaviste han, hvor elendigt det stod til med Skolevæsenet, og fremsatte et ret fornuftigt Forslag til en helt ny og bedre Ordning, men da dette vilde medføre betydelige Udgifter for Befolkningen, fremkaldte hans Forslag en ikke ringe Uvilje. Hertil bidrog ogsaa dette, at Gads Skrift fremkaldte et ondsindet Modskrift fra den for hele sin Vandel næsten berygtede Pastor Balle i Aakirkeby.

Omtrent lige siden Reformationen havde man haft Degne baade i Byerne og paa Landet (By-Degne og Sogne-Degne); de sidste beboede og brugte de saakaldte Degnegaarde, af hvilke de skulde have deres væsentligste Indtægter. Degnene vare oprindelig kun Kirketjenere, ikke Skoleholdere, men i Tidernes Løb blev det paalagt dem at undervise Sognets Ungdom i Kristendoms-kundskab og Boglæsning samt til sine Tider vel ogsaa lidt i Skrivning og Regning. Historie og Geografi kendte selv Degnene næppe noget til. — I Kristian d. 5tes danske Lov af 1683 fastsattes Regler for Degnenes Embedspligter og Indtægter,

ikke modtage hans Tilbud. Hvilke Tider! hvilken Tænkemaade! udbryder Pastor Gad.

men denne Lov synes at forudsætte, at der ved Siden af Degnene ogsaa var Skoleholdere i Sognene. Paa Bornholm var dette imidlertid som Regel aldeles ikke Tilfældet — Degnene skulde besørge hele Undervisningen. Dette foregik paa den Maade, at hvert Sogns Degn i Tiden fra Mikkelsdag til Paaske een Gang ugentlig mødte snart paa en, snart paa en anden Gaard for at læse med Omegnens Børn, som bleve tilsagte til her den nævnte Dag at møde til Degnelæsning. Det var dog kun de større Børn, de mindre maatte Forældrene selv lære at læse, hvis de kunde, eller de maatte lade dem gaa til en gammel Læsemo'er. Større Bønder lejede ofte et eller andet paa en Maade forulykket Menneske, som havde lidt Kundskaber og kunde baade læse og skrive, men ej duede til noget sværere Arbejde, til i en Maanedes Tid at stave og læse med deres og deres Naboers mindre Børn*). — Naar større Dreng, ofte halvvoxne Karle, skulde møde til Degnelæsning, udrustedes de med Smørrebrød, Snaps og Øl og medbragte desuden ofte baade Kort og Kridt. Undervisningen varede som Regel kun et Par Timers Tid; siden var der Degnegilde om Aftenen, og dette blev adskillige Gange »det vigtigste«. I alle disse Forhold skete der en indgribende Forandring ved Skoleloven af 1814. Det maa beundres, at Kong Frederik d. 6., endnu

*) Meddelt af Elieser Gad i hans foran nævnte Skrift.

før den ulykkelige Krig var endt, saa inderlig tænkte paa det danske Folks Vel, at han trods alle de Sorger og Ulykker, Krigen bragte, fik udarbejdet denne Lov, hvilket sikkert har kostet et stort Forarbejde. Den var godt afpasset efter hine Tidens Behov, og om end den hele Methode, som befaledes brugt (den indbyrdes Undervisnings-Methode), med hele sit Apparat af Læse-tabeller, Pegepinde, Signalføjtning fra Læreren o. desl., just ikke blev livlig og vækkende, men snarere mekanisk, for ikke at sige militærisk, saa bevirkede den dog et stort og betydningsfuldt Fremskridt. Det varede imidlertid godt og vel en halv Snes Aar, inden Loven blev helt gennemført paa Bornholm, thi der rejstes i adskillige Sogne en haard Modstand imod at bygge en ny Skole og tillægge denne den ved Loven anordnede Løn. Det hjalp imidlertid intet; de mest genstridige Sogne bleve ved Domstolene tvungne til at lystre og lystrede saa. — Alt dette tog dog Tid, og først i sidste Halvdel af »Tyverne« var Loven endelig gennemført. Nu kneb det imidlertid ogsaa med at faa duelige Lærere, paa hvilke der foreløbig var Mangel; de gamle Degne maatte derfor ansættes adskillige Steder, skønt de næppe formaaede at gøre Fyldest efter den nye Lovs Krav, og først da de lidt efter lidt afløstes af Lærere, der vare uddannede paa virkelige Seminarier, kom endelig Loven til at virke efter sin Bestemmelse.

Matrikulering og Udskiftning.

Den 23. April 1781 udkom en Forordning om Ophævelse af Fællesskab for alle Jorder; med andre Ord: det blev befaleet, at der over hele Riget skulde foretages Udskiftning. Hver Jordejer skulde herefter have sine spredte Jordstykker mageskiftede for at faa en samlet Lod og derved blive sat i Stand til at dyrke og drive den Jord, han ejede, paa en bedre Maade uden at være bundet ved andres Meninger, og det kan ikke betvivles, at dette maatte give hele Agerdyrknin-gen friere Hænder samt bevirke et stort Opsving. Paa Bornholm vare imidlertid Forholdene helt forskellige fra, hvad de vare andre Steder, thi Fælleseje og Fællesskab kendte man for Jorder-nes Vedkommende ikke meget til. Kun Højlyn-gen og Udmarkerne brugte man i Fællesskab, dog ikke til Dyrkning af Sædarter, men kun til Græsning o. s. v. Hver Jordejer kunde altsaa her dyrke sin Jord, som han vilde, uden Hensyn til, hvad andre mente og vilde. Til hver Gaard var der en Hovedlod, paa hvilken Bygningerne

vare opførte, men desuden ogsaa flere Udlodder, ofte liggende langt fra Hovedlodden, ja endogsaa i andre Sogne. At faa disse Lodder mageskiftede og derved faa een samlet Lod maatte anses som en betydelig Fordel, hvilket klartseende og mere oplyste Landmænd alt længe havde indset. Den største Del af Bønderne havde imidlertid ikke Øje herfor, men mente, at der ved en Udskiftning let vilde ske dem Uret; Mistænksomhedens og Misundelighedens onde Aand bevirkede derfor, at der for det første paa Bornholm slet ikke blev tænkt paa at faa udskiftet -- det store Flertal af Bønderne vilde jo helst være fri, og Regeringen havde i hine Aar saa mange andre mere alvorlige Sager at ordne, at det er let at forstaa, at den sparede sig for det ikke lille Arbejde, der var forbundet med en Udskiftning, naar en saadan ikke ønskedes af Jordejerne. 1804 havde Bornholm i Amtmand Thaarup faaet en Embedsmand, som følte den mest levende Interesse for Beboernes Ve og Vel, og som med stor Iver tog sig af alt, hvad der efter hans Mening kunde forbedre deres Kaar. Han indsaa godt, hvor nødvendig en Udskiftning af Jorderne var og gavnlig den vilde blive i sine Følger, og han begyndte ogsaa straks at arbejde for Sagen, men Indførelsen af Gouvernementsstyrelsen paa Bornholm i Aaret 1808 indskrænkede hans Embedsomraade og drev ham bort fra Øen. Det er længere foran udførlig udviklet, at Hartkornsansættelsen for

Bornholms Vedkommende ikke hvilede paa virkelig Matrikulering og let kunde blive uretfærdig i Tilfælde af nye Skatters Paalæg. Den nye Gouvernør, Rothe, der, som meddelt, havde en ekstraordinær Myndighed og i Virkeligheden stod for hele Forvaltningen, den militære som den civile, saalænge Krigen varede, havde et klart Blik for dette Forhold og indstillede til Rentekammeret, at en Matrikulering burde foretages paa Bornholm. Dette Forslag vandt Regeringens og Kongens udelte Bifald, men der hengik alligevel en Del Aar, inden man gjorde Alvor af Sagen. Forbedelserne til et saadant Arbejde kostede langvarige Overvejelser, og først 1816 sendtes Landinspektører og Landmaalere til Øen for at paabegynde dette store Arbejde. Mærkelig nok foretoges for Bornholms Vedkommende en anden Beregning ved den endelige Fastsættelse af Hartkornet end den, der var Grundlaget for det øvrige Land; thi medens man dér ved at dividere Summen af det boniterede Areal (reduceret til Normaljord efter Takst 24) med Summen af Hartkornet efter Matriklen af 1688 fik som Resultat, at der skulde 72,060 Kvadrat-Alen Normaljord paa 1 Td. Hrtk., beregnede man det paa Bornholm ved at dividere Øens Hartkorn efter Matriklen af 1664 ind i det boniterede Areal, og 1 Td. bornholmsk Hartkorn kom derved kun til at indeholde 49,600 Kvadrat-Alen boniteret Areal, saaledes at den omtrent er lig $\frac{2}{3}$ (nøjagtig $\frac{21}{45}$) Td.

Hartkorn i den øvrige Del af Landet*). Den gamle Hartkornsberægning havde været i høj Grad uretfærdig, den nye blev bedre, men det maa ved Bedømmelsen heraf ikke lades ude af Betragtning, at det var og er saare vanskeligt at bonitere bornholmske Jorder paa Grund af den i andre Provinser ukendte store Forskel, der er paa disses Bonitet, og paa Grund af deres hele Uensartethed, selv paa mindre Jordstykker; en fuldtud retfærdig Bonitering er vel vanskelig at udføre alle Steder, men paa Bornholm var og er den en ren Umulighed. — Det lykkedes saaledes at faa Matrikuleringen foretagen, et godt og nyttigt Arbejde ogsaa for Ordningen af den forestaaende Udskiftning, med hvilken det fremdeles trak i Langdrag. Et Utal af Skrivelser frem og tilbage mellem Rente kammeret og Bornholms Amt ekspederedes Aar efter Aar, Ansøgninger om Udskiftning og Ansøgninger om at blive fri for denne indløb Gang efter Gang, og det maa beundres, at Regeringen taalmodig fandt sig heri, undersøgte alt meget nøjagtigt, indhentede Masser af Erklæringer og lod foretage den ene Undersøgelse af Forholdene efter den anden i Stedet for kort og godt at kræve Forordningen af 23. April 1781 udført uden Modstand. Men denne Regeringens taalmodige Fremgangsmaade bundede i Kong Frederik d. 6tes i saa høj Grad retskafne Sindelag, i hans store

*) Ordret gengivet efter Traps „Bornholms Amt“, Side 5.

Samvittighedsfuldhed og hans Frygt for at gøre Uret mod sine Undersaatte; thi bag ved Rente-kammeret stod netop han med en urokkelig Vilje til kun at gøre Ret imod alle. Trods alle Genvordigheder og trods sejt Modstand af den i dette Tilfælde uforstandige Befolkning gik imidlertid Udskiftningen tilsidst dog sejrrig igennem, og 1825 var den fuldført i Poulsker. Men saa indtraadte der en Standsning, som varede i flere Aar, under hvilke der rundt omkring i Sognene holdtes Møde paa Møde for at drøfte Sagen. Splid og Strid var der nok af, Mening stod ofte mod Mening, Mistænksomheden gav sig stærke Udslag, og Vredens onde Ord fremkaldte Uvenskab mellem Mand og Mand paa mange af disse Møder. Omtrent 1832 var man dog kommet nogenlunde til Ro, og i de nærmest følgende Aar blev Udskiftningen paabegyndt for Alvor, i enkelte Sogne straks, i andre lidt senere, men et saa stort Arbejde var ikke at løbe til, og der hengik selvfølgelig nogle Aar, inden man blev færdig; omkring Aaret 1840 var hele det store Arbejde dog udført, og hermed var en Sag, som i mange Aar havde sat Sindene i hæftig Bevægelse, bragt ud af Verden. — At Udskiftningen maatte bevirke et stort og betydningsfuldt Vendepunkt i Øens Agerbrug er indlysende. Nu fik den Bevægelse, der allerede for en Del Aar siden havde vist sig, og som bestod i Indførelse af en ny og bedre Driftsmaade samt bedre Avlsredskaber, Vind i

Sejlene. Det bornholmske Efterslægtsselskab havde paa forskellig Vis søgt at udbrede Oplysning og Kundskab om Agerbruget i andre Egne; enkelte driftige og oplyste Landmænd samt særlig Præsterne gik i Spidsen, og det kongl. Landhusholdningsselskab bidrog ogsaa en hel Del til at opmuntre Bønderne til Fremskridt. 1826—27 indførtes Svingploven til Bornholm, og i Aarene 1836—38 holdtes Præmiepløjninger ved Aakirkeby, alt for at faa den store, klodsede Hjulplov afskaffet, hvilket dog tog Tid. Det gamle Trevangsbrug — Rug, Byg, Havre — afløstes lidt efter lidt af et fornuftigere Sædskitte, og Hvededyrkningen begyndte at blive mere almindelig. Ifølge en Meddelelse hos Thaarup («Bornholms Amt», Side 161) var der allerede 1799 begyndt paa Hvedeavl af den bekendte dygtige Landsdommer Roggert, som i sin Rugmark havde fundet et eneste Hvedeaks, hvis Kærner han saaede. Denne første Udsæd af Hvede blev Stammoder til hele Hvededyrkningen, som først udbredtes i Klemensker og derfra over store Strækninger af Øen. Ogsaa Kløveravl var begyndt i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede, men kun ganske forsøgsvis. I Prahls Agerdyrknings-Katekismus, som udkom 1777, hedder det, at paa Bornholm dyrkedes Kløver kun i Indelukker ved Gaardene. Efter Udskiftningen blev dette helt anderledes, thi skønt der allerede var sket stor Fremgang, da Udskiftningen foretoges, var det dog først efter den Tid,

Kløvermarker bleve almindelige i ethvert ordnet Landbrug.

I det hele taget kan mange gaa ud fra, at der henimod Midten af det 19. Aarhundrede blev foretaget store og gavnlige Forandringer i hele Agerbruget, om det end først var efter 1850, at der oprandt meget gunstige Aaringer for dette. De nærmeste Aar efter den sejrrikt til Ende bragte første slesvigske Krig vare lykkelige Aar for det danske Folk, Frihedens og Oplysningens Sol var oprunden, Liv og Virksomhed trivedes paa næsten alle Omraader og ikke mindst paa Landbrugets. Sædpriser vare høje, og Betingelserne for Landbrugets frodige Udvikling i det hele taget gode. Alt dette mærkedes ogsaa paa Bornholm, men paa Grund af Øens isolerede Beliggenhed foregik Udviklingen særlig paa Landet en Del langsommere. For Byerne vare disse Aaringer særlig gode; den betydelig forøgede Udførsel af Kornvarer gav Købmændene en ikke ringe Fortjeneste; en Rigsdaler pr. Tønde i ren Fortjeneste var vistnok Regel, om man end til Tider fik mindre. Som Følge af den større Udførsel fik ogsaa Smaafarten ad Søvejen til Kjøbenhavn mere at bestille og mere at fortjene. Driftige Købmænd lod endvidere bygge adskillige Skibe til udenrigsk Fart, og adskillige Aar fortjente de bornholmske Messinafarere gode Penge. At al anden borgerlig Næring; særlig Haandværket, høstede Gavn af, at Pengene rullede livligere

end nogensinde før, siger sig selv. En Hemske for Byernes frodige Vækst havde i Aarhundreder været de usle Havne, hvilket fremadskuende Forretningsmænd havde indset allerede ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede.

I Rønne begyndte man saaledes allerede i Aaret 1807 paa Havnens Ubedring, men Krigen afbrød foreløbig dette Arbejde, som derefter først genoptoges efter 1814 og senere fortsattes. Der var kun yderst faa Midler at virke med, men 1824 skænkede Kancelliraad Pingel og nogle af Byens Borgere 880 Rbdlr. til Havnearbejdet, for hvilket Beløb et nyt Stenbolværk blev anlagt. I Nexø var Havnen 1798 saa slet, at der i det inderste Bassin kun var to Fod Vand. Fartøjer og Baade maatte derfor ligge uden for dette, fortøjede mellem to Bolværker, hvor de i nordøstlige Storme vare udsatte for stor Fare, og større Fartøjer maatte søge Vinterleje i Rønne Havn; men ogsaa her begyndte man at røre sig for at faa en bedre Havn, og her var det særlig Havnefoged Herman Sonne, som ved sin Dygtighed og ved Pengeforskud hjalp til, men ogsaa her standsede Krigen Arbejdet. Efter Krigen virkede især Skibskaptajn I. I. Hansen og en Del Aar senere Byfoged Arboe for Sagen. I Svaneke havde man særlig vanskelige Forhold at bearbejde, men var saa heldig i Købmand, Dannebrogsmænd Jeppe Holst at have en Mand, som hjalp med Raad og Daad. Han ikke blot ledede de Arbejder, som

udførtes her, men betalte selv med kontante Penge, 3720 Rbdlr., for hvilket Beløb han dog fik Obligation med 1. Prioritet i Havnens Indtægter. Hos Købmand R. A. Holst i Svaneke opbevares endnu en Vindusrude, i hvilken der med en Diamant er indridset med særlig sirlige Bogstaver følgende:

*Otto
Dietrich
Lütken*

For at opsøge min afdøde Vens Agerbecks Slægt og Ven Hr. Stenbeck rejste jeg hertil i August d. 14. Ao. 1821 — P. N. Sølling i Selskab med Hr. Obrist & Commandant Hoffmann — hvor jeg tillige saa Hr. Holsts skjønne Havneanlæg.

I Hasle havde der i ældre Tider været en lille bitte Havn for smaa Jagter, men Bolværkerne vare nedstyrtede og Bassinet tilskyllet, saa at næppe Fiskerbaade kunde benytte den. Man begyndte derfor i Begyndelsen af d. 19. Aarhundrede at samle smaa Bidrag til en bedre Havn, og 1815 begyndte man paa Arbejdet, som gennem en Række af Aar fortsattes ved Tid og Lejlighed. Her blev der i Aarene 1834 —? gjort et Forsøg,

som fortjener en nærmere Omtale, og som Thaarup har beskrevet saaledes:

»Ved Udgravning af Bassinet stødte man paa tre Kulfløtser, som dér havde deres Strygende, og man fattede den dristige Plan at ville borttage Kullene, og derfor gik man fra Landet ud i Dybden under Havet, saaledes, at man fik Gange eller Stoller, hvorfra man udbragte Kul, som solgtes til Indtægt for Havne-Anlægget ligesom man vilde, naar Bassinet var udgravet, og Dæmningen for Indløbet eller Havnemundingen ikke længere behøvedes, da lette Omkostningerne paa sammes Bortskaffelse, nemlig lade Dækket eller Taget over Stollerne nedstyrte ved at gennemsave det med en dertil forfærdiget Sav, paa hvis Klinge Tænderne vare fastnittede. Arbejdet skete ved to Mænd paa en Flaade, som havde en firkantet Aabning for Savens Bevægelse, og Arbejdet udførtes uden megen Besværlighed, da Massen, som skulde gennemsaves, bestod af et Slags ufuldkommen Sandsten, der let lod sig sønderbryde med Fingrene. Endskønt Planen ikke ganske fuldkomment lykkedes, og ikkun en Del af Dæmningen for Indløbet nedstyrtede, men hvor Aabningen siden af Havet er udvidet, maa man med H. Professor Forchhammer sige, at Planen fortjener at omtales med stor Agtelse.«

Allinge og Sandvig begyndte i Trediveerne paa deres Havne, men om Vinteren 18⁸⁶ ødelagde nordøstlige Storme omtrent alt, hvad der hidtil

var udført, og lærte Borgerne, hvorledes de ikke skulde anlægge deres Havne paa dette udsatte Sted. Forbedrede Havne give overalt Søfarten et Opsving, og dette viste sig ogsaa snart her, men det var dog alt kun en beskeden Begyndelse, og Udviklingen havde endnu mange Stadier at gennemgaa, men hertil skulle vi komme tilbage senere.

De bornholmske Skove.

Holtzførster Hans Rømer. Sandflugten.

Peder Dam Jespersen.

De bornholmske Skove havde gennem Aarhundreder lidt en ilde Medfart. Man havde hugget og atter hugget uden at plante igen; planlagt fornuftig Skovdrift kendtes ikke. Ganske vist havde der siden Kristian d. 4des Tid været Skovridere paa Øen, men disses vigtigste Hverv var at skaffe Vildt til Kongens Husholdning. Vildtet blev derfor stærkt efterstræbt, særlig Hjortene, af hvilke saavel levende som skudte ofte i større Partier sendtes over til Kongen. Omkring 1780 var man kommet saa vidt, at der ikke var en eneste Hjort tilbage, hvilket Bønderne forøvrigt vare tilfredse med. Omtrent midt paa Øen laa den store, øde Lyngmark, Højlyngen, og midt paa denne Øens eneste kongl. Skov, Almindingen, men den var i en elendig Tilstand, og kun enkelte stenhaarde, sejge Egetræer mindede endnu om Naturskoven fra ældgamle Dage. Den danske Bøg fandtes

ikke her, og Skoven havde i det hele taget et helt andet Præg end danske Bøgeskove; der hvilede over den noget vildt, noget forkrøblet, vanrøgtet som den var og havde været i saa lange Tider. — Men saa blev i Aaret 1800 en Mand ved Navn Hans Rømer udnævnt til kongl. Holtz-førster (Skovrider) ved denne Skov, og hermed begyndte en ny og bedre Tid for Almindingen.

Hans Rømer var en indfødt Bornholmer og var af gammel Bondeslægt; hans Barndomshjem var Knarregaard i Rutsker. Moderen skal have været en energisk og dygtig Kone, som tog sig ivrigt af Sønnernes Opdragelse og tillige vænnede dem til Arbejde uden derfor at lade dem forsømme Bogen. Hun var i deres tidligste Ungdom selv Skolemo'er for dem, lærte dem ikke blot A B C o. s. v., men en hel Del mere. Det store Laag paa en gammel Egetræs Kiste (Ork) benyttedes til Skriveøvelser med Kridt og i det hele taget til Skolebord. Efterhaanden som Drengene vokste op, sørgede Forældrene for, at de fik lidt bedre Undervisning end, hvad den omvandrende Degn formaaede at give dem, og her var det ifølge en Familietradition atter Moderen, som utrætteligt holdt dem til »Lærdommen« ved selv at høre dem i Lektierne og hjælpe dem paa anden Vis. De bleve da ogsaa alle dygtige Mænd, efter hvilke en anset og dygtig Slægt endnu lever, dels paa Bornholm, dels andre Steder. Rømer var født d. 22. Oktbr. 1770; ved sin Udnævnelse til Holtz-

førster paa Bornholm ses han at have været Løjtnant i sjællandske Jægerkorps og havde paa dette Tidspunkt Station i Helsingør. Embedet i Almindingen var kun daarlig lønnet, og Embedsbolig fandtes ikke, thi Skovrideren havde i fordums Dage stedse beboet og brugt en eller anden Gaard, af hvis Indtægter han især skulde ernære sig og sin Familie; Splietsgaard i Klemensker og Kobbegaard i Østerlarsker have været Skovridergaarde i svundne Tider. Rømer havde ikke nogen saadan Gaard at have Indtægter af, men tilkøbte sig den lille Ejendom Eskeviske, beliggende ved Ekkodalens sydlige Del lige over for dennes lodrette Klippevægge. Her opførte han de fornødne Bygninger og kaldte Stedet »Rømersdal«; det blev senere overtaget af Staten og har siden været Skovridergaard. Det Areal af den daværende Almindingen, som kunde kaldes egentlig Skov, var kun ca. 300 Tønder Land stort, men til alle Sider fra dette henlaa store kratbevoksede Strækninger, ventende paa en kyndig Haand for at omdannes til Skov. Nogle Maaneder, førend Rømer blev ansat, var Rentekammeret ved kongelig Resolution blevet bemyndiget til at foranstalte Almindingen indhegnet med et forsvarligt Stengærde, og det var samtidigt blevet bestemt, at der skulde lægges 300 Tønder Land af de kratbevoksede Arealer ind til Beplantning. Det trak imidlertid længe ud, inden denne Sag gik i Orden, og først 1802 blev Arbejdet med Opførelsen af Hegnet

udbudt ved Licitation. De gjorte Bud fandtes for høje og bleve derfor ikke antagne, hvorfor en ny Licitation bestemtes til 1. Juli 1803, men ej heller de ved denne gjorte Bud approberedes. Rømer indsendte nu til Regeringen det uegenlyttige Tilbud, at han vilde paatage sig Opførelsen af det 5000 Favne lange Hegn med Stenkiſter, Led og Stenter samt Opførelsen af et Materialhus ved Planteskolen og et Hus til Tømmer-Oplag for en Sum af 10,000 Rdlr., og dette Tilbud blev antaget, hvorefter Rømer gik til Arbejdet med en ſaadan Kraft og Lyst, at hele det store Hegn allerede var færdigt 1809. Dette var Rømers første store Foretagende, men hans udholdende Arbejdslyst og hans store Kærlighed til den hele betydningsfulde Gerning, han havde paataget sig, ſkaffede ham Tid til ved Siden heraf at indrette Planteskoler og planlægge Drift til hele Skovens bedre Behandling. Det ene store Stykke Vildnis efter det andet blev ryddet og derefter tilplantet, hvilket Arbejde han med usvækket Kraft fortsatte Aar efter Aar. Der kan ikke være Tvivl om, at Rømer var en Mand, hvis Synnaaede lidt længere ud i Horisonten end de fleste andres; han forudsaa, at Almindingen kunde og vilde blive en Skov, som fik Betydning ikke blot for Staten, men ogsaa, og ſærlig, for Bornholm, og derfor var han betænkt paa at faa Adgangen — Vejene — til Almindingen gjort ſaa bekvemme ſom muligt; han foreslog nemlig, at der fra Sko-

vens Midte skulde anlægges brede og gode Veje ud til alle fire Verdenshjørner, og det lykkedes ham at faa Regeringen til at bevillige de fornødne Penge til Anlæg af saadanne. Der anlagdes derefter fire store Veje gennem Almindingen, en ud til hvert Verdenshjørne. Det var et møjsommeligt og bekosteligt Arbejde, idet hele Vejlængden udgjorde ca. 9000 Alen og kostede 3833 Rdlr*). Der var nu kommet Liv og Virksomhed i Almindingen; nu var det ikke længere de ødelæggende, skovforhuggende Økser, som klang i Skoven, nej, nu var det Hakken, Spaden og Skovlen, som raadede. Arbejdet gik med Lyst og Liv, thi Rømer forstod at omgaas sine Arbejdere; hans bramfri Væsen, hans milde Ansigt og derhos hans store Dygtighed vandt ham hans Arbejderes ubetingede Hengivenhed; de frygtede ikke hans Nærværelse under Arbejdet, men glædede sig, naar de saa, at han kom, og hvad enten han var hos dem, eller han maatte vandre andre Steder hen, arbejdede de lige flittigt. En gammel Mand, som i sin Ungdom var en af disse Arbejdere, har fortalt dette for mig. Samme Mand har fortalt mange Smaatræk om Rømer; naar der f. Eks. var noget, han saadan særlig spekulerede paa, kunde de straks se det og vare lutter Opmærksomhed for at udgranske, hvad det var; ofte kunde de slutte sig til det og udtalte saa deres Mening om en Sten-

*) Seddelpenge!

kiste eller desl. Det er rigtigt, sagde han saa, saadan skal det være! Saa vandrede han videre med et venligt »Farvel, Folk!« — Derfor kunde denne Mand magte mere end de fleste andre i hans Stilling, og derfor lykkedes det ham at udføre et Arbejde, som næppe nogen anden udførte i hine Tider. — — — — Han døde 1836, og hans Efterfølgere i Embedet fortsatte det af ham begyndte Arbejde, men han skal have Æren for, at Almindingen blev til det, den er — en prægtig Skov! Mange Aar senere gik det op for Bornholmerne, at de skyldte denne Mands Minde et synligt Tegn paa deres Taknemmelighed, og i Aaret 1893 rejste man ham derfor et smukt Mindesmærke midt i Skoven inde i den gamle Planteskole, den han selv havde anlagt. Denne Planteskole blev nu nedlagt og omdannet til et smukt Anlæg omkring dette Mindesmærke, som snart fik Navnet »Rømers Minde«. — Naar der her er dvælet lidt udførligt ved denne Mand, er dette kun simpel Pligt.

Tiden lidt før og lidt efter Aar 1800 var i flere Henseender en lykkelig Tid for vort Land. Kronprins Frederik i Forening med ædle Raadgivere søgte paa alle Omraader at faa iværksat gavnlige Foretagender. De støttedes i disse Bestræbelser af dygtige og fremadstræbende Mænd hist og her i de forskellige Provinser. Ogsaa paa Bornholm var der nok at tage fat paa. Med Rømers Ansættelse som Holtzførster var der sørget

godt for Almindingen, som nu var i gode Hænder, men langs med Stranden henlaa der hist og her Sandflugtsstrækninger, som gennem Tidernes Løb havde anrettet ikke saa faa Ødelæggelser. Sandflugtsstrækningen fra Snogebæk til Dueodde og fra Dueodde i vestlig Retning havde vel, begrundet i Stedets Beliggenhed, ikke kunnet anrette saa stor Skade, fordi Stormene snarere førte Sandet ud i Havet end op over Agermarkerne ovenfor, men det kunde dog indtræffe, at en vedvarende sydøstlig Kuling og Storm kunde fremkalde »Sandrogg« (Sandflugt) og anrette stor Fortræd. 1618 blev saaledes af 8 Mænd udstedt det »Sognevidne«, at den 23., 24., 25. og 26. Gaard i Poulsker Sogn vare ilde fordærvede af Sandflugt. Hvor deres Rug- og Bygjord samt deres bedste Enge havde været, fandtes nu kun høje Sandbakker; 2 af Gaardene maatte afbrydes og flyttes længere op i Landet*). Paa Nordvestsiden af Øens Nordpynt, Hammeren, henlaa der nede i en stor Lavning mellem de højere liggende Klippeknuder og Havet en ikke saa lille Sandflugtsstrækning, men denne kunde her slet ingen Fortræd gøre. Værre og værst stod det til paa Vestkysten; her henlaa mellem Rønne og Hasle langs med Stranden en Sandflugtsstrækning godt og vel $\frac{3}{4}$ Mil lang og gennemsnitlig 1000 Alen bred. Kun ved Blykobbeaaen udvidede den sig til en Bredde af

*) Hübertz Aktstykker Nr. 417.

2000 Alen. Der var ganske vist ikke saa høje Klitter her som ved Dueodde, men hele Strækningen var dog kun let bevægeligt Flyvesand, som, naar de hyppige vestlige Storme ret toge fat og fremkaldte Sandrogg paa Sandrogg, anrettede skrækkelige Ødelæggelser. Agerjorderne indenfor denne øde Strandmark bleve i Tidernes Løb ubarmhjærtigt dækkede af et Lag Flyvesand og saaledes værdiløse. — Vel var der hist og her Pletter af Lyngskorpe, men Omegnens Beboere ødelagde disse, dels ved at lade Kreaturer gaa frit omkring her for at søge efter en enkelt Spire, dels ved med Tørvejærnet at skære Lyngskorpen bort for at benytte den i Hjemmet til Brændsel o. desl. For den Rejsende frembød der sig et sørgeligt Syn, naar han drog ad Vejen, der førte fra Rønne til Hasle: Sand — Sand — og atter Sand, ikke et eneste Træ. Indtraf saa en Storm, kunde det blive en drøj Tur, særlig for Hestene med at slæbe den tunge, klodsede Vogn igennem det dybe Sand, ja, det kunde til sine Tider blive ligefrem umuligt at komme igennem, før Vejen blev nogenlunde ryddet for de værste Driver af Flyvesand. — — Saaledes vare de virkelige Forhold! Men saa optog heldigvis Regeringen denne Sag til Overvejelse, og Resultatet blev, at man lod Forordningen af 19. Septbr. 1792 om Sandflugtsdæmpning, der hidtil kun var blevet saare lidet paaagtet paa Bornholm, bekendtgøre og indskærpe paa Øen. Derefter udnævntes

Sandflugtskommisærer, hvis første og vigtigste Forslag gik ud paa Foranstaltninger til Flyvesandets Dæmpning mellem Rønne og Hasle. Det blev strængt forbudt Beboerne at skære Bredtørv, rive Lyng eller oprive nogen som helst Siags Vækster i Flyvesandsstrækningen; men dette vakte stærk Uvilje hos Omegnens Beboere, der, enten af Stædighed eller af Uforstand, lagde Kommisærerne alle tænkelige Hindringer i Vejen, ja, man indgik endog tre Gange til Regeringen med Andragende om, at Sandflugtsstrækningen maatte vedblive at henligge ufredet til fri Afbenyttelse som hidtil. Heldigvis lod Regeringen sig imidlertid ikke rokke, men den krævede Lydighed imod Sandflugtsloven og imod de Befalinger, som udstedtes; paa Grund af denne Beboernes Stædighed forhaledes imidlertid Sagen i flere Aar, og først, da man i Aaret 1819 ansatte Peder Dam Jespersen til Sandflugtskommisær, kom der Orden i Tingene. M. K. Zahrtmann har i en Afhandling, trykt i Forsttidende for 1893 Nr. 7 meddelt følgende om denne Mand: »Han var født 11. Marts 1772 i Nexø, hvor hans Fader var By- og Herredsfoged, og han havde oprindelig vandret den juridiske Bane; saaledes var han 1797 bleven Byskriver i Nexø, senere tillige Herredsskriver og Kancelliraad. Hans Giftermaal 1798 med en Købmandsdatter fra Rønne havde ført ham ind i Landbruget; ved Svigerfaderens Død overtog han dennes store Jordejendomme, hvortil

han knyttede flere Gaarde paa Øen og bosatte sig i Rønne.« Besjælet af Lyst til det Hverv, Regeringen havde betroet ham, fik han trods det, at hans egne Sager lagde stærkt Beslag paa hans Arbejdskraft, dog Tid til særlig at arbejde for Sandflugtsstrækningernes Beplantning, hvor sligt var muligt, eller for at dæmpe Flyvesandets Tilbøjelighed til at gøre Skade, og det er blandt andet hans uvisnelige Fortjeneste, at Blykoppesko-ven nu staar som et beskyttende Værn imod Sandflugtens Ødelæggelser. En Blandingsskov bestaaende af Gran, Fyr, Lærk, Eg, Birk, El, Ask, Kirsebær, Valnød og Hassel var det, han fik til at vokse, ganske vist kun langsomt og under store Taalmodighedsprøver, naar Tusinder og atter Tusinder af spæde Planter i tørre Somre visnede i Stedet for at spire, men nu staar Skoven der alligevel saa frodig, som det paa Grund af Jordbundsforholdene er muligt.

Et Bevis paa, hvor uforstaaende Omegnens Beboere vare lige over for Jespersens saa gavnlige Arbejde, var, at der rejste sig en saadan Forbitrelse over Sandflugtens Fredning, at man endogsaa skød efter ham, hvilket man ifølge Fortællinger ogsaa i sin Uforstand skal have gjort efter Holtzførster Rømer. Vor Tids Beboere se klarere i Tingene og takke begge disse Mænd i deres Grav for det velsignelsesrige Arbejde, de have udført. — Følgerne af dette Arbejde havde en vidtrækkende Betydning for Bornholm, thi man indsaa lidt ef-

ter lidt, at der for Skovdriftens hele og bedre Ordning kunde og burde gøres meget endnu, og-saa hvad de private Skove angik; det gjaldt blot om at tilvejebringe Midler hertil. Heldigvis fik man en Støtte i Etatsraadinde Koefoeds store Legat, af hvilket en større Sum var bestemt til almennyttig Anvendelse paa Bornholm og deriblandt Skovplantning. Det vil her være et passende Sted til nærmere at omtale hende og hendes Legater.

Marie Koefoed, født 19. Januar 1760, var Datter af Købmand i Rønne Morten Bohn. Efter først at have været gift med Købmand i Nexø Jochum Herman Ancher, død 11. Maj 1786, ægtede hun d. 29. Decbr. 1786 Hans Peter Koefoed, en bornholmsk Skibsfører, der paa mange oversøiske Rejser havde erhvervet sig en betydelig Formue og derefter nedsatte sig som Brygger og Grosserer paa Kristianshavn. Ved sin Død d. 3. Januar 1812 efterlod Koefoed sin Enke bl. a. Godserne Aastrup og Holbæk-Ladegaard, hvis Administration hun ledede med Sparsommelighed og Dygtighed, hvorved den hende efterladte store Formue forøgedes betydeligt. Hun havde tidlig mistet sit eneste Barn, en Søn af det første Ægteskab; med Koefoed havde hun ingen Børn og var saaledes uden direkte Livsarvinger. Som Følge heraf besluttede hun sig til, alt medens hun levede, at anvende en større Del af sin Formue i velgørende Øjemed ved at oprette Legater, som

straks traadte i Virksomhed; saaledes stiftede hun 1812 et Legat paa 100,000 Rdlr. til trængende Sømænd, Sømænds Enker og Børn i Kjøbenhavn og senere et andet Legat paa over 50,000 Rdlr. til forskellige Skoler og Arbejdshuse paa hendes Godser og hendes Fødested Bornholm, hvorefter Kong Frederik d. 6. hædrede hende med Etatsraadinde-Titlen. Da hun i den Anledning var til Avdiens hos Kongen, var hun iført sin pragtfulde bornholmske Nationaldragt (rød Atlaskes Kappe og rød Nølle), som vakte stor Beundring ved Hoffet. I Aaret 1825 lod hun skrive sit Testamente, ved hvilket hun endvidere fordelte omtr. 300,000 Rdlr. i velgørende Øjemed til Legater for trængende Enker, ugifte Kvinder, hvis Kaar ikke svare til deres Opdragelse, Skoleløn for Pigebørn, Hospitaler, velgørende Selskaber m. m., navnlig i Kjøbenhavn og paa Bornholm, og Reglerne for Legaternes Bestyrelse og Kapitalernes Sikring vare ordnede med den største Omhu og Omsigt.

Stor Fortjeneste indlagde hun sig ogsaa ved at understøtte J. N. Madvig under hans Studeringer, og det turde næppe være for meget sagt, at det er hende, vi skyldte, at vi fik en Madvig! Hun døde d. 28. April 1838 efter længe at have lidt af Tungvind. 1882 rejste Bornholmerne hende i Almindingen en anselig Mindestøtte af sleben Granit med Portrætmedaillon, modeleret af V. Bissen*).

*) Tildels givet efter „Biografisk Leksikon“.

J. N. Madvig.

Vi nævnte ovenfor Madvig. En »Bornholms Historie« uden en Skildring af Madvigs Betydning vilde være mangelfuld, og skønt der forligger adskillige Skildringer af denne berømte Bornholmers Liv og Levned, af hvilke hans egen: Livserindringer af J. N. Madvig. Kbh. 1887, er den bedste, skulle vi dog ogsaa her i korte Træk mindes denne Mand.

Johan Nikolai Madvig blev født d. 7. August 1804 i den lille By Svaneke, hvor hans Fader var Byskriver. Sin første Undervisning fik han hos en gammel, værkbruden Skolemo'er og derefter hos Byens daværende Skoleholder, en sygelig og ynkelig gammel Mand, som snart døde og efterfulgtes i Bestillingen af en forhenværende Glarmester fra Kjøbenhavn. Under dennes Vejledning gennemgik han Balles Lærebog syv Gange samt lærte lidt Regning og Skrivning. Hans medfødte ualmindelig gode Evner ytrede sig snart, og i Skrivning drev han det efter den Tids Forhold hurtig meget vidt. Dette kom hans Fader

til megen Nytte, idet den lille 10 Aars Dreng allerede var i Stand til at hjælpe ham med Afskrivning o. desl. Faderen døde i Oktbr. 1816, efterladende sig Enke og Børn i forholdsvis smaa Kaar. Madvig var dengang kun 12 Aar gammel, men var allerede saa dygtig, at han kunde hjælpe sin Faders Efterfølger, den nye Byskriver, med Skrivning. Ved Siden heraf læste han meget, den medfødte Videbegærlighed krævede det, og det varede ikke længe, før klartseende Mænd fik Øje for hans glimrende Evner. Biskop Mynster havde saaledes lagt Mærke til ham under en Visitats og glemte ham ikke. Tanken om at lade ham studere var allerede opstaaet hos hans Fader, men dennes tidlige Død syntes at lægge uovervindelige Hindringer i Vejen herfor. Heldigvis bleve disse dog overvundne, og allerede i Oktober 1812 sejlede han med en Skipper til Kjøbenhavn for derefter i Frederiksborg Skole at begynde sine Studier; efter nogen Tids Forløb opnaaede han at faa aarlig Understøttelse fra den rige Etatsraadinde Koefoed, en Understøttelse, som senere blev saa betydelig, at han uden Sorger for det pekuniære kunde hengive sig til sine Studeringer. Man kan godt sige, at fra nu af blev hans Liv et Sejrstog gennem Videnskabens Rige. At opregne alle de glimrende Eksamener, han tog i Aarenes Løb, er uforment her; ethvert Leksikon giver Oplysninger herom ligesom om den store Række af videnskabelige Arbejder, han i

sit lange Liv har udgivet. De fleste af disse vakte stor Opsigt i Videnskabens Verden, hvor man forstod at værdsætte dem efter Fortjeneste, og Madvigs Navn fløj over hele Evropa med Beundring. Som Professor og Rektor ved Kjøbenhavns Universitet udfoldede han en Virksomhed, som blev i høj Grad betydningsfuld for de Studerende, og hans Mildhed, jævne Væsen og hele Optræden gjorde, at han blev afholdt som kun faa Universitetslærere have været det. Hertil kom en Gæstfrihed og Godgørenhed mod fattige Studenter, som mindes den Dag i Dag af mange. Om end Madvigs mangesidige Virksomhed har været til stor Nytte paa saa mange Maader, maa det dog antages, at hans Arbejde som Universitetslærer og som lærd Forfatter er det, der har bragt størst Velsignelse for vort Land og vort Folk. Men glemmes kan og skal det ej heller, at hans Virksomhed som Statsmand i de højeste Poster har efterladt sig dybe Spor, saa dybe, at Historien aldrig vil glemme dem. Klartseende, som han var, saa han frem i Livet og forudsaa, hvad Udviklingen i Samfundet maatte føre til, og opfyldt af de ædleste Bevæggrunde, hævdede han med stor Kraft sine paa vægtige Grunde støttede Meninger uden at bryde sig om Kritik og Uforstand. Det var en Lykke, at han gennem saa mange Aar kunde gribe ind i Statsforhandlingerne, og skønt mangt og meget blev anderledes, end han ønskede det, blev han aldrig træt

af at vejlede og retlede de ofte uklare og forkludrede Hoveder, der deltog i Statsstyrelsen. Ved Ministerbordet, i Rigsraadet og i Rigsdagens Sale, saavel som i Kongens private Raadsforhandlinger, har hans djærve og klare Røst med et tydeligt Anstrøg af bornholmsk Accent lydt Tusinder af Gange. De Ulykker og Sorger, der ramte os 1864 gik Madvig dybt til Hjærtet, men det lykkedes ham endnu at udrette meget til Gavn for Landet. Ham have vi endelig for en stor Del at takke for, at vi endnu, før Ulykkerne brød ind over os, fik udvalgt en Thronfølger, som snart skulde blive Danmarks Konge og lige til den Dag i Dag har været en Velsignelse for vort Land. Sin Fødeø, Bornholm, glemte Madvig aldrig; intet var ham kærere end i Kredsen af sin Familie og Venner at omtale sine Barndomsminder og sin skønne Fødeø. Man vil i hans »Livserindringer« finde dette bekræftet.

Men Bornholmerne glemte heller ikke Madvig, og skønt største Delen af hans Liv henrandt udenfor Bornholm og hans Livs store Gerning ikke særlig angik bornholmske Forhold, kunde det dog ikke være andet, end at Bornholmerne følte sig glade ved at kunne kalde ham deres Landsmand i snævrere Forstand. Denne Følelse fik endelig, heldigvis endnu før Madvig døde, et smukt Udtryk derved, at man i Aaret 1874 ved Indkørselen til Madvigs Fødeby, Svaneke, rejste ham en Æresstøtte, fra hvis Top hans i Bronze støbte

Buste smiler enhver, som drager ind til Byen, venligt imøde. Der er faa, som i deres Liv have faaet saa mange og saa store Æresbevisninger som Madvig, men den Ære, man hin Dag, da Busten blev afsløret, medens han selv var tilstede, viste ham, værdsatte han højere end alle de andre. Madvig døde d. 12. December 1886.

En Broder til ham, der ogsaa var født i Svanekerke, har gjort sit Navn berømt ved at kæmpe for Danskhedens Sag i Sønderjylland, hvor han i en lang Aarrække var Læge og Fysikus. Og saa han var en dygtig Mand med en ædel Karakter; nu er han død, men hans Minde vil leve i Sønderjylland, saa længe der bor danske Mænd og Kvinder i dette saa haardt prøvede lille Stykke Danmark.

Fra 1848 . — 64.

Den i saa mange Henseender dybtgaaende nationale Bevægelse, der greb hele det danske Folk, da de slesvigholstenske Oprørere i Aaret 1848 paaførte os en Krig saa uretfærdig som nogen, naaede ogsaa til Bornholm, men paa Grund af mange særlige Forhold kunde Bevægelsen ifølge Sagens Natur ikke her give sig saa stærke Udslag som i andre Egne. Bornholmerne vare ikke almindelig Værnepligt undergivne, men skulde kun tjene i Øens Militz, som ikke skulde med i Krigen, uden for saa vidt Øen blev angrebet af Fjenden. Da imidlertid hverken Oprørerne eller deres Hjælpere i Tyskland med Preussen i Spidsen havde nogen Krigsflaade, der var Danmarks jævnbyrdig, var det paa Forhaand givet, at der ikke vilde blive gjort Forsøg paa at angribe Bornholm. Bornholmske Forældre behøvede altsaa ikke at frygte for, at deres Sønner skulde komme til at ofre Liv og Blod for Fædrelandet. Allerede dette maatte bevirke, at man her ikke i den Grad som i de andre Provinser med ængstelige Blikke

fulgte Begivenhedernes Gang. Dermed skal dog ingenlunde være sagt, at man ikke var patriotisk og national i Sind og Tanke.

I det første Afsnit af Krigen — fra Oprørets Udbrud til Vaabenstilstanden af 26. August s. A. — synes ingen bornholmske Frivillige at have meldt sig til Tjeneste i Hærens Rækker, i hvert Fald indeholde Kommandantskabets Protokoller ikke noget herom. Faa Dage efter Vaabenstilstandens Begyndelse, nemlig d. 1. Septbr. 1848, findes dog i Kommandantskabets Protokol indført følgende:

»Under 13. f. M. har Krigsministeriet tilladt, at Underofficer ved Militsens 2. Infanterikompagni Lucianus Hansen Koefoed maa, efter at have gennemgaaet nogle Øvelser ved Kjøbenhavns Exercerskole, afgaa til Armeen.«

Koefoed gjorde derefter Felttogene 1849 og 50 med som Korporal og blev temmelig alvorlig saaret under Kampen ved Frederiksstad.

1849 synes der at være kommet lidt mere Bevægelse paa Bornholm; man tilbød saaledes at danne et frivilligt Jægerkompagni og lade dette deltage i Krigen, men Krigsministeriet nægtede at give Tilladelse hertil under Henviſning til, at det paatænkte Jægerkompagni burde forblive paa Bornholm for at være behjælpelig ved Øens Forsvar, hvis et fjendtligt Overfald blev forsøgt.

Derimod fik Artillerikaptajn Siemsen, Premierløjtnanterne H. Marcher og J. Koefoed samt

Sekondløjtnanterne P. Westh, Ph. R. Dam og G. Grønbech efterhaanden Tilladelse til at indtræde i Hæren og gøre de sidste to Felttog med. Under Kampene ved Dybbøl fik Marcher Lejlighed til at udmærke sig. — Paa Bornholm synes man i Løbet af det første Krigsjaar at være bleven lidt ængstelig, fordi et Forsøg paa at angribe Øen dog kunde indtræffe, og da man nærrede Frygt for, at Militsen ikke var i en saadan Stand, som den burde være, indsendte i Slutningen af Aaret 21 af selve Militsens Officerer til Krigsministeriet et Andragende om, at der paa Øen maatte blive nedsat en Kommission til at »reorganisere det herværende Militær saavel i personel som materiel Henseende«, hvilket skete. Da det rygtedes, at en saadan Kommission skulde nedsættes, indsendte 326 Gaardejere og Husmænd et Andragende om, at een a to af Øens næringsdrivende Borgere maatte faa Sæde og Stemmeret i Kommissionen. Denne kom derefter til at bestaa af Oberst Køye, Kommandant Schjønning, Oberstløjtnant Gaarder, Amtsforvalter Lerche, Major Marcher, Ritmester H. Koefoed og Kancelliraad Gorm. I Septbr. 1849 indsendte Kommissionen sin Forhandlingsprotokol og sit Forslag til Regeringen. Efter endt Krig beordrede Krigsministeriet d. 24. Januar 1851 de ved den aktive Armé midlertidig ansatte bornholmske Officerer til at afgaa fra samme; dog tilledes det d. 31. s. M. Premierløjtnant Marcher

og Sekondløjtnant Westh at forblive til Tjeneste ved Artilleriet til 1. Marts s. A.*).

*

*

*

De Aar, der fulgte umiddelbart efter Treaarskrigen vare utvivlsomt for vort Folk de lykkeligste i hele det 19. Aarhundrede. Den friske Erindring om, at vor Hær havde sejret over de slesvigholstenske Oprørere og deres tyske Hjælpere fyldte hele Befolkningen med Glæde; Krigssangene fra 1848 bleve sungne med Begejstring, og de mange mere eller mindre paalidelige Fortællinger om vore Soldaters Heltebedrifter gik atter og atter fra Mund til Mund. Havde dette end sine meget gode Sider, saa havde det dog ogsaa Skyggesider, thi den Begejstringens Rus, der havde grebet Folket, førte med sig, at man angaaende Fremtiden indlulledes i Drømme, som ikke kunde blive til Virkelighed, men nok til tunge Skuffelser. De store, betydningsfulde borgerlige Friheder, der ved Grundloven vare givne Folket, bleve vel ikke straks værdsatte helt ud eller forstaaede af Almuen, men medens Digtene udsendte varmt følte Sange til Frihedens Pris, og Pressen søgte at sprede Lys over, hvad det egentlig var, Grundloven havde givet os, og hvad den skulde udrette, vaagnede

*) Disse Oplysninger er velvilligt meddelte mig af Kommandant, Oberst F. V. Krag efter Uddrag af Kommandantskabets Protokoller.

der lidt efter lidt en stor og inderlig Kærlighed til denne Lov samt til Frihedens Giver, Kong Frederik, som blev afholdt i en saadan Grad som faa danske Konger have været. Alt dette gav sig i hine Aar Udslag i et Folkeliv, rigt paa Nationallykke, og Bornholmerne toge fuldt ud Del i denne Lykke og Glæde. De indre politiske Stridigheder angaaende Grundlovens rette Forstaaelse og Brug laa endnu i Morgenslummer. Vel begyndte der snart at lyde Røster, der varselede om kommende Partikampe, særlig fra Bondevennerne under J. A. Hansens Ledelse, og disse Røster fandt villige Øren i adskillige Kredse paa Bornholm, mest dog i 2. Valgkreds med Aakirkeby som Midtpunkt. I det hele og store mærkedes dog endnu ikke meget til Strid og Uenighed. Grundlovsfesterne bleve Folkefester i dette Ords sandeste og bedste Betydning, og unge og gamle, høje og lave, fattige og rige lyttede i fælles Glæde til Ordene, som lød fra den smykkede Talerstol, der samlede Folk af alle Partier omkring sig. Vore Nationalsange lød fuldt og frejdigt, medens forskellige Folkeforlystelser samlede Ungdommen, og de gamle bænkedes sig om veldækkede Borde for under Skæmt og venlig Samtale at tilbringe en glad Sommeraften. Pressens hele Virksomhed tog Fart, Avislæsning blev mere almindelig, Skrifter og Bøger fik større Udbredelse og Oplysningens Sol begyndte for Alvor at kaste sine varmende Straaler ud over vort Land og selvfølgelig ogsaa

over den vidunderlig skønne Ø, Bornholm, hvis selvstændige Befolkning netop i Henhold til hele sin historiske Udvikling maatte sætte den største Pris paa Frihedens Goder. Lykkelig den Slægt, som levede i hine Aar!

*

*

*

Der skulde imidlertid efter kun 13 Aars Forløb indtræde en sørgelig baade ydre og indre Forandring i denne lykkelige Tilstand. Frederik d. 7des Død blev Vendepunktet, og hin mørke 15. November 1863, da han paa det gamle Lyksborg Slot lukkede sine Øjne i Døden, blev en Sorgens og Ulykkens Dag for Danmark. Længe varede det ikke, før vi fik det at føle, idet to tyske Stormagter paaførte os den sørgelige anden slesvigske Krig. Bornholmernes Forhold til denne var ganske som 1848, man var fri for at deltage i den og skulde kun forsvare sin egen Ø. Men som det gik 1848, saaledes ogsaa nu; bornholmske Frivillige, saavel menige som Officerer, meldte sig til at kæmpe i Hærens Rækker og kæmpede med Ære. Blandt dem maa først og fremmest nævnes Løjtnant

Johan Andreas Peter Ancher,

som i den Grad udmærkede sig, at hans Navn fløj over hele Landet med Beundring; vi skulle derfor her, skønt hans Heltedaad jo ikke direkte vedrører Bornholms Historie, dog give en kort Fremstilling af denne Mands Liv.

Ancher var født paa Almegaard i Knudsker Sogn paa Bornholm d. 22. Februar 1837. I sin Ungdom var han først ligesom andre Landmands-Sønner, beskæftiget med Landvæsen, men 1856 kom han til Kjøbenhavn for at gennemgaa Artilleriets Elevskole, og efter Afgangen fra denne ansattes han som Sekondløjtnant ved Bornholms Militi. Efter at han havde giftet sig i Aaret 1860, bosatte han sig i Rønne, men flyttede senere til Kjøbenhavn for at forsøge sin Lykke som Skuespiller; han opgav dog denne Virksomhed, saa snart det 1863 saa ud til Krig, og meldte sig øjeblikkelig som frivillig. Efter først at have været beordret til Tjeneste i Dannevirkestillingen blev han, da denne Stilling var forladt, ansat som Artillerikommandør for Skanse Nr. 2 i Dybbølstillingen. Paa Grund af denne Skanses Beliggenhed og paa Grund af andre lokale Forhold var den af Dybbølstillingens Øverstkommanderende udset til et ærefuldt, men farligt Hverv, nemlig dette: særligt at henlede de paa Broagerland anbragte fjendtlige Kanoner paa sig for derved at aflede Fjendens Opmærksomhed en Del fra andre Punkter. Skansen var derfor forsynet med fortrinligt Skyts og med udsøgt Mandskab. At man betroede en ung Løjtnant ved Bornholms Militi at være Kommandør i netop denne Skanse, maa anses som et Bevis paa, at Ancher allerede paa dette Tidspunkt havde henledet Opmærksomheden paa sig, og paa, at Overkommandoen næ-

rede særlig Tillid til ham. Han viste sig snart denne Tillid værdig. Der var givet ham Ordre til at skyde saa meget, som det var ham muligt, paa de fjendtlige Batterier ovre paa Broagerland — en smuk Opgave for en rask Officer! Ancher forstod at løse denne Opgave paa en saadan Maade, at saavel Fjenden som den danske Overkommando bleve ligefrem forbløffede*), og længe varede det ikke, før Anchers Kanonade gav Genlyd viden om og bar hans og hans raske Soldaters Ros vidt over Land. At de fjendtlige Batterier særlig overdængede Skanse Nr. 2 med en sand Regn af Projektiler siger sig selv, og Anchers Skanse kom derfor snart til at ligne en Ruin; men med en beundringsværdig Udholdenhed og et glimrende Humør udbedrede han og hans Soldater hver eneste Nat, saa godt dette i det hele taget lod sig gøre, deres kære Skanse, hvilket forøvrigt var et farligt Arbejde, saasom Fjenden sendte sine Kugler efter dem ogsaa om Natten. At denne raske Færd maatte vække Beundring og Glæde midt i al Sorg, selv paa de højeste Steder, er let at forstaa. Kongen besøgte derfor ogsaa Ancher og hans Kammerater i deres Skanse, og Ridderkorset blev det første af en hel

*) Forfatteren af denne Bog har selv med den største Beundring gennem Kikkert fra Angel betragtet dette Skuespil og har staaet ved Siden af tyske Officerer, som i de mest begejstrede Udtryk udtalte sig om Skanse Nr. 2.

Række Hædersbevisninger, som blev Løjtnant Ancher til Del.

Den 15. Marts blev han let saaret og maatte midlertidigt afgive Kommandoen til Løjtnant Castenskjold, men faa Dage senere var han atter i Skansen, rede til at tiltræde sin ansvarsfulde Post. Overkommandoen mente imidlertid, at Arbejdet som Kommandør i Skanse Nr. 2 var saa anstrængende, at to Kommandører ikke var for meget, og bestemte derfor, at Castenskjold skulde blive i Skansen, og fra dette Øjeblik deler denne dygtige og brave Officer Æren for Skansens fortsatte heltmodige Forsvar med Ancher og dennes tapre Folk. Ancher har selv i »Erindringer fra Skansen Nr. 2«*) udtalt sig saaledes desangaaende:

»Naar jeg ved flere Lejligheder er bleven kaldt »den tapre Commandant for Skansen Nr. 2«, opfylder jeg hermed et naturligt Ønske, naar jeg offentlig gør opmærksom paa, at jeg i den farefuldeste Tid har delt denne Commando med Lieutenant Castenskjold, en brav og uforfærdet ung Mand, der ved sin koldblodige Optræden over for Faren, ved sit Mod og sin Indsigt har gjort sig fuldt fortjent til at nævnes, naar der endelig skal være Tale om enkelte tapre Mænd af en Kreds, hvor den Ringeste som den Højeste satte det Samme ind, og hvor Enhver opfyldte sin Pligt til det Yderste.«

*) Meddelt i Skildringer fra den slesvigske Krig 1864.
Udgivet af Th. Thorsen, Kbh. 1865.

Efter flere Ugers Belejring og en aldeles voldsom Beskydning stormedes og toges endelig Dybbølstillingen d. 18. April. Der var af den tyske Overkommando givet Ordre til, at Ancher, om det var muligt, skulde tages levende, hvilket ogsaa skete, dog kun efter en fortvivlet Modstand. I vort Forsvar Nr. 296, 12. Aargang, findes et Billede af den Episode, da Skansen stormes og tages; Korporal Nellemann har grebet den første tyske Fane, som plantedes paa Skansen, har knækket Flagstagen og kaster Fanen i Øjnene paa de fremmyldrende Preussere; bag ved ham iler Ancher med blottet Hoved og med Sabelen i den ene og en Revolver i den anden Haand frem i den forfærdelige Kamp; denne varede dog trods den tapreste Modstand kun kort, en liden Stund, saa vare Ancher og de af hans heltedige Soldater, som ikke vare faldne i dette frygtelige Sammenstød, Preussernes Fanger, og før Aften vare de allerede paa Vej til Flensborg for at sendes videre til Tyskland. Overalt, hvor det rygtedes, at Løjtnant Ancher passerede forbi som Krigsfange, strømmede Folk til for at se og beundre ham, og der vistes ham den mest udsøgte Opmærksomhed fra alle Sider. Fangenskabets tilbragtes i den tyske By Minden; da dette efter Fredsslutningen var endt, og Ancher var vendt tilbage, blev han Genstand for en Hyldest og en Række Æresbevisninger som ingen anden dansk Officer fra 1864. Hele Landet over foretoges en Indsamling til en

pragtfuld Æressabel, og fra Bornholm sendtes der ham et Guld-Uhr; desuden fik han mange andre Gaver (af sit Mandskab havde han allerede under Fangenskabet faaet en Sølvpokal), og man kan uden at beskyldes for Overdrivelse sige, at den danske Nation paa mange Maader lagde for Dagen, hvor stor en Pris den satte paa ham. Men ogsaa fra Fjendens Side vistest der ham den største Anerkendelse og Udmærkelse; Prins Friederich Carl indbød ham saaledes til at besøge sig i Berlin, og en Del preussiske Officerer sendte ham en Anerkendelsesskrivelse. Senere blev hans Billede anbragt paa den preussiske Sejrsstøtte paa Dybbølbjærg og paa Sejrsmonumentet i Berlin. — Efter Krigen udnævntes Ancher til Premierløjtnant ved Bornholms Militz, men søgte og fik allerede 1865 sin Afsked, fordi Militærtjenesten i Fredstid ikke rigtig passede for hans urolige Aand. Rigsdagen voterede ham nu en livsvarig Pension af 1200 Kr. aarlig, og efter hans Død voterede man hans Enke det halve aarligt. Ancher døde d. 27. Januar 1876 og blev begravet paa Garnisons-Kirkegaard i Kjøbenhavn. En talrig Skare fulgte ham til Graven, og paa denne rejste hans mange Venner ham en Mindesten, paa hvilken følgende to Vers anbragtes:

Et Lys i Mørkets Dage,
 Et Solglimt gjennem Taagen
 Var Du blandt Dybbøls Stridsmænd,
 Dit Navn skal aldrig glemmes.

Værger denne Sten for Heltens Minde
 Blot saa tro som han for Dybbøl-Skanse,
 Da vil man i sene Slægter finde
 Heltens Gravhøj smykt med friske Kranse.

*

*

*

Af andre bornholmske Officerer, der som frivillige deltog i denne Krig, nævnes i Kommandantskabets Protokoller Artillerikaptajnerne Marcher og Westh, Premierløjtnant Ph. R. Dam, Sekondløjtnanterne Grønbech, Lucianus Kofod og Davitzen. Af disse kom Lucianus Kofod*) og Ph. R. Dam senere til at spille en Rolle som Politikere, hvorfor vi her kortelig skulle omtale dem lidt nærmere. Kofod, som mellem de to Krige allerede havde gjort sig bemærket ved 1854—56 at virke som Forstander for den nystiftede Folkehøjskole i Gjedved og ved derefter i Forening med Ph. R. Dam at oprette en Højskole i Aakirkeby**), kastede sig senere over Politiken. 1858 valgtes han til Folkethingmand i Bornholms 1. Valgkreds samt genvalgtes 1861. Krigen afbrød hans Virksomhed som Rigsdagsmand, men 1866 valgtes han paa ny til Folkethinget i sin tidligere Kreds og genvalgtes indtil 1881, da M. Blem erobrede Kredsen fra ham. Fra at være ikke saa lidt

*) Han skriver selv sit Navn saaledes — uden e'er.

***) Dette er meddelt i Biografisk Leksikon, men man har i dette Værk undladt at omtale, at denne lille Højskole oprettedes af ham i Forening med Ph. R. Dam. — Skolen holdtes kun gaaende i to Vintre.

republikansk i sine ofte stærke Udtalelser gik han, maaske paa Grund af Misfornøjelse med den Udvikling, det politiske Liv antog hos os, lidt efter lidt over til at blive udpræget Højremand og var en Tid en af Højrepartiets aktive Agitatorer, bekæmpede særlig Berg og det forenede Venstre og vakte under dette Arbejde betydelig Opsigt. Som Taler var han meget godt begavet, gestikulerede al Tid stærkt og forstod med en vis Dygtighed at faa Latteren paa sin Side. Hans hele politiske Optræden vakte ofte Indignation hos Venstre, hvilket den ganske vist i sin Tid, da han kaldtes revolutionær, ogsaa gjorde hos Højre (Augustforeningen). I Rigsdagen kom han ikke til at spille nogen stor Rolle, men gjorde særlig Nytte ved at rejse sig fra sit »oldnordiske Sæde« og rette Stil i de ofte uheldigt og uklart affattede Forslag til Love, og det vakte ikke blot Moro i Thinget, men man tog som oftest Hensyn til hans »Rettelser«. Kofod havde et godt Navn som Soldat allerede i den første slesvigske Krig, og i den 2den forstod han som Officer ved Siden af at holde stræng Disciplin at gøre sig afholdt af Soldaterne og anset som en dygtig Officer. Fra 1881—91 var Kapt. Kofod Tøjmaster ved Bornholms Væbning; han trak sig nu mere og mere tilbage fra aktiv Deltagelse i det politiske Røre og optraadte kun af og til som Taler i den konservative Klub. 1891 tog han Afsked som Tøjmaster og trak sig tilbage til Privatlivet med Bo-

pæl i Kjøbenhavn, hvor han endnu lever. Der var en digterisk Aare i Kofod, som har skrevet forskellige smaa Digte, af hvilke »Bornholms Drapa« turde være det bedste.

Kapt. Ph. R. Dam var en helt anden Karakter. Hans militære Løbebane begyndte allerede 1843, da han blev Elev paa Artilleri-Underofficersskolen i Kjøbenhavn, hvorfra han efter 3 Aars Forløb gik ud som Nr. 1 i Klassen. 1850 se vi ham som Kommandør paa en Skanse ved Høruphav og 1864 som Kommandør paa Surløkkeskansen ved Kjær Vig paa Als. Efter at Als var erobret af Tyskerne, kom Dam til at gøre Tjeneste paa Søfortet Lynetten indtil Fredsslutningen. Fra 1864—66 var han Medlem af Rigsraadets Folkething, 1866 blev han i Forening med Brødrene Colberg Medstifter af Bornholms Tidende, hvis Redaktør han var indtil 1881. 1868—78 var han Kaptajn og Kompagnichef ved VæbningsArtilleri, 1869 Borgmester i Aakirkeby; endvidere var han Postmester og Telegrafbestyrer i denne By i mange Aar. Efter i 35 Aar at have været Rigsdagsmand faldt han d. 20. April 1892 for Skolelærer i Gudhjem, N. I. Jensen. Under sin mangeaarige Rigsdagsvirksomhed var han i en Snes Aar Medlem af Finansudvalget og i 10 Aar dettes Sekretær. Dam var i hele sit Liv Venstremand og sluttede sig helt ud til det forenede Venstre. Sin politiske Overbevisning svigtede han aldrig, men blev den tro lige til sin Død.

I sin Fremtræden var han stilfærdig, beskeden og hensynsfuld, men blev han i Stridens Hede opirret, kunde han med stor Dygtighed holde alle sine Modstandere fra Livet. — Der var over hele hans Person udbredt et vist Præg af Sanddrøhed, Ærlighed og Godhed, men derhos noget tungsindigt, hvilket maaske dog kun var tilsyneladende. Af sine Meningsfæller og mange Venner og særlig af Smaafolk var han i høj Grad afholdt, og han fik derfor ogsaa atter og atter smukke Beviser paa deres Taknemmelighed imod ham, ikke blot ved, at de Gang efter Gang, naar der opstilledes en Modkandidat imod ham, med et jublende Hurra gav ham deres Stemme ved Kaaringen, men ogsaa ved at hædre ham paa anden Maade. Den 28. Septbr. 1896 hædrede Kongen ham med Ridderkorset.

Hans Forhold til Lucianus Kofod var i Begyndelsen, da de arbejdede sammen i Højskolegerningen, meget venskabeligt, men forandrede, da Kofod blev hans politiske Modstander og bekæmpede ham efter Evne. Skønt Dam deltog i begge Krige og senere i mange Aar var Kapt. ved Militsen, var han ikke ret anlagt for Militærvæsen. Lucianus Kofod, der, som bekendt, udlagdes som Fader til »Rigsdagsruner«, skrev i disse bl. a. om Dam:

Stridens Glam
Er for ham
Djævelskram!

II. 19*

Der kunde være nogen Sandhed i disse Ord, thi Dam hørte til »de stille i Landet«, som elskede Freden.

Endnu skal blot tilføjes, at ogsaa Dam var digterisk anlagt ligesom Lucianus Kofod, men rigtignok paa en helt anden Maade. I Aaret 1882 udgav han »Sveder Ketting«, en Bog, der nærmest maa betragtes som en Roman, men ikke som et paa historiske Studier bygget Arbejde. Den indeholder imidlertid mangt og meget af Interesse med Hensyn til Folkelivet paa Bornholm i ældre Tider og har af den Grund blivende Værd. De svundne Tidens Folkeliv interesserede Dam i høj Grad, hvorfor han optegnede, hvad han kunde faa at vide desangaaende, og 1895 udgav et lille Hæfte med Titel:

»Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm«.

I dette har han givet os paalidelige Oplysninger om sligt, ofte meget morsomt fortalt, og har derved givet os et værdifuldt Bidrag til Belysningen af Kulturlivet i ældre Dage. Ogsaa Smaadigte har han skrevet; et af disse: »Til mine Barndoms- og Ungdomsvenner«, trykt foran i det nævnte Hæfte, bærer Præg af hans ædle Karakter. Dam døde d. 5. Februar 1900.

Udmarkssagens Historie.

Lige fra Oldtiden af har det i Norden været en Regel, at det, som Ingen ejede, tilhørte Kongen, og navnlig var dette Tilfældet med Hensyn til Arealer, »Almindinger«, til hvilke ingen Privatmand havde Ejendomsret; men det var saa tillige en Regel, at den omboende Befolkning havde Ret til at bruge disse Arealer til Kvægdrift, Lyngrivning, Tørveskær etc., kun ikke til Agerdyrkning. Denne Regel gjaldt ogsaa for Bornholm, og indtil langt ind i det 19. Aarhundrede henlaa her et Areal af ca. et Par Kvadratmils Størrelse lige fra Øens Nordspids ved Hammeren til den midt paa Øen beliggende Skov, som endnu kaldes »Almindingen«, og derfra Øst efter indtil næsten ud til Stranden ved Nexø som et øde Terræn, afset fra selve Skoven, uden anden Benyttelse end til Kvægdrift, Lyngrivning og Tørveskær. Kongens Ejendomsret over Arealet var imidlertid anerkendt og aabenbarede sig bl. a. derved, at Kongen gav smaa Jordlodder langs Randen af Udmarken i Fæste eller Arvefæste.

Herfra hidrøre de mangfoldige »Kongens Fæstere«, som endnu findes langs med Lyngstrækningerne.

I disse gammeldags Forhold skete der imidlertid en væsentlig Forandring ved de kongelige Resolutioner af 30. Maj 1832 og 25. Maj 1842, hvorved det anordnedes, at Fællesskabet mellem Kongen som Ejer og Bornholms Beboere som Brugere skulde ophøre. En Udskiftning blev derfor foretaget, og ved denne henlagdes der til Kongen eller Staten 9500 Tønder Land ikke blot til Ejendom, men ogsaa til udelukkende Brug og Benyttelse*), saaledes at Bornholms Beboere altsaa ikke fik nogensomhelst Brugsret til disse Arealer. Resten, omtr. 13000 Tønder Land, overdroges til de bornholmske Sognekommuner i Forhold til disses Hartkorn, saaledes at Kongen frafaldt sin Ejendomsret derover. Det var Tanken, at Sognene skulde have udstykket disse store Arealer, der vare skænkede dem, imellem de enkelte Beboere, saavel Husmænd som Gaardejere, men der var desværre ikke givet nogensomhelst Regel for, efter hvilken Norm denne Fordeling skulde ske. Bønderne mente imidlertid, at ligesom Sognene havde faaet deres Del efter Hartkornet, saaledes kunde ogsaa de nu udskifte det efter Gaardenes Hartkorn uden at tage Hensyn til Husmændene og uanset den Kendsgerning, at Husmændene lige saa frit og fuldt havde brugt

*) Disse Arealer ere for største Delen beplantede.

Udmarkerne som Bønderne. De begyndte derfor uden videre at udskifte Arealerne og at dele dem mellem sig, og saa vidt vides, gav de lokale Autoriteter dem Medhold i, at dette havde de Lov til. Olsker Sogn gik i Spidsen, og omtrent ved Aaret 1850 var den Sognet skænkede Del af Udmarken udskiftet og delt mellem Gaardejerne, uden at der var taget mindste Hensyn til Husmændene, der nu altsaa vare fuldstændig udelukkede fra enhver Brugsret. At dette var en himmelraabende Uret, synes at være soleklart.

Der var derfor ogsaa heldigvis adskillige indflydelsesrige Folk, som toge sig varmt af Husmændene og forsøgte paa at skaffe dem deres Ret. Blandt disse maa først og fremmest nævnes Borgerkaptajn i Nexø O. E. Sonne, som holdt Møder angaaende denne Sag rundt omkring i Sognene og hjalp Husmændene paa bedste Maade med at faa indsendt Andragender og Besværinger til Regeringen. I Aaret 1851 indsendtes derefter et af over 1000 Husmænd underskrevet Andragende til Regeringen og Rigsdagen, som gik ud paa, at det ved Lov maatte blive befaleet, at de Udmarks-Arealer, der vare skænkede Sognene, maatte blive Kommunens Ejendom uden Udskiftning, saaledes at det daarligste beplantedes og det øvrige bortfæstedes som Arvefæste i mindre Lodder til Husmænd. Dette Andragende tiltraadtes af ca. 80 Gaardejere, men det havde ingen anden Følge end, at Andragerne henvistes til

Domstolene for dør at faa deres formentlige Ret anerkendt, og da Bønderne ganske rolig vedbleve med at udskifte og dele Arealerne imellem sig, enedes endelig Husmændene om at anlægge Sag, hvortil de fik fri Proces; men Sagførelsen kostede alligevel mange Penge og voldte forøvrigt Husmændene saare mange Bryderier. I Aaret 1862 faldt saa endelig Højesteretsdommen, og i denne hed det, at Husmændene havde Ret til Anpart i Udmarken, men Dommen udtalte intet om, efter hvilken Norm Fordelingen skulde foretages, eller om, hvorledes Husmændene i det hele taget skulde komme i Besiddelse af den Ret, Højesteret havde tilkendt dem; man var altsaa omtrent lige nær endnu. — Nu tog imidlertid Kapt. O. E. Sonne ihærdigt fat paa at virke for, at denne Sag kunde ordnes ad Lovgivningens Vej; som Landstingsmand havde han en ikke ringe Indflydelse i lokale Anliggender og nød god Anseelse i Ministerierne, hvor han atter og atter paatalte den Uret, der var overgaaet de bornholmske Husmænd. Endelig forelagde derfor Indenrigsminister Orla Lehmann i Erkendelse af, at det ikke kunde gaa an at lade en Højesteretsdom henstaa uigennemført, Forslag til Lov om Anvendelse af den Landsognene paa Bornholm tillagte Andel i Udmarkerne. Efter en grundig Forhandling paa Rigsdagen vedtoges Lovforslaget og udkom som Lov d. 9. Februar 1866. Denne Lov fastslog, at al Udmarksjord tilhørte vedkommende Kommune

(altsaa ikke Gaardejerne alene), og vilde nogen have en Lod til privat Ejendom maatte han købe den af Kommunen, men hvis han allerede havde anvendt Bekostning paa Jordens Opdyrkning skulde han være berettiget til at beholde sin Lod imod en ved Taksation fastsat Betaling til Kommunen. Tillige skulde der sørges for, at der i enhver Kommune blev udlagt et Areal, som efterhaanden skulde omdannes til Skov, og som indtil videre kunde benyttes af Sognets hele Befolkning til Lyngrivning o. s. v. Til at gennemføre Lovens Bestemmelser nedsattes en Kommission, bestaaende af Øens daværende Amtmand, E. Vedel, Højesteretsassessorerne Obelitz og Repholtz, Kapt. O. E. Sonne og Amtsforvalter Jensen. Det var et vanskeligt Hverv, der var betroet denne Kommission, vanskeligt især paa Grund af den Bitterhed og alt det Nag, der under den langvarige Strid var ophobet hos Parterne, men det var et Held, at Kommissionen fik Amtmand Vedel til Formand. Ved hans udmærkede Ledelse af Forhandlingerne og ved Kommissionens rolige og taalmodige Mægling mellem Parterne lykkedes det dog tilsidst at faa Sagen ordnet i Mindelighed og ved Overenskomst, saa Doms Afgivelse blev unødvendig. Et til sine Tider tilsyneladende aldeles haabløst Arbejde var nu heldigt bragt til en Afslutning, som var til Held for alle Parter, og de Mænd, som særlig have virket for denne Sag, have derved indlagt sig Ære og

gjort sig fortjente til Bornholmernes Taknemmelighed.

Ordningen for de enkelte Sogne blev følgende:

Knudsker.

400 Tønder Land Udmarksjord; deraf henlagdes 100 Tdr. Land til Skovplantning, saaledes at der hvert Aar skulde plantes mindst 5 Tdr. Land. Resten bestemtes til Bortarvefæstning.

Nyker.

622 Tdr. Land Udmarksjord; deraf henlagdes 150 Tdr. Land til Skovplantning, mindst 6 Tdr. Land aarligt. Resten skulde bortarvefæstes eller indløses.

Vestermarie.

Sognets Anpart af Udmarksjorderne havde 17 Tdr. 5 Skæpper 1 Fdk. og $1\frac{1}{4}$ Album Hartkorn. Der henlagdes 200 Tdr. Land til Skovplantning; Resten til Bortarvefæstning.

Nylarsker.

750 Tdr. Land Udmarksjord; deraf henlagdes 174 Tdr. Land til Skovplantning; Resten til Bortarvefæstning.

Aaker.

1270 Tdr. Land Udmarksjord, deraf henlagdes 482 Tdr. Land til Skovplantning, mindst 10 Tdr. Land aarligt; til Bortarvefæstning henlagdes 300 Tdr. Land; Resten til særlige Bestemmelser.

Pedersker.

626 Tdr. Land Udmarksjord, som alle hen-

lagdes til Skovplantning, saaledes at mindst 5 Tdr. Land aarligt beplantedes; dog kunde man med Amtets Samtykke bortarvefæste, hvad man fandt Anledning til.

Poulsker.

690 Tdr. Land Udmarksjord, som alle henlagdes til Skovplantning, saaledes at mindst 6 Tdr. Land aarligt tilplantedes. Ogsaa her forbeholdtes Ret til med Amtets Samtykke at bortarvefæste, hvad man fandt Anledning til.

Bodilsker.

959 Tdr. Land Udmarksjord, af hvilke omtrent 200 Tdr. bestemtes til Bortarvefæstning, Resten til Skovplantning med mindst 10 Tdr. Land aarligt og til andet Brug; nærmere Bestemmelse: (Græsning, Høslet, Lyngrivning og Tørveskæring).

Ibsker.

975 Tdr. Land i Højlyngen og 300 Tdr. Land paa Brændemark. Udmarkerne vare her udskiftede og de enkelte Lodder fordelte mellem Gaardejerne, hvilket blev staaende ved Magt, imod at Gaardejerne lod udlægge 500 Tdr. Land af Højlyngen til Husmændene som en særlig dem tilhørende Fællesejendom. Ved Vedtægt af 1766 forpligtedes de til aarligt at tilplante mindst 5 Tdr. Land.

Østermarie.

1100 Tdr. Land Udmarksjord, af hvilke 190

Tdr. udlagdes til Skovplantning, mindst 7 Tdr. aarligt; Resten til Bortarvefæstning.

Østerlarsker og Gudhjem.

1046 Tdr. Land Udmarksjord, af hvilke 244 henlagdes til Skovplantning, mindst 4 Tdr. Land aarligt; Gudhjem indløste ca. 79 Tdr. Land. Resten til Bortarvefæstning eller Indløsning.

Rø.

Udmarken var her udskiftet og de enkelte Lodder fordelte mellem Gaardejerne, hvilket blev staaende ved Magt paa den Betingelse, at der til Husmændene udlagdes $\frac{1}{2}$ af Udmarkernes Værdi, takseret efter nærmere bestemte Regler og Priser, samt gaves Husmændene Ret til at faa sig visse Dele af Udmarken udlagte som Ejendom.

Olsker.

Forholdene ordnes her ganske paa samme Maade.

Ruthsker.

963 Tdr. Land Udmarksjord, af hvilke 175 Tdr. henlagdes til Skovplantning, mindst 6 Tdr. Land aarligt, Resten til Bortarvefæstning.

Klemensker.

1200 Tdr. Land Udmarksjord, af hvilke 170 Tdr. henlagdes til Skovplantning; Resten til Bortarvefæstning. — (Beplantningen aarligt mindst een Tønde Land).

De gavnlige Følger af Udmarkssagens endelige Ordning udebleve ikke. Beplantningen af de dertil

udlagte Arealer paabegyndtes og fortsattes regelmæssigt, og de fleste Steder er man færdig hermed. Arealer, som kunde opdyrkes, bleve af dygtige Mænd tagne under Behandling, Husmænd opdyrkede ofte med stor Ihærdighed Lynglodder ved eget personligt Arbejde, Rullesten opbrødes og fjærnedes, og man forbavsedes ofte ved at være Vidne til dette uhyre anstrængende Arbejde, der syntes saa uendelig besværligt og saa lidet forhaabningsfuldt, men nu, en Menneskealder senere, vokser der herlig Sæd, hvor man før kun saa trøstesløse Lyngmarker, isprængte med Masser af Rullesten og Klippestykker. Disse Husmænd have udført et Arbejde, der er al Ære værd, uden at de dertil have faaet Hjælp af Staten, hvilket de ret beset burde have haft. Ogsaa en hel Del Gaardejere og Parcellister have indlagt sig store Fortjenester af denne Sag; det var ganske vist lettere for dem end for fattige Lyng-Husmænd, men var besværligt nok endda. Højest op iblandt dem alle rager Ejeren af Splitsgaard i Klemensker, en af Øens første Landmænd, Proprietær Otto Jespersen. Med en beundringsværdig Ihærdighed har denne Mand i Løbet af ca. 30 Aar opdyrket, merglet og drænet ca. 200 Tønder Land Lyngjord og har nu paa denne Lod opført en selvstændig Gaard, Lyngholt, som ejes af hans Søn. Desuden har han opdyrket ca. 50 Tønder Land, der tidligere henlaa som ufrugtbare Engsletter, Kratskov og lignende. Den

nye Gaard har omtrent 5 Tdr. Hartkorn, men er med Bygninger og Besætning værdsat saa højt, at der paa den har kunnet hæftes en Prioritetsgæld af lidt over 100,000 Kr. (ifølge Meddelelse fra Hr. Otto Jespersen selv). Som Anerkendelse for sin Virksomhed i det hele taget hædredes Jespersen d. 15. Novbr. 1888 med Ridderkorset. Af andre, som have opdyrket større Arealer, skulle vi nævne Ole Nielsen og H. M. Krøjer i Klemensker; der er selvfølgelig mange flere, hvis Navne burde nævnes, men det vilde optage større Plads, end der her kan afgives. Nævnes maa dog Plantør, Dannebrogsmænd Kofoed, Graneli, som ikke blot oppe i selve Højlyngen har anlagt en i sit Slags enestaaende Have, men ogsaa har tilplantet store Arealer paa Højlyngen og ved hele sin utrættelige Flid og mangesidige Virksomhed som Plantør etc. har vundet sig et anset Navn.

Fra 1866 til vor Tid.

Bornholms Milits omdannes 1867 til Bornholms Væbning.

Som før omtalt, havde selve Officererne ved Militsen allerede 1849 indset, at denne trængte til at »reorganiseres«, hvilket ogsaa blev forsøgt. Desuagtet gik det tilbage med dens Dygtighed, og i Tresserne var man endelig kommet til den Erkendelse, at den hele gammeldags Militærindretning paa Bornholm trængte til Omdannelse, samt at det nye Mandskab burde være almindelig Værnepligt underkastet og uddannes i Hærens Rekrutskoler. Den med Friheden følgende Oplysning havde bevirket, at man villigt gik ind paa en saadan indgribende Forandring uden at pukke paa Bornholms Privilegier, hvilket man i ældre Tider var saa tilbøjelig til; Kommandant Schjøning, som havde afløst Hoffmann og modtaget Militsen i forholdsvis god Orden, var ikke i Besiddelse af Hoffmanns Energi, og alt som han ældedes, gik det i strygende Fart ned ad Bakke

med den gode gamle Militz. Uniformen var ligesom i Madvigs Tid ikke al Tid »uniform«, Vaabnene daarlige og Disciplinen i høj Grad slap. Under saadanne Forhold bleve Øvelserne ofte kun til Løjer, og ældre Folk more sig endnu ved Samtaler om deres Bedrifter i hine Dage samt vide at fortælle adskillige gemytlige Smaatræk om den gamle skikkelige Kommandant. Ved Lov af 6. Juli 1867 omdannedes derefter Militzen til Bornholms Væbning; ifølge denne skulde Mandskabet herefter have sin Uddannelse til Soldat ved Hærens Rekrutskoler, »borte«, som Bornholmerne sige, medens de gamle Officerer kun skulde kommandere Mandskabet ved de aarlige Øvelser, som dette skulde foretage efter at være kommet tilbage til Bornholms Væbning. Et nyt Eksercer-Reglement skulde herefter følges ved Væbningens Øvelser. Dette havde imidlertid sine Vanskeligheder om just ikke for alle, saa dog for en Del af Væbningens Officerer, særlig de ældre, som, hvor gjerne de end vilde, havde lidt svært ved at forstaa og bruge det, og dette Forhold affødte adskillige pudsige Optrin, som ere betegnende for hele Tilstanden. En gammel tjenstivrig Kaptajn, som havde studeret det nye Reglement og nu havde faaet Soldater, som havde lært Eksercitsen »borte«, vilde saaledes en Dag ude paa »Gal-løkkjen«, en stor Eksercerplads ved Rønne, prøve de nye Øvelser og kommanderede derfor: »Mod Angreb — fald ned! dæk!« Hele Mandskabet

faldt øjeblikkelig ned som efter en Snor, og Kaptajnen var nok saa fornøjet. Men lidt efter lidt blev han betænkelig og udbrød:

»Nu kainj ja min Gonn ikke hovsa huddan ja ska faan er up idjen, Mainja!«*), hvortil Fløjmanden svarede:

»Kaptajnen kain ju saje: Resen er up, Mainja!«**).

Denne Anekdote, som kunde suppleres med adskillige andre, illustrerer træffende Forholdene, og det er indlysende, at der trængtes til yngre og nyere Kræfter, hvis Militsen, nu Bornholms Væbning, skulde følge med Tiden. — Militsen bestod ved Omdannelsen af 1 Jægerkompagni (Eliten), 4 Infanterikompagnier, 7 Borgerkompagnier, 4 Herredskompagnier (Mandskab over 50 Aar), 4 Dragoneskadroner og 2 Artillerikompagnier. Disse sidste beholdtes ved den nye Ordning, som traadte i Kraft 1868, men Rytteriet reduceredes til 1 Eskadron, og Fodfolket til 1 Battaillon med fire Kompagnier. Den nye Ordning er nu fulgt i over 30 Aar, men den Dag i Dag mangler Væbningen faste uddannede Befalingsmænd og er ikke udrustet som Hærens øvrige Afdelinger med Magasingeværer og Bagladeskyts†),

*) Nu kan jeg min Gud ikke huske, hvorledes jeg skal faa jer op igen, Manne!

***) Kaptajnen kan jo sige: Rejs jer op, Manne!

†) Der forlangtes hertil 1899 paa Finansloven 25,000 Kr., men forgæves.

ligesom det øvrige Materiel er meget mangel fuldt*). Om der saaledes end er betydelige Mangler ved Bornholms Væbning ligesom ved den gode gamle Militz, saa er der ved den nye Ordning for Mandskabet dog vundet den Fordel, at dette faar sin Uddannelse i Hærens Rekrutskoler. Herved komme de unge værnepligtige Karle ud af de gamle Folder en liden Tid, komme »bort« og faa udvidet deres Synskreds lidt, hvilket har sin Betydning for Livei.

Religiøse Bevægelser.

Paa isolerede Øer og i afsides Egne har der til alle Tider været en frodig Jordbund for stærke religiøse Rørelser, og dette har ogsaa vist og viser sig endnu paa Bornholm, vel dog kun sjældent i en saadan Grad som i de Aar, da den unge Præst *Peter Chr. Trandberg*, født 18. Aug. 1832 paa Brunsgaard i Nylarsker paa Bornholm, vakte en meget stærk religiøs Bevægelse paa Øen. — Trandberg begyndte i Aaret 1858 sin gejstlige Virksomhed som Kapellan i Tjele og Vinge under Viborg Stift, hvor han lærte at kende

*) Meddelt af Kommandant, Oberst F. V. Krag.

sin senere Livsledsagerinde Frøken Hansine Christiane Gottholdine Lüttichau fra Tjele. Allerede i Jylland vakte den unge Præst ved sin glødende Veltalenhed og sine strænge Opvækkelsesprædikener den største Opsigt og et stort religiøst Røre; det varede dog ikke længe, før han frasagde sig Stillingen som Kapellan og tænkte paa at blive Missionær, hvilket han imidlertid snart opgav for ene at hellige sin Fødsel, Bornholm, alle sine Kræfter. Trandberg synes at være stærkt paavirket af Søren Kierkegaard, men der var og blev noget forunderlig uklart over ham trods den store Begavelse og glødende Iver, han utvivlsomt var i Besiddelse af. Hans ofte forfærdende Bodsprædikener lamsloge paa Bornholm mange svage Karakterer, ængstede dem og voldte i mange Familiekredse en hel Omvæltning, men nægtes kan det ikke, at de, hvor mangt og meget man end kunde være berettiget til at protestere højt imod, have været til Velsignelse for de mange, som ærligt sluttede sig til ham og mente det ærligt med deres Omvendelse.

Trandbergs stærke Udtalelser om Folkekirken, som af ham kaldtes »den store Skøge« m. m., og hans voldsomme Udfald mod Præsterne, maatte — det kunde ikke være andet — bevæge disse til at optræde som hans afgjorte Modstandere, om de end anerkendte hans store Iver for at omvende Folk til bedre Kristne efter hans Begreber.

At Bevægelsen ved Siden af meget godt maatte

afføde Hykleri, Skinhellighed og en ofte utaaelig Selvforgudelse, var en naturlig Følge af hele Situationen.

Da Trandbergs Ansøgning til Kirkeministeriet om Tilladelse til at benytte Kirkerne til at prædike i, vistnok efter Biskop Martensens Raad, blev afslaaet d. 26. April 1862, vakte dette stor Forbitrelse hos hans Tilhængere, men Tilfredshed hos saavel Præsterne som de Møenighedsmedlemmer, som holdt fast ved deres gamle Kirke. Trandberg og hans Tilhængere optraadte nu hæftigere end nogensinde før, og Sct. Hansdag 1863 holdtes et stort Folkemøde i Almindingen, ved hvilket han udmeldte sig af Folkekirken, og med ham fulgte en stor Skare af hans Tilhængere. Han dannede derefter en Frimenighed, til hvilken i samme Aar over 1000 Medlemmer sluttede sig; flere Forsamlingshuse indrettedes i Bøndergaarde, eller helt nye opførtes, og Trandberg oplærte Medhjælpere, af hvilke flere vare meget umodne til en saa alvorlig Gerning. I enkelte Sogne syntes han at skulle faa næsten alle med sig, men Bevægelsen var for voldsom til at holde ud i Længden, og lidt efter lidt kom der mere Ro i Sindene, ogsaa tilsyneladende i Trandbergs eget, stærkt bevægede og bevægelige Sind.

Paa dette Tidspunkt, 1866, greb den bekendte grundtvigske Præst, Vilhelm Birkedal, ind, og det lykkedes ham at faa Trandberg til at erklære, at han slog en tyk Streg over Fortiden, ja, det vi-

ste sig nogle Aar senere, at Trandberg ikke var uvillig til atter at virke under Folkekirken.

Ved kongelig Resolution af 30. Septbr. 1872 blev derfor hans Frimenighed anerkendt som Valgmenighed indenfor Folkekirken. Som Præst for denne Menighed virkede han indtil Udgangen af 1877. I Aaret 1878, da Præsteembedet i Aaker og Aakirkeby var ledigt, ansøgte en stor Del af disse Menigheders Medlemmer om at faa ham til deres Præst, hvilket dog ikke lykkedes.

Enhver saadan voldsom religiøs Bevægelse plejer at afføde nye og separate Rørelser, saaledes ogsaa her; snart opstod den saakaldte Møllerske Retning, hvis Leder blev en forhenværende Smed, Christian Møller, en Mand med glimrende Talegaver og en klar Forstand. Hermed var der slaaet en Rift i Trandbergs Menighed, og alt som Aarene gik, blev Stillingen ham saa uholdbar, at han forlod Øen og rejste til Amerika for at virke som Prædikant i Chicago, hvor han boede fra 1882 til sin Død, d. 10 Juni 1896.

Den ualmindelig anstrængende Virksomhed, denne mærkelige Mand i mange Aar udfoldede, nedbrød maaske i Forening med de mange og store aandelige Anfægtelser og Kampe, han gennemgik, forholdsvis tidlig hans Kræfter og lagde ham i Graven i en Alder af kun 64 Aar.

I Aaret 1898 rejste hans tidligere Tilhængere paa Bornholm ham en Mindestøtte i Almindingen.

— — —

Nu er den Trandbergske Tid snart en Saga blot. Andre Partier have afløst den og iblandt disse særlig Møllerianerne, ogsaa kaldede »Bornholmerne«. Disse sidste meldte sig ikke ud af Folkekirken, som de dog kun benyttede ved Daab, Altergang og Begravelse, men som Regel aldrig under den almindelige Gudstjeneste. Ogsaa denne Retning, hvis ovenfor nævnte Leder er kendt i fjærne Egne, særlig i det vestlige Jylland og Sverrig, synes nu, da han er bleven en ældre Mand, at være i stærk Tilbagegang eller dog uden Tilgang. Dens Arvtager vil sikkert blive »Indre Mission«.

Under disse særlig stærkt fremtrædende religiøse Retningers Optræden have forskellige Sekter forsøgt at faa Indpas; Mormonerne huserede en Tid, men uden at faa ret mange Tilhængere, Baptister, Methodister, Irvingianere og flere andre have ogsaa forsøgt deres Lykke og have paa sine Steder vundet Tilhængere, særlig i Nexø, hvor der for Tiden skal være syv Menigheder, men trods alt dette er Flertallet af Øens Beboere blevne ved deres Sognekirker, og i flere af disse, ja selv paa et Sted som Aakirkeby, hvor baade de religiøse og politiske Rørelser have pulseret særlig stærkt, er der udmærket godt Kirkebesøg.

Skytte- og Højskolesagen.

Skønt det i flere Aar var de religiøse Bevægelser, som saa at sige trængte alt andet til Side og delte Befolkningen i to Lejre for eller imod Trandberg, trængte andre Bevægelser sig dog ogsaa frem, og blandt disse maa nævnes Skytte- og Højskolesagen. Bornholms Amts Skytteforening og Bornholms Folkehøjskole vare Frugter af denne Bevægelse. Den første begyndte sin Virksomhed 1869, fik straks god Vind i Sejlene, ledet, som den blev, af Mænd med Begejstring for Sagen og ærlig Vilje til at virke for den. De fik kraftig Støtte af flere af Øens Officerer, af Lærere og Mænd i forskellige Stillinger, og Ungdommen sluttede sig villigt til hele Bevægelsen, som, da Oberst Jensen Tusch senere fik Overledelsen, syntes at skulle føre til gode Resultater; men lidt efter lidt, især efter at han 1875 forlod Øen, tabte Interessen sig, og det saa en Tid lang ud til, at hele denne gode Sag skulde gaa istaa, tildels paa Grund af de stærke indre politiske Bølger, som i hine Aar gik saa højt.

Dette skete heldigvis ikke; der kom Fremgang igen, og Skytteforeningen lever endnu. Medens man i Begyndelsen lagde særlig Vægt paa militær Eksercits i Forening med Skydeøvelser, synes man nu at lægge mere an paa Gymnastik og Legemsøvelser, selvfølgelig i Forening med Skydeøvelser. Det maa desværre alligevel siges, at alt for faa af Øens raske unge Karle melde sig som aktive Deltagere i Skytteforeningen.

Højskolesagen, som efter det Forsøg, der først var gjort af Ph. R. Dam og Lucianus Kofod, var slumret ind, vakttes til Live igen af daværende Lærer Julius Bon, som 1864 havde været med i Løjtnant Aarøs Korps og var besjælet af en gløddende Fædrelandskærlighed samt fra Naturens Haand var udrustet med store Evner som Lærer. Da han havde sjældne Talegaver og Evne til at rive Folk med, lykkedes det ham at faa oprettet et Aktieselskab, som lod opføre en stor og rummelig Højskole i Østermarie, og her begyndte i Aaret 1870 Bon sin Virksomhed som Forstander for Skolen. Ogsaa dette Foretagende syntes i Førstningen at skulle gaa udmærket, men ogsaa her mærkedes efter nogle Aars Forløb en Slappelse fra Beboernes Side, og Bon trak sig tilbage for at overtage en ny Virksomhed som Lærer i Kjøbenhavn*). Andre Forstandere afløste ham,

*) Han afgik en Del Aar senere ved Døden; en Søn af ham, Frithjof Bon, har udgivet smaa kvikke Skildringer om bornholmske Forhold.

men ned ad Bakke gik det, og Enden blev, at Højskolebygningen solgtes og gik over til at blive Udsalgssted for en stor Forbrugsforening. Derefter syntes denne Sag skrinlagt; den stod dog op igen af sin Grav — en ny Højskolebygning opførtes i Aaker Sogn tæt ved Ekkodalen, en dygtig Forstander, N. P. Jensen, overtog dens Ledelse, og som den Fugl Fønix steg Skolen saaledes op igen af sin egen Aske. I flere Aar har den nu haft godt Besøg, har været ledet med anerkendt Dygtighed paa en særlig og sindig Maade og har utvivlsomt stiftet megen Nytte.

**Stormfloden 1872 og dens Følger.
Fiskeriet. Fyrvæsenet.**

I Aaret 1872 indtraf en Begivenhed, som længe vil mindes i hele Danmark og da ogsaa paa Bornholm. Det var Stormfloden Natten mellem d. 13. og 14. November. Medens i andre Provinser større Strækninger bleve oversvømmede og totalt ødelagte, kunde dette ikke ske paa Bornholm, som ikke har lave Kyststrækninger, der vare udsatte for alvorlig Fare ved en saadan Lejlighed, men Øens Havne maatte undgælde, især

Østlandets; de bleve ligefrem sløjfede. Da man, efter at Stormen var stillet af og Havet atter havde trukket sig tilbage, saa paa Ødelæggelsens Vederstyggelighed, var der næppe ret mange, som anede, at alt dette alligevel skulde blive til Gavn, men det var netop, hvad det blev. Det var klart, at de nedstyrtede Havnemoler maatte genopføres, og Havnene atter sættes i brugbar Stand, men det gik samtidigt op for de ledende Mænd i de bornholmske Byer, at man netop nu maatte benytte Lejligheden til at tilvejebringe større og dybere Havne med bedre Indsejlingsforhold og bedre beskyttende Moler. Man kan uden at overdrive sige, at fra dette Aar af begyndte der en ny Periode i de bornholmske Havnes Historie. Den Bevægelse, som var rejst i saa Henseende i det 19. Aarhundredes første Halvdel, fik nu i dettes sidste Halvdel et stærkt Stød fremad, fremkaldt netop ved Stormfloden. Og nu, ca. 30 Aar senere, er der paa dette Omraade udført et stort Arbejde, som har haft varige Følger for Søfarten. Følgen af hele denne Bevægelse strakte sig ogsaa til Fiskerlejerne, som lidt efter lidt have faaet Havne, der afgive god og sikker Plads til større Dæksbaade og Kvaser. Store Kapitaler ere ved disse Foretagender ganske vist bundne for lange Tider i de bornholmske Havne, og skønt Staten, dels ved Laan, rentefrit en Række Aar og derefter rentebærende, har traadt hjælpende til efter en større Maalestok, ere Byerne og Fiskerlejerne

dog stærkt bundne ved Havnens Prioriteter, saa stærkt, at adskillige andre mere eller mindre nødvendige Foretagender have maattet sættes noget til Side. Der er, som bekendt, nu for en Befolkning paa ca. 40,000, altsaa ikke større end, hvad der findes i en stor Provinsby, syv Havne, af hvilke Rønne Havn har en betydelig Størrelse. Dette vidner unægteligt om, at Bornholmerne ere ihærdige for at udvikle deres Havnevæsen, hvilket turde være en naturlig Følge af, at gode Havne ere en Livsbetingelse for de forholdsvis mange Købstæder, som omkranse deres skønne Ø. — Som noget nyt, man paa dette Omraade har forsøgt, maa nævnes, at der ved Snogebæk og Arnager er anlagt saakaldte Ø-Havne, der ligge ude i Søen og kun ere forbundne med Land ved en paa Stenpiller anbragt Landgangsbro, hvilket blev gjort, fordi man mente, at saaledes beliggende Fiskeri-Havne ikke kunde sande til. Arbejdet udførtes efter Tegning og Forslag af Ingeniør Zahrtmann. — Medens selve Byernes nye Havne selvfølgelig have medført betydelige Lettelser for Søfarten og have bevirket, at man i alle Havne har Dampskibsforbindelse, have Fiskerihavnene bidraget meget til Fiskeriets storartede Udvikling. I svundne Tider var Sildfiskeriet i alt væsentligt kun beregnet paa at forsyne selve Øens Befolkning med den paa Bornholm saa absolut nødvendige Beholdning af Spegesild, men nu udføres Sild i baade fersk, saltet, røget og

endogsaa stegt Tilstand. Medens for blot en Menneskealder siden bornholmske Tjenestefolk, naar de fæstede sig, gjorde til Betingelse, at de kun een Gang om Ugen vilde se Laks paa Bordet, saa bydes en saa kostbar Vare den nu næppe een Gang om Aaret; thi Laksefiskeriet er i gode Fangstaar en Indtægtskilde af første Rang. Saa stærkt har den Erhvervskilde at være Fisker udvidet sig, at den staaende Klage fra Fiskerne er den, at de ere for mange om denne Næringsvej, hvorfor Udbyttet efter deres Mening bliver for lille i Forhold til de Udgifter, der ere forbundne med at anskaffe og vedligeholde de fornødne Baade og Fiskeriredskaber. — Hele Øen er om Sommeren ompændt af et sammenhængende Bælte af Sildegarn, og ofte staar dette Bælte flere Mile ude i Søen. Ved Vintertid er det samme Tilfældet med Lakselænkerne. — Trods alle Klager over daarlige Fangstaar og daarlige Tider for Fiskerne gøre de bornholmske Fiskerlejer dog ikke Indtryk af Fattigdom. Husene ere vel vedligeholdte, og mange Hjem ere forholdsvis flot udstyrede. Usle, forfaldne Fiskerhytter eksistere ikke! — I Forbindelse hermed fortjener ogsaa Fyrvæsenets bedre Ordning at nævnes. Før der indrettedes et fast Fyr, tændtes kun et Baal, men dette gjorde man nærmest kun for at vejlede sine egne, særlig Fiskerbaade. Det første faste Fyr, som indrettedes paa Bornholm, fik sin Plads paa Stejlebjærg paa Hammeren og tændtes første

Gang d. 21. Juni 1802; det blev i en lang Aarrække Bornholms eneste Fyr, som i Forening med Fyret paa Kristiansø, opført 1805, skulde vejlede de Søfarende i de mørke Nætter. Efter at disse tvende Fyr i ca. 70 Aar havde gjort Tjeneste, fandt man dem ikke længere tidssvarende, og 1871 opførtes nu et nyt Fyrtaarn paa Hammeren, 247 Fod højt med en Lysvidde af $5\frac{1}{2}$ Mil, og 1879 ligeledes et nyt Fyrtaarn paa Kristiansø med en Lysvidde af $3\frac{3}{4}$ Mil. Medens Hammerens Fyr blev indrettet som fast Fyr, blev Kristiansø Fyr et Blinkfyr, som giver Blink hver $\frac{1}{2}$ Minut og har en Flammehøjde af 92 Fod. Endelig opførtes 1879—80 to Fyrtaarne paa Dueodde, et mindre nærmest Havet, og et større noget længere oppe. Hovedfyret er 124 Fod højt, med en Flammehøjde af 150 Fod og en Lysvidde af $4\frac{1}{2}$ Mil; det er et fast Fyr af 1ste Grad med Blus hver $1\frac{1}{2}$ Minut. Bifyret er et Fyr af 3die Grad, er 48 Fod højt og har en Flammehøjde af 50 Fod samt en Lysvidde af 3 Mil. Baade Fyret paa Hammeren og Fyrene ved Dueodde høre til de saakaldte hvide Fyr, som give hvidt Lys. Til yderligere Betyggelse for de Søfarende gives der Taagesignaler baade fra Dueodden og fra Hammeren; paa sidstnævnte Sted, er der endvidere en Signal-Station til Signalisering med forbisejlende Skibe. Før Fyrene ved Dueodde opførtes, var dette Sted ilde berygtet for Strandinger og Beboerne for den bekendte Næringsvej

»at leve kristeligen og ernære sig af Vrag«. Naar det trak op til ondt Vejr med paalands Vind og Udsigt til »Vrag«, saa man — fortælles der — i gamle Dage manges en ellers skikkelig Mand staa med Haanden over Øjnene og stirre ud over de vrede Bølger for at spejde efter Bytte; nu er alt dette anderledes og Strandinger heldigvis sjældne.

Industriens Standpunkt.

Paa Industriens Omraade er der i sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede en betydelig Fremgang at mærke.

Stenhuggerierne have udviklet sig efter en større Maalestok, og denne Næringsvej er nu af ikke ringe Betydning for mange. Medens man for blot 30 Aar siden ikke forstod at anvende Granit til andet end Trappe- og Brosten, kan man nu bruge den til ligefrem kunstneriske Arbejder af mange Slags, saasom polerede Plader og Gravmonumenter samt Billedhuggerarbejder. De forenede Stenhuggerier have leveret fortrinlige Ting af den Slags.

Opdagelsen af Kaolin paa Bornholm medførte i vor Tid Anlæg af Kaolinslemmerier, og medens de gamle Kulværker ved Hasle gik i deres Grav, opstod der store Teglværker i deres Sted.

Det gamle bornholmske Pottemageri har ikke kunnet trives, hvorimod Fabrikationen af Terra-kotta og Majolika er bragt godt frem og synes at have en Fremtid for sig. Der arbejdes imidlertid paa dette Omraade under Trykket af mange Forhold, og skønt man i Rønne, hvor disse Varer fabrikeres, virkelig har haft Lyst til at give denne Industri et smukt Kunstpræg og ogsaa har ofret ikke saa lidt herpaa, lider man fremdeles under den store Konkurrence og tvinges til at fabrikere Varer, som for Tiden kunne afsættes til billige Priser. Der afsættes imidlertid af Terrakotta en hel Del til Udlandet, særlig til Amerika.

Jærnindustrien har ganske vist ikke haft særlig Betydning for Bornholm, men i de senere Aar har den dog taget Fart, særlig i Rønne, hvor »Bornholms Maskinfabrik« bl. a. har bygget flere større Staalskonnerter, som roses for at være baade stærke og hurtigsejlende Fartøjer. For de andre Byers Vedkommende kan anføres, at der saavel i Hasle som i Nexø findes Jærnstøberier og Maskinfabrikker, der udfolde en ret betydelig Virksomhed.

Ogsaa i Haandværkerfagene spores en betydelig Fremgang, og der er Haab om, at denne vil blive ikke saa lidt større i den nærmeste Fremtid, thi i alle Byer har man indrettet tekniske Skoler, i hvilke der gives Ungdommen Lejlighed til at erhverve sig de i vor Tid saa nødvendige Kundskaber paa Theoriens Omraade.

Agerbrugets Opsving.

Det største Opsving viser sig paa Landbrugets Omraade her saa vel som andre Steder; thi den Forandring, der i Løbet af blot de sidste tyve Aar er foretaget med Agerbruget og alt, hvad dermed staar i Forbindelse, er, som bekendt, saa kolossal, at Historien ikke kan opvise noget Sidestykke hertil. At Bornholm har fulgt godt med i denne Udvikling er en Ære for Øens Bondestand, som er forholdsvis længere fremme i mange Henseender, end man aner i andre Provinser.

Bornholms »Landøkonomiske Forening« har bidraget ikke saa lidt hertil. Denne Forening har i Grunden sit Udspring fra den i Aaret 1832 paa Initiativ af Amtmand Jespersen stiftede Forening til Hesteavlens Fremme; 1852 omdannedes denne Forening paa Forslag af H. K. Jespersen, Sejersgaard, til Bornholms landøkonomiske Forening, som fra en lille Begyndelse af har vokset sig stor og stærk og nu udfolder en meget gavnlig Virksomhed. Foreningens første Dyrskue

holdtes samme Aar, den blev stiftet, og der uddeltes ved dette 400 Rigsdaler i Præmier. I Aarenes Løb forøgedes Præmierne, og Foreningen har siden dens Stiftelse indtil Aaret 1900 ialt i Præmier udbetalt 65000 Kr. samt til Husmænd for ypperlig Dyrkning af deres Jordlod siden 1872 til 1900 ialt 11,000 Kr. og endelig i Præmier for Fedekvæg ca. 3000 Kr. Til Indkøb af gode Kreaturer har Foreningen bidraget ikke saa lidt, og den har for Øjeblikket i sin Haand Hovedledelsen for Heste, Kvæg og Svineavlsforeningerne, Heste- og Svineavlscentre, Frøavlerforeningen, Fjerkræforeningen, Biavlerforeningen, Foreningen til Indkøb af kunstig Gødning m. m. Endvidere har den landøkonomiske Forening i sin Tid givet Stødet til Oprettelsen af Bornholms Brandforsikringsselskab og Kreaturforsikringsselskabet samt til Oprettelsen af en Sparekasse i Aakirkeby.

Man ser let, at det er en meget omfattende Virksomhed, denne Forening udfolder, og man forstaar, at det, at være Formand for den, er et byrdefuldt Arbejde, som udkræver praktisk og theoretisk Dygtighed samt god Vilje til at opofre Tid og Kræfter for denne betydningsfulde Sag. Kommer hertil, at Stillingen som Formand i mange Aar var ulønnet, saa maa man være de Mænd, som i Aarenes Løb have paataget sig dette Arbejde, særlig taknemmelig.

Bornholms landøkonomiske Forening er af Landbrugsministeriet anerkendt for at være en

samvirkende Forening, ligestillet med »de jyske« »de sjællandske«, »de fynske« og »Maribo Amts økonomiske Selskab« og bliver som saadan raadspurgt af Ministeriet samt erholder ligesom de andre et Beløb bevilget paa Finansloven, nemlig 500 Kr., som tildeles Formanden til Dækning af hans Udgifter i Foreningens Anliggender. Af Formænd, som have gjort sig særlig fortjente, maa nævnes H. K. Jespersen, Nyholm, Løjtnant Landschof og Foreningens nuværende snart mangeaarige Formand, Proprietær Kirketerp paa Lensgaard.

Samfærdselens Udvikling.

I gamle Dage vare Folk ikke saa fordringsfulde som nu; som Følge heraf var bl. a. Postforbindelsen yderst ringe saavel mellem Bornholm og Kjøbenhavn som mellem Øens Byer og Landdistrikter. For henimod 40 Aar siden havde man kun et eneste Dampskib og en eneste lukket Vogn. Dampskibet hed »Mercur«, men kaldtes ogsaa »Varpelars«; det forsøgte pustende og stønende at hjule sig frem og tilbage mellem Øen og Kjøbenhavn, saa godt det kunde. Det gik af og til itu et eller andet Sted, men saa lappede man paa det, og saa gik det igen, vel at mærke dog kun een Gang om Ugen, mere kunde det

ikke magte. Naar saa Vinteren kom, følte det sig træt og gik i Hi, medens Jagten »Ørnen« med sin dygtige og modige Fører, Skipper Markmann, sejlede frem og tilbage mellem Rønne og Ystad for ad den Vej at skaffe Bornholm Postforbindelse med Hovedstaden. Gamle skikkelige Postbude stampede saa een Gang om Ugen omkring paa Landet og afleverede i Præstegaarde, paa Skolerne og ganske faa andre Steder Indholdet af deres Posttasker. Per Jyde blev den mest berømte af dem alle; hans hele Person var saa original, hans Tungemaal saa besynderligt og hans Avisskriverier saa morsomme, at han vakte Opsigt særlig hos Drengene, hvis Fryd det var at snakke med ham. Men hvem der var velkommen i Hus og Hjem var Per Jyde, naar han kom med den længselsfuldt ventede Post. I Aaret 1866 indtraadte ved Stiftelsen af Dampskibsselskabet i Rønne en stor Forandring i disse Forhold. Et nyt Dampskib, »Skandia«, byggedes og sattes i Fart, og saa pænt var det, at man i Kjøbenhavn ansaa det for at være det fineste Skib, som lagde til ved den gamle gode Kvæsthusbro. Længe varede det ikke, før Selskabet, som i de første Aar fortjente indtil 30% paa denne Fart, anskaffede flere Skibe, og da saa i Aaret 1877 det østbornholmske Dampskibsselskab blev stiftet og fra Nexø iværksatte en Dampskibsforbindelse mellem Øst- og Nordlandets Hayne og Kjøbenhavn, var man paa Bornholm i forbavsende

kort Tid kommen et Hestehoved forud for næsten alle andre danske Provinser med Hensyn til Forbindelse ad Søvejen med Hovedstaden. Hermed fulgte selvfølgelig ogsaa en bedre Postforbindelse mellem Byerne og over hele Øen. Nu haves daglig Postforbindelse med Kjøbenhavn hele Aaret rundt, og i Sognene haves Post seks Gange om Ugen. Kommer hertil, at Øen foruden Telegraf har et Telefonnet, saa tør det siges, at Bornholm ogsaa i saa Henseende har fulgt godt med. Øens Landeveje ere stenhaarde, men gode, og holdes i god og farbar Stand; noget anderledes forholder det sig med Byernes Gade-Brolægning, som adskillige Steder kunde være bedre, end den er. Der arbejdes imidlertid ogsaa her ihærdigt paa Forbedringer. Paa Belysningsvæsenets Omraade henlever man i Smaabyerne endnu i en vordende Belysningstilstand, men i Øens Hovedstad, Rønne, haves Gasbelysning. Endelig maa anføres, at der i Aaret 1900 er anlagt en Jærnbane, som fra Rønne snor sig i bugtende Linjer gennem Sydlandets Sogne over til Nexø. Der har lydt ildevarslende Røster om, at denne af saa lille et Opland omgivne Jærnbane kommer paa Fattigvæsenet, men den vil rimeligvis, trods alle Ugleskrig, svare Regning, ligesom den sikkert vil være til Gavn for Bornholm, særlig for Sydlandet, i hvilket der er Betingelser for hidtil ikke anede Foretagender, hvis Fremkomst og Trivsel Jærnbanen vil fremhjelpe.

Videnskabelige Undersøgelser.

Geologiske.

Det varede længe, inden Videnskabsmænd fik Øjnene op for, at der paa Bornholm var meget at udforske, meget at gøre og meget at lære for Videnskaben i flere Retninger. En Rejse til Bornholm var, før Dampskibe kendtes, ikke videre let og foretoges kun af yderst faa, særlig af dem, som paa Embedsvegne maatte og skulde vove Turen. Man kendte som Følge heraf ganske i Almindelighed kun saare lidt til bornholmske Forhold i det hele taget og havde helt vrang Forestillinger om Øens Naturforhold. Men et Stykke ind i det 19. Aarhundrede begyndte snart en, snart en anden saa smaat at vove Farten over Østersøen for at se sig lidt om paa den mærkelige Ø, om hvilken man havde hørt saa mange mærkelige Ting. Hertil bidrog vistnok for en Del særlig Amtmand Fr. Thaarups Skrift om Bornholm: »Kort Oversigt over Bornholms Amt«, Kbh. 1810, og andre baade mundtlige og skriftlige Beretninger om Bornholm. 1815 foretog O. J. Rawert og G.

Garlieb en Undersøgelsesrejse paa Øen, 1818—19 foretog Hans Chr. Ørsted og L. Esmarch Undersøgelser af Bornholms Mineralrige. Det blev dog først til Alvor med slige Undersøgelser, da Professor Forchhammer i Aarene 1836—38 i længere Tid opholdt sig paa Øen og med sit geniale Blik snart opdagede, at Bornholm var af meget vidt-rækkende Betydning for det saa interessante geologiske Studium, som netop dengang begyndte at tage Fart. De Resultater, Forchhammer kom til, have senere afgivet Grundlaget for mange yderligere Undersøgelser, særlig af Professor J. F. Johnstrup, og i vor Tid af hans Efterfølger, Professor N. V. Ussing*).

Amtmand E. Vedels arkæologiske Undersøgelser.

Arkæologi er en forholdsvis ung Videnskab, som imidlertid i den sidste Menneskealder har faaet mange Dyrkere overalt i den kultiverede Verden og ogsaa hos os. Bornholm fik i Marts 1866 en ny dygtig Amtmand, og hermed vandt den nordiske Arkæologi en ny ihærdig Forsker, hvis Navn er Emil Vedel. Sommeren 1866 lagde saa at sige helt ud Beslag paa al hans Tid til

*) For Øjeblikket foretager Kommissionen til Danmarks geologiske Undersøgelse ved den svenske Geolog, Dr. Grønwall, indgaaende Undersøgelser, som ville strække sig over flere Aar.

Medvirkning ved den tidligere omtalte Ordning af Udmærkssagen, og det næste Aar medgik for største Delen til anden særlig nødvendig Embedsgering, selvfølgelig ved Siden af de løbende daglige Forretninger, saasom Udarbejdelsen af en Vedtægt for Amdsraadet samt Ordningen af en Del administrative Forhold. I Besiddelse af stor Energi og stor Arbejdsevne fik han til Held for Bornholm snart god Orden i mangt og meget, som haardt trængte til at ordnes, men under al Travlhed fik han stedse Tid til at være raadgivende og vejledende for mange, som søgte Raad hos ham, hvilket den Dag i Dag mindes med Taknemmelighed. Ved Siden heraf fandt han paa Bornholm en hel ny videnskabelig Mark, som gav rigt Udbytte, idet han undersøgte de Minder, som Øen ejede om Oldtiden. I Foraaret 1868 begyndte han paa sine arkæologiske Undersøgelser ved Kanegaard i Knudsker og senere ved Kannikegaard i Bodilsker. Der var paa disse Steder tæt under Jordfladen set smaa sorte Pletter, om hvilke man ikke rigtig vidste, hvad det var; men Amtmand Vedel fik snart Øjet op for, at det var Oldtidsgrave, og for at have et Navn til dem kaldte han dem Brandpletter, et Navn, der skulde vække saa stor Opsigt i den arkæologiske Verden. At disse Grave hidrørte fra den ældre Jernalder, blev snart klart, og da de afgave meget mærkelige Oldsager fra hin Oldtidsperiode, fortsattes Undersøgelserne ihærdigt og

kom snart til at udstrække sig over et stort Antal Gravpladser rundt omkring paa Øen. En ældre Gravform, de saakaldte Stenrøser, fandtes ofte sammen med Brandpletter og undersøgtes derfor ogsaa. — Udbyttet af disse to Slags Grave blev Grundlaget for mange senere Undersøgelser, som førte til Opdagelse af Gravpladser fra yngre Perioder af Jernalderen og kastede et betydningsfuldt Lys over vor Oldtid. Udbyttet af sine mange Undersøgelser har Amtmand Vedel nedlagt i en hel Række Afhandlinger og har saa senere samlet det hele i sit store Værk: »Bornholms Oldtidsminder og Oldsager«, som i Aaret 1886 samtidigt udkom i Kjøbenhavn, Stokholm og Kristiania. Den 20. Juli 1871 udnævntes Vedel imidlertid til Amtmand over Sorø Amt, og efter at have ordnet sine Embedssager, afleverede han den 15. August sit Amtmandsembede paa Bornholm til sin Efterfølger. Hermed var hans arkæologiske Virksomhed dog endnu ikke afsluttet for Bornholms Vedkommende; thi Aar efter Aar, og senest 1901, har han gæstet Bornholm for atter og atter at fortsætte det arkæologiske Arbejde, ved hvilket han har gjort Bornholm berømt viden om. Forfatteren af denne Bog har haft den Ære at deltage i hans mange Undersøgelser og kan ikke undlade herved at bringe ham en Tak og Anerkendelse for det betydningsfulde Arbejde, han har udrettet paa Bornholm.

En Følge af disse mange interessante Under-

søgelse var bl. a., at der paa Bornholm vakte stor Opmærksomhed for Øens Oldtidsminder og Oldsager, og denne gav sit Udslag deri, at der 1893 dannedes en Museumsforening, som snart fik oprettet »Bornholms Museum«. Dette fik forholdsvis hurtig meget interessante Samlinger, og allerede nu, syv Aar efter dets Oprettelse, ejer det en forhistorisk og en historisk Samling af betydelig Værdi. Ved Siden heraf haves en udmærket god og stor geologisk-mineralogisk Samling samt en god lille Begyndelse til en zoologisk Afdeling.

I Forbindelse hermed maa nævnes, at der siden 1893 er foretaget interessante Udgravningsarbejder ved Hammershus. I det nævnte Aar udgravedes saaledes de nederste Murrester af Kirken og en Del af Gaardspladsen i Slottets Centralparti; 1894 blev der fortsat med den vestlige Del af Kirkefløjen samt foretaget yderligere Udgravning af Gaardspladsen. 1895 udtømtes den sydlige Fløj, Kirkefløjen, og Resten af Gaardspladsen afdækkedes. 1896 udgravedes Thinghuset tæt uden for den ydre Slotsport. Da der samme Efteraar skete en Sammenstyrtning i Kørebanen over den gamle Slotsbro, paabegyndtes 1897 en Udgravning af denne, hvorved den vestlige Spidsbue i Broen og Vindebroaabningen kom frem. Spidsbuen, der ved Afdækningen viste sig at være meget skrøbelig, istandsattes. 1898 fortsattes Gravningen under Portpartiet, og dettes Kørebane istandsattes foreløbig paa de særlig

medtagne Steder. 1899 og 1900 fortsattes med lignende Gravninger paa dette Sted, og disse ville blive fortsatte i de kommende Aar. De ledes paa Nationalmuseets Vegne af Inspektør P. Hauberg, og til Dækning af Udgifterne har Rigsdagen bevilget betydelige Beløb. I Aarene 1886—96 blev Borgruinen »Lilleborg« i Almindingen udgravet; ved dette Arbejde blev hele Slotsgaarden undersøgt meget nøje. Udbyttet var mange interessante Sager, deriblandt Mønter fra Valdemar I og Erik Glippings første Tid.

Endelig maa det noteres, at der i de senere Aar er blevet fredlyst en stor Del Oldtidsminder, saasom Gravhøje, Bautastene, Helleristningsstene og gamle Borgpladser.

Botaniske Undersøgelser m. m.

En Ø, som Bornholm, der har en Plantevækst og en Blomsterflora saa rig paa Arter, som kun faa Egne af Danmark, frembyder selvfølgelig en vid Mark for botaniske Undersøgelser, og af saadanne er der da ogsaa foretaget ikke saa faa. Mest grundigt ere disse foretagne af afdøde Lærer Bergstedt, som ved at skrive »Bornholms Flora« har sat sig et varigt Minde paa dette Omraade, saavel som ved hele den Virksomhed, han har udfoldet ved at virke for Udbredelse af Frøavl o. desl. Fremmede Botanikere, i de senere

Aar særlig mange Tyskere, gennemløbe nu hver eneste Sommer Øen og rejse hjem med rigt Udbytte. Saadanne Undersøgelser, i Forbindelse med Rejsebeskrivelser og Smaaskrifter om Bornholm, have Aar efter Aar mere og mere henledet Opmærksomheden paa Bornholm, og Tusinder af Turister strømme nu hver Sommer over til »Østersøens Perle«. Moderne Hoteller ere opførte paa de mest besøgte Steder, og ved Sommertider pulserer nu et moderne Turistliv, hvor for faa Aar siden Naturen henlaa i stille Fred, kun af og til besøgt af bornholmske Familier med deres Madkurve. Stærkest repræsenterede ere Tyskerne, som i høje Toner lovprise den skønne Natur, men desværre af og til ikke undse sig ved at udbryde: Denne Ø burde være vor! Engelske ses sjældent paa Bornholm; heldigvis synes Danske mere og mere at besøge Øen.

De gamle bornholmske Kirker.

Øens ældgamle Kirkebygninger, af hvilke de fire Rundkirker ere særlig mærkelige, synes ikke at have vakt videre Opmærksomhed, før en svensk Videnskabsmand, C. G. Brunius, i Aaret 1860 i Lund udgav »Konstantekninger under en resa till Bornholm«. Dette Skrift vakte en Del Opmærksomhed med Hensyn til den Interesse, der knyttede sig til de bornholmske Kirker, men desuagtet ventede der disse en sørgelig Skæbne. I omtrent 600 Aar havde de gjort Tjeneste, havde trodset Storm og Uvejr — hvad Under, at de nu vare blevne mere eller mindre skrøbelige! Dog var de det ikke mere end, at der kunde hjælpes paa dem. Det religiøse Røre og hele det kirkelige Liv paa den Tid i Forbindelse med Befolkningens jævne Tilvækst krævede imidlertid større Plads i Kirkebygningerne, og for Hensynet hertil maatte de gamle Kirker enten falde eller omdannes ved Tilbygninger og derved miste deres Særpræg. Det maa meget beklages, at de bleve saa ilde behandlede, og at man ikke kunde finde en anden Udvej. At man

i de skiftende Ministerier i Aarenes Løb har haft mange og lange Forhandlinger desangaaende, at der er foretaget mange Undersøgelser af de gamle Kirker, at man lod disse opmaale og tegne, og at Følgen heraf blev et fortrinligt Værk af Arkitekt H. J. Holm: »Bornholms ældgamle Kirkebygninger«, Kbh. 1878, med ypperlige Tegninger og Tekst, alt dette var meget godt. At Ministeriet endvidere nedsatte et overordnet særligt Kirkesyn, som i Forening med det stedlige Kirkesyn skulde føre Tilsyn med de gamle Kirkebygninger, var ogsaa meget godt, men med alt dette ere de tilbageværende af disse dog endnu i Fare. Det maa under disse Omstændigheder anses som et Held, at de fire Rundkirker ere blevne staaende, samt, at Sct. Ibs Kirkes interessante Taarn synes at være saa stærkt, at det endnu i lange Tider kan trodse Tidens Tand og rimeligvis vil blive det sidste af den Slags Taarne, som staa, naar de andre ere faldne. Forøvrigt ere disse paa Bodils Kirkes Taarn nær allerede borte, og hvad det sidstnævnte angaar, synes det at være trængende til Restauration.

Lov- og Retsvæsen.

Bornholm har paa Retsvæsenets Omraade i mange Henseender indtaget en Særstilling og gør det tildels endnu. Som særlige Bestemmelser for Bornholm skal her blot nævnes:

1. **Amtsrepartitionsfonden** er fælles for Landet og Købstæderne.
2. **Appel.** Alle Underrettsdomme i egentlige kriminelle Sager indankes direkte til Højesteret.
3. **Befordringsvæsen.** Bornholm har Forpligtelse til at befordre Rejsende, derunder Befordring af Posten. (Denne forældede Pligt benyttes dog ikke i vor Tid).
4. **Næringsvæsen.** Møllernæringen er fri.
5. **Rangskat.** Indvaanerne ere fritagne for Rangskat. Dette forstaas dog saaledes, at det kun er Bornholmerne, der ere fritagne, ikke de saakaldte »Førte«.
6. **Skattevæsen.** Særlige Regler: Fritaget for Kongetiende.
7. **Militærvæsen.** Tidligere Bornholms Milit

- blev ved Lov af 6. Juli 1867 omdannet til Bornholms Væbning.
8. **Arv.** Tidligere eksisterede en særegen Arvelov for Selvejergaarde. Dette Forhold blev ophævet ved Lov af 8. Januar 1887.
 9. **Fiskeri.** Særlige Regler ere bestemte ved Fiskeriloven af 8. April 1888.
 10. **Strandingsvæsen.** Tidligere særlige Regler findes i Reskript af 21. Maj 1875; disse handlede navnlig om Bjærgere og Forbjærgere ved Vrag. Ophævet ved Lov af 1. April 1892.

*

*

*

Siden Danmark ved Grundloven fik en fri Forfatning, har Bornholm haft en hel Række Rigsdagsmænd, og iblandt disse adskillige, som have ydet gode Bidrag til det store Arbejde, Folkets Repræsentanter paa Thinge have at udføre. Iblandt dem alle er Folkethingsmand M. Blem utvivlsomt den, som har præsteret det største og betydningsfuldeste Arbejde i saa Henseende, ligesom han jo ogsaa i saa mange andre Henseender har indlagt sig saa store Fortjenester, at hans Navn er kendt viden om, og at det er berettiget at sige om ham, at han rager et Hoved op over saa mange.

Dagspressen paa Bornholm.

Den anden August 1828 udkom i Rønne det første Nr. af »Bornholms Avis«. Bladet, der udkom to Gange om Ugen, blev udgivet og Bogtrykkeriet anlagt af Bogtrykker *Eggert Christoffer Tryde*, der stammede fra Jylland. Det var i den Tid ikke nogen let Sag at faa et Blad sat i Gang paa Bornholm. Allerførst skulde der erhverves Privilegium til Udgivelsen, men daværende Amtmand *Jespersen* modsatte sig, at et saadant blev givet, og først da nogle af Lærerne ved Latinskolen med Rektoren i Spidsen lovede gratis at støtte et Blad ved at skrive Artikler til det, gav *Jespersen* sit Samtykke. Dengang havde man aldeles intet Postvæsen og ingen Postgang paa Bornholm, og kun ganske enkelte Embedsmænd holdt kjøbenhavnske Blade, som bleve tilsendte dem samtidig med, at der omdeltes Breve, ankomne med Skippere. Blade og Breve til udenbys boende Folk afleveredes til Købmændene, som saa sendte dem ved Lejlighed. Aviser og Avislæsning vare paa den Tid næsten ukendte, og det store Flertal forstod sig aldeles ikke paa

at læse Aviser. Betegnende er saaledes, at en Kaptajn ved Militzen i et Selskab paa en Præstegaard oplæste »Bornholms Avis«, men læste tværs over Spalterne, indtil Præsten gjorde ham opmærksom paa Fejltagelsen. — Bladet begyndte med 40 Abonnenter, og det varede flere Aar, inden det fik 100. I Aaret 1848 havde det dog 200, og saa kunde det ikke blot klare sig, men endogsaa give Overskud! 1850 søgte og fik Typograf *Johannes Colberg* Tilladelse til at anlægge et Trykkeri i Rønne og paabegyndte derefter Udgivelsen af »Folkevennen«, som ophørte at udkomme 1856, da *Colberg* paatog sig at trykke et Blad for Cand. phil. *Wolff* af Kjøbenhavn, Søn af den bekendte OVERRABINER *Wolff*. Dette Blad udkom under Navnet »Rytterknægten«, men skiftede et Par Aar senere Navn og kaldtes saa »Bornholms Dagblad«, uagtet det kun udkom to Gange ugentlig. Det beholdt dog Undertitlen Rytterknægten. Senere fik det Navnet »Bornholms Amtstidende« og solgtes 1866 til Typograf *Kieffer*, som holdt det gaaende til 1888, da det forenedes med »Bornholms Avis«, som siden 1868 var bleven redigeret af gamle Trydes Søn, *F. V. Tryde*. »Bornholms Tidende« blev stiftet 1866 af daværende Folkethingsmand *Dam*, som selv redigerede det til 1881, hvorefter *M. M. Smidt* overtog Redaktionen. 1892 erhvervede et Aktieselskab dette Blad, men beholdt Redaktør *Smidt*, som leder det den Dag i Dag. »Bornholms Tidende« har lige fra den Dag, det

første Nr. udkom, haft en betydelig Indflydelse som Oppositionsblad.

I Nexø har der været gjort flere forgæves Forsøg paa at faa et Blad i Gang. Først 1881 lykkedes det Typograf *Aug. Hjortsvang* at etablere et Trykkeri, fra hvilket »Østbornholms Avis« udkom den 1. April, redigeret af førnævnte og Boghandler *H. J. Wichmann*. Bladet bestod næppe nok i tre Kvartaler, og Trykkeriet blev samme Aar solgt til Red. *M. M. Smidt*, der flyttede det til Rønne. — I December stiftede en privat Forening i Forbindelse med Bogtrykker *Gornitzka* »Bornholms Dagblad«, og faa Maaneder efter havde Nexø igen et Bogtrykkeri, hvorfra det første Nr. af »Bornholms Dagblad« udgik den 1. April 1882. 1891 overtoges Bladet af et Selskab med Folkethingsmand *Blem* i Spidsen, og »Bornholms Dagblad« flyttede derefter til Rønne, hvor det endnu bestaar under Redaktør, cand. phil. *Frantz Nielsens* Ledelse. I Nexø udkommer der saaledes for Tiden intet Blad, skønt Byen har sit eget Trykkeri og tæller over halvtredje Tusind Indbyggere.

Lavsvæsen paa Bornholm.

De gamle bekendte Haandværkerlav have paa Bornholm ikke været af videre Betydning og have forøvrigt kun eksisteret i Rønne. De andre Byer vare for smaa, og alle Forhold saa smaa, at et Haandværkerlav i hvert Fag maatte blive en Umulighed. Derimod have de gamle Gildeslav spillet en ikke ringe Rolle. Hvert eneste Sogn havde sit Gildeslav (Gildes-Laug), og i nogle Sogne havde man to. Disse Gildeslav gaa langt tilbage i Tiden; de vare i fuldt Flor ved Midten af det 16. Aarhundrede, men vare dengang allerede gamle. Omkring Midten af det 19. Aarhundrede opløstes de eller omdannedes for enkelte Sognes Vedkommende i moderne Skikkelse*). Na ar for Aarhundreder siden et Gildeslav skulde oprettes, samlede gamle Fædre for at vedtage en Gildes-Skraa, o: en Lov for Gildesbrødrene og -søstrene. Man valgte sig derefter en Oldermænd, som var Formand og havde den øverste Myndighed, en Skraaaherre, som var Gildets Skriver og Regn-

*) Et saadant Lav havet den Dag i Dag i Nylarsker Sogn

skabsfører, og Stolsbrødre, som Regel fire, der skulde være Oldermænden behjælpelig med at holde god Orden ved Gilderne. Til Forsamlingssted havde man en Gildesgaard, et Gildesbo eller et Gildesval, som ejedes af Brødrene i Forening og overlodes en eller anden Mand til Brug og Indtægt, imod at han skulde holde Gildeshuset aabent for Brødrene, naar Gilde skulde holdes — og imod, at han passede Øltønderne o. desl. Øl spillede en stor Rolle ved disse Gilder; man brugte baade hjemmebrygget og fremmed, især tysk Øl, hvilket ansaas for at være det fornemste. Naar Gilde skulde holdes, var Øldrikning det vigtigste. Oldermænden havde sin Plads ved Bordenden, Skraaherre og Stolsbrødre sad nærmest op til ham. Menige Brødre havde hver sin bestemte Plads. Før hvert enkelt Gilde holdtes, var det Skik at holde baade Bøn og synge en Salme, thi det skulde være til Guds Ære, at Gildet holdtes. Nylarsker Sogns Gildes-Skraa begynder f. Eks. saaledes:

„Denne efterstrevne Skraa, Lov og Ret er funderet og gjort til Guds Ære at forfremme“, og senere i Slutningen af Indledningen til selve Skraaen hedder det:

. . . Gid du hellige Trefoldighed, fader, Søn og Helligaand unde os og enhver saa at leve tilsammen i broderlig Kjærlighed og Samdrægtighed i denne usle og forgjængelige Verden, at vi kunne kaldes og siges at være Guds Børn og Kristi Brødre og Søstre, og

faa paa hin Dag glædeligen kunne indgaa i det . . .
 Gilde og Broderskab, som er til Guds Rige og Kristi
 Rige . . . osv.

Selve Gildes-Skraaen var vel noget forskellig i
 de forskellige Sogne og omændredes en Del i
 Tidernes Løb, men i alt væsentligt var Gildes-
 Skraaen omtrent ens i de forskellige Gildeslav.
 Nylarsker Sogns synes dog at have været den mest
 udførlige af dem, som kendes. Den var delt i fire
 Parter af Indhold:

1. Hvorledes et slikt Laug og Gilde bør kristelig
 begynde med Bøn og formaning.

2. Hvorudi et ret Broderskab skal kendes, og hvad
 den ene Broder er den anden pligtig.

3. Lovbestemmelser om verdslig Ret og Straf for
 dem, som forse sig imod hverandre.

4. Bestemmelser om, hvorledes Brødre have sig at
 forholde med Vedligeholdelse af Gjørder, Uger, Eng,
 Deje og Volde, naar de tilfiges.

I Henhold til den første Part af Skraaen skulde
 Sogneherren (Præsten) formane Brødrene til, at de
 skulde begynde deres Drik og Gilde med Bøn,
 hvilket skete med følgende Tale: „Efterdi, gode
 Denner, Brødre og Søstre i Kristi Jesu, at vi nu
 ere i den hellige Trefoldigheds Navn fader, Søn
 og hellig Aand forsamlede i Dag at ville holde et
 ærligt Gilde og Laug, og ingen Samkvem eller Sam-
 lingsstund lykkelig begynder og ender uden Guds
 syndelige Hjælp og Bistand, som Historien noksom
 beviser, da er det højlig og storligen fornøden, at vi

i Dag alle endrægtige begynde denne vor Drif og Lystighed med Bøn og Formaning til den levende Gud, at det kan med Lykksalighed angaa (gaa for sig) og med Glæde endes. Dette ville vi alle af hjertet med Munden til Gud inderligen sjunge og sige:

Nu er os Gud misfandelig
og han vil os velsigne.

(eller en anden passende Salme).

Naar den sidste Tønde Øl var taprunden, skulde Sogneherren endnu alvorlig paaminde Menigheden om Gudfrygtighed og derefter takke Gud for den forgangne Stund med denne Salme:

Ø Gud, vi taffe og love dig.

Naar denne Salme var udsunget, ønskede han Guds Velsignelse over dem alle og raadede derefter enhver til at skikke sig tilbørlig.

Den anden Part af det nævnte Sogns Skraa indeholder Bestemmelser om, hvorledes Brødrene have at forholde sig imod hverandre under deres daglige Færd, og disse gaa alle ud paa, at Brødrene skulle elske hverandre og være hjælpsomme mod hverandre.

Den tredje Part indeholder de egentlige Love, efter hvilke Brødrene (Søstrene) havde at rette sig under selve Gilderne.

1.

Hvo som Broder eller Søster vil være, skal være ærlig og give til Lauget 1 Mk. og Skriveren 1 ½ og love sig at være Oldermænden og Skraaherren lydige saa meget som tilbørligt er.

2.

Hvilken indgrunder (indmelder eller indfører) nogen Broder eller Søster, og det begav sig, at Gud henfaldede den, som indgrundet blev, da vil han blive frævet til Ansvar.

3.

Hænder det saa, at den som bliver indgrundet enten vil flytte eller vil ikke søge Lauget, da bør Loveren (s: den, som havde indestaaet for ham) at betale og se sig bedre for en anden Gang.

4.

Hvo som indbyder nogen, da indbyde den som ærlig er og give til Lauget 4 f.

5.

Tager nogen Gæst ind med sig uden forlov, bøde til Lauget 4 f.

6.

Er det saa, at nogen Broders Gæst gjør sig unyttig i vort Gildeshus og fortørner nogen Broder eller Søster med Ord eller Ustikkelihood, bøde sig for sin unyttige Gæst 2 Mk.

7.

Derfom nogen Gæst overfalder sin Broder uden skjellig Marsag med Hug eller Slag, bøde sig 3 Mk.

8.

Stolsbrødrene bør se vel til, hvilken der er Snyltgæst eller godt folkets Børn eller Bud. Hvo som ikke er lovlig indbuden bør at forvifes og staa uden for Døren, og der at begære Almisse, om han er en Beller; det bør at ske, paa det vi kunne vide, hvo

Øllet nyder. Tjenere ere frynde (?) end fremmede; forsømme Stolsbrødrene dette at indrette og istandsætte, og det kan bevises, da bøde hver 4 fl .

9.

Naar Gilde eller forsamling sfer i vort Laugshus, da skal alle Gildesbrødrene og indbudne Gjæster forvare deres Værge udenfor Gildeshuset, og ej tage dem igen, ferend de gaa hjem; men hvo som findes i Gildeshus, Gaard eller Vald med sit Værge, bøde sig til Lauget 1 Mfl .

10.

Bærer nogen Broder Værge med sig til Gildeshus, andre Brødre til Skade eller Trods, og det kan bevises, bøde til Lauget 2 Mfl .

11.

End drager nogen sit Værge, Knippel, Økse, Vognkjæp, Steen eller andet, som han kan gjøre Skade med, endda det ikke sfer, bøde til Lauget for sit onde Værge 2 Mfl .

12.

Hvo som slaar sin Broder i Gildeshus, Gaard eller Vald Øreslag eller Haardrag, bøde sig derfor 3 Mfl .

13.

Hvilken der hugger, slaar eller stikker sin Broder med Værge, Økse eller Kniv, bøde sig til Lauget 1 Rdl .

14.

Hvo som slaar sin Broder blaa eller blodig med Værge, Knippel, Steen eller Vognkjæp, bøde sig derfor 3 Mfl .

15.

Bliver nogen Broder flaget for Oldermænden, at ej vil betale sin Gæld, som han til Lauget skylder, forelægges hannem dog at betale til næste Drif; vil han ej betale, da skal Oldermænden med Stolsbrødrene gaa til hans Hus og pante hannem — og endda bøde for Modvillighed 1 Mk.

16.

Hvilken Broder som bliver anflaget for nogen Sag, og vil ej adlyde sin Oldermænds Stævning, ej heller nogen god Broders Udvarsel, men findes ulydig første, anden og tredje Gang, da skal Oldermænden udnævne en Broder af hvert Sæde, og de skulle være flittige uden al Modsigelse at udfige eller udlede hannem fra ærlige Brøders Samkvem, og ej tilstedes mere at være i vort Laug, men skeer det af Danvittighed og Uforstand, da bøde sig 4 Mk. — forbede Lauget (bede Lauget om forladelse) og være som ærlig Broder.

17.

Hvilken Broder, som enten sidder paa Gildesbænken eller staar i Kette med sin Broder for Oldermænden og hører, at der flages paa hannem, og han da ikke svarer skikkeligen til den, han anflages for, da bøde 4 s, men svarer han spotteligen og tvetydig, bøde 1 Mk.

18.

Hvilken Broder eller Søster, der kalder anden med ukvemske Ord, Tyv, Hore eller andet vredeligt, bander eller svær (sværger) og skænder med unyttige Ord, som med tvende eller fire Vidner kan bevises, bøde

fig derfor til Lauget 2 Mk. eller en Fjerding Øl og forbeder sin Vederpart (beder om forladelse); hvo dette ikke vil gøre, da blive han af vort Laug.

19.

Er nogen saa halstyrig og oprørsk af sig, at han hverken vil eller kan lade sig styre, da tage 4 Brødre og lede hannem ud af Lauget, og naar han bliver bra og vil igen ind, bøde for Oprør og Modvillighed 1 Mk. og saa forbede menige Laugsbrødre.

20.

findes der nogen saa ugudelig med Sværgeren og og Banden at øve sig, at ingen kan saa Ophøring, da bøde sig for hver Ed 2 sk eller forvises af Lauget.

21.

Hvilken Broder eller Gjæster, der gør Udlyd, naar der knappes (bankes i Bordet) af Oldermændene paa menige Brødres bedste og ikke tager sin Hat af, bøder derfor 4 sk, men er han saa uformuende, at han ikke formaar at betale, da skal og bør Stolsbrødrene at betale (straffe) ham for Utugtighed som vedbør.

22.

Hvilken Broder, Søster eller Gjæst, som gør Sogneherren Udlyd, naar han paa sit Embeds Vegne begjærer aucciete og Lydighed, affiges efter 4 Brødres Samtykke og Dom, forbede sig Sogneherren (bede Sognepræsten om forladelse).

23.

Hvilke Brødre, som ere i Sognet sammen, og ikke holde alting vedlige med Bord og Bænke og andet

mere, bøde sig alle lige meget, hver 2 Mk.; hvo som fæller (?) paa Sæde, og de andre ikke vil hjælpe til, da skal de vedbørligen være under 4 Brødres Dom, som ret er.

24.

Hvilken Broder, som ikke sætter sig i sit eget Sæde, men trykker andet Steds ind, saa at deres egne (eller folk?) nødes til at staa paa Gulvet, bøde sig derfor 4 þ.

25.

Altid bør Stolsbrødrene at hjælpe Skænkeren a forfremme Øllet til hver Mand's Sæde om behov gjøres, men ville de ikke og blive ombudne, da bøde de sig for Ulejlighed 2 þ.

26.

Tapper nogen Øl foruden Oldermanden og Stolbrødrenes Lov, bøde sig en fjerding Øl.

27.

Bær nogen Øl ud af vort Gilde=Laug uden Oldermandens Samtykke og forlov, da bøde sig derfor 1 Mk. Her skal agtes om nogen Broder eller Søster er syg, da maa dem tilstedes en Kande Øl, om det er deres Begjæring, af Oldermanden.

28.

Hvilken Broder, være sig Mand eller Dreng, der findes gjemme tilsammen anden Broders Kande uden forlov, bøde sig derfor 2 Mk.

29.

Det skal ikke tilstedes nogen Broder eller Søster at have sin egen Kande for sig selv, som hertil dog

meget brugeligt har været, uden det skeer med Oldermændens Lov; ikke bør en eller nogen tilstedes en eller to da at sanke tilsammen; findes det da, bøde sig alle tillige, som der intet Lov have, hver 4 þ. Hermed er ikke forbuden hver ærlig Broder at skjænke sine Børn eller folk, om de kunde ikke have Plads for Bordene.

30.

Hvo der slaar hofmodig af vred Hu og med ondt Forsæt et Driffekar mod Jorden eller Borde, da bøde sig for sin Hoffærdighed 4 þ, og dersom det er en andens Driffekar, da betale sig det med et nyt; spiller nogen Øl med fri Vilje eller Hofmod, bøde 1 Mk., men skeer det uden Forsæt, bøde sig 4 þ.

31.

Er det saa, at nogen er for umættelig og tager for meget Øl til sig, saa at han spiger (kaster op) eller er uhøvis i Laugshuset, da bøde 1 Mk., heller tage saa meget han kan bære og gaa hjem i Tide og vogte sig for Skade.

32.

Naar den første Øltønde er taprunden og omskjænket, og Sogneherren haver endda paamindet Mmuen om Gudfrygtighed og Huesfhed (Høvisfhed), da skal Oldermænden og udnævne en ærlig og tugtig Broder, som med Huesfhed skal optage Fordanzen, som sædvanlig er, men hvo som det nægte bøde 8 þ, og maa der ingen tilstedes at spille i vort Gildes Laug uden den bestemte Spillemand, uden det er med Oldermændens Samtykke; skal alle Mænd og Dreng,

Brødre og Søstre være i Eaden (hvor Dansen holdtes), men (o: medens) Fordanzen varer og Krandsen udfiktes; findes nogen at undslaa sig for Krandsens Skyld, da bøde en fjerding Øl.

33.

Er det saa, at nogen springer frem i hans Fordanz og gjør ham nogen Hindring, da bøde sig 2 Mk.

34.

Gjør nogen dem fortræd i deres Dantz med Spot og Spee eller rækker noget i Vejen for dem, da bøde de, han eller hun, 4 ß.

35.

Holder nogen sin fod i Vejen eller noget for dem der danzer, og det kan bevises, at nogen falder derover, da bøde sig for sin fortræd 1 Mk.

36.

Skal eller maa unge Vanvittige Børn, eller uforstandige, som ikke ved at rette Dantzen, bringe nogen Dantz i Gildesladen, men udenfor, skal det være frit for at bruge sit bedste, dog saa, at ikke fortørnes nogen Broder, Søster; hvo her findes at gjøre imod, skal forældrene straffe dem, naar de komme hjem, saa de en anden Tid kan tage sig i Vare.

37.

Skal det være ærlige Dannekvinde og hueste Piger frit for at tage Majgreve, naar Krandserne ere med smukke Urter beprydede, og det til Laugets bedste; hvo som bliver første Gang taget til Majgreve giver 1 ß., anden Gang 2 ß. og tredje Gang 4 ß., og det er det mindste.

38.

Hvilken Broder eller Dreng, der bydes en Majgreve=Krand's af ærlige folk og vil den ikke modtage, men stræver imod og sønderrive Krand'sen, bøde sig 4 Mk. eller $\frac{1}{2}$ Tønde Øl.

39.

Sogneherren, naar han bliver ombedet at oplæse Skraaen, skal han findes villig til at hjælpe til paa det Guds Ære kan fremmes, og Brødrene kunne leve venlig og fjærlig og kristelig tilsammen, hvilket skeer naar de høre og lære, hvorledes hver Broder bør at stifke sig imod Gud og sin Næste.

40.

Efterdi Sogneherren, Oldemanden, Stolsbrødrene, Skjenkeren faar tidt meget at forskaffe paa Laugets bedste Indgrundning, Gjæstfager og andet, som menige Brødre kan være til Bedste, gavnligt og nyttigt, da bør det dem derfor have en lovlig Kande Øl for dem selv, naar Laugsøllet er uddruffet, og hvo som knurrer derfor bøde for sin Utaknemlighed 2 þ.

Den fjerde Part i Skraaen handlede om Hegn og lød saaledes:

1.

Alle Gjerder skulle være i fjellige skaarlagte første Søndag efter Valbormisse, at ingen faar Skade af anden Mands Gjerde. Den Dag skal først gaas Gjerdevidne (Gjerdesynsmænd); hvo som ikke den Dag have lovlige Skaarlagte*), bøde for hvert Gab 4 þ.

*) Skaarlagt betød at have udbedret opstaaede Huller i Gærdet.

2.

Hvo som findes modvillig og ikke følger sin Rode-
mester eller ikke sender sit visse Bud med, bøde sig 2 Mk.

3.

Hvilken Rodemester ikke vil følge sin Rode naar
paaflages, bøde sig 2 Mk.

findes det i Sandhed, at Rodemesteren ser over
med nogen og ikke vil pante for ulovlig Gjerde, bøde
sig derfor 1 Mk. — og hvo som samtligen (?) med
Rodemesteren, bøde sig 4 þ; saaledes skal holdes ved
at gaa Gjerdevidne, indtil at alle Gjerder blive lovlig
holdene, og altid at pante for ulovligt Gjerde første
Gang 1 Mk. Hvo som gjør Skade paa anden Mands
Korn eller Eng med sine Heste eller andet Kvæg eller
lægger ulovlige Veje med forsæt eller beraad Hu over
Enge, Ugre eller Gjerder, og det kan bevises, bøde
for 2 Mk. Pløjer nogen ud paa andres Enge
og gjør den ureen med Steen og Muld og ikke rønsfer
(rønsfer) efter sig, bøde for sin forsømmelse 1 Mk.

Hvilken Broder, som først faar høstet og strax ned-
løser sit Lød og lader sit Kvæg være løst paa sin Næste,
bøde for Modvillighed 2 Mk. Hvo som findes mod-
villig eller ulydig, naar Mønstring paalyfes og ikke
følger Sognefyttet hen og hjem igen — er det en som
haver Myndighed i Sognet, da bøde sig 2 Mk. — er
det ellers nogen anden, da bøde sig 4 þ; her ere de
undtagne, som ere komne i lovligt forfald af den
store Øvrighed.

Hvilken Broder, som findes ikke villig, være sig

enten Bonde, Vornede, Udbyggere eller Gaardmænd, og ere skrevne under Lennefen (P) at føere (P) Veje og Skyttevold, naar dem tilfiges, bøde for Ulejlighed 2 Mk.

Ende paa denne Skraa.

Gud, du os din Naade sende,
at vi i Troen vort Liv kunne ende.

* * *

Nylarsker eller Sct. Nicolaj Sogns Gildes-Skraa er i flere Henseender af Interesse, fordi den giver os et godt Indblik i adskillige Forhold angaaende hele Livet paa Bornholm i længst forsvundne Dage. Værd at lægge Mærke til er saaledes, at Sognepræsten kaldtes Sogneherre, og at det var ham, som indledede de store Gilder, som Brødrene holdt, med Bøn, Salmesang og Formaning. Det sidste, han havde at gøre, naar Gildet var endt, var endnu en Gang at formane til Gudfrygtighed, lyse Velsignelse over Brødrene, Søstrene og andre Deltagere og saa til Slut raade alle til at skikke sig tilbørlig. Som Slutning paa det hele drak saa Præsten, Oldemanden, Stolsbrødrene og Skænkeren sig en ekstra Kande Øl for deres Ulejlighed.

Endvidere vil man ved at gennemlæse denne Skraa saavel som andre lægge Mærke til, at det var Skik at komme med Værge til Gildeshuset, men at hver Broders Værge ved Gildets Begyndelse blev gemt hen, sædvanligvis i Kælderen.

Naar der foruden egentlig Væрге nævnes Kniv, Vognkæp, Knippel, Økse og Sten, tyder dette paa, at der herskede Raahed i Sæderne trods al Bøn, Salmesang og Formaning. Ord som kraakilsk, balstyrig, ustyrig og oprørsk forekomme i hver eneste Skraa, som bestemmer Straf for Personer, paa hvilke disse Ord fik Anvendelse, og alt dette antyder noksom, at der var stridbare Elementer i Befolkningen; dermed skal dog just ikke være sagt, at det var værre paa Bornholm end i andre Provinser. — Nylarsker Sogns Skraa udmærker sig endelig derved, at den indeholder adskilligt, som savnes i andre Sognes Skraa'er — saaledes Regler for Dansen under Gildet, men herom henvises til selve Skraaen, hvis Udtryk her ere tydelige nok.

De foranstaaende Uddrag og Afskrifter ere gengivne efter en anden Afskrift — Originalen mangler desværre. — Der er for Tydeligheds Skyld foretaget Forandring i Stavemaaden m. m., enkelte gamle Udtryk ere dog bibeholdte i deres oprindelige Form.

Slutning.

Naar Bornholms Historie nu hermed afsluttes, er jeg mig fuldt ud bevidst, at der vil kunne paavises Mangler i dette Værk. Det er imidlertid mit Haab, at Bogen trods saadanne vil være et brugbart Grundlag for kommende Tiders Historie-skrivere, som ved yderligere Arkivstudier muligvis ville faa Lejlighed til at supplere det manglende, berigtige Fejltagelser og fremdrage nye Synspunkter angaaende Forhold og Begivenheder, om hvilke det paa Grund af utilstrækkelige historiske Kilder hidtil har været saare vanskeligt at dømme fuldt ud rigtigt. De ville, det er mit Haab, tillige erindre, at dette Arbejde først og fremmest er et Samlerarbejde.

Forf.

INDHOLD.

	Side
Den nærmeste Tid efter 1660.	1
Den store svenske Stranding 1678. Jens Pedersen Koefoeds senere Liv, Printzensköldsvisen, Povl Ankers sidste Dage	41
Tilstanden paa Bornholm omkring 1680	55
Amtsskriver Augustus Dechner og hans Tid	61
Fra Dechner-Tiden til 1770, derunder det store Gaard- salg 1744. Udførsel af levende Kreaturer, Ager- brugets Tilstand, Hammershus bliver Ruin	98
Den bestandige Kommission og derunder: Gæring paa Bornholm i Anledning af nye Skattepaalæg, Forstaaelsen af Bornholms Privilegier	154
Bornholms Militz i sidste Halvdel af det 18. Aarhun- drede	159
Landboforhold i den sidste Tredjedel af det 18. Aar- hundrede	169
Haandværk, Bygninger, Husgeraad, Møbler, Klæde- dragt og Husflid i det 18. Aarh.	186
Pottemageri, Uhrmageri og Sandstensbrud	208
Det 19. Aarhundredes Begyndelse (Kaspar Henrik Wolfsen)	216

II

	Side
Gouvernementstiden 1807—14	227
Udstykning af Gaarde og det bornholmske Efterslægtsselskab	239
Kulbrydning paa Bornholm	241
Borger- og Almueskolevæsenet	244
Matrikulering og Udskiftning	249
Opsving i Agerbruget	253
Havneforholdene i Begyndelsen af det 19. Aarh.	256
Holtzførster Hans Rømer. Sandflugten. Pedet Dam Jespersen	260
Etatsraadinde Marie Koefoed	270
J. N. Madvig	272
Fra 1848—64	277
Udmarkssagens Historie	293
Bornh. Milit's omdannes 1867 til Bornholms Væbning	303
Religiøse Bevægelser	306
Skytte- og Højskolesagen	311
Stormfloden 1872 og dennes Følger. — Fiskeriet. Fyr- væsenet	313
Industriens Standpunkt	318
Agerbrugets Opsving	320
Samfærdselens Udvikling	321
Videnskabelige Undersøgelser	324
De gamle bornholmske Kirker	331
Lov- og Retsvæsen.	333
Dagspressen paa Bornholm	335
Lavsvæsen paa Bornholm	338

Kilder til I Bind.

Skønt der i Fodnoter til Teksten er meddelt mange Kildeangivelser, skal der for Fuldstændigheds Skyld dog her meddeles en samlet Fortegnelse over disse.

Egne mangeaarige Undersøgelser af Oltidsgrave, Oltidsminder og Oldsager. — E. Vedels forskellige Skrifter, særlig hans store Værk: Bornholms Oltidsminder og Oldsager, Kbhvn. 1886. — E. Pontoppidans: Den danske Atlas, Tom. I-V., Kbhvn. 1763-69. — Jomsvikingasaga. — N. M. Petersen: Danmarks Hist. i Hedenold, Kbhvn. 1834-38. — Arild Huitfeldt: Danmarks Rigskrønike, Kbhvn. 1595-1604. — Chronica Boringiaca af Rasmus Pedersen Raufn, Ny kgl. Samling, Fol. Nr. 398. — P. Hauberg: Bornholm, 1887. — Uddrag af Magni Mathæi Bispokrønike (Oversættelse), findes i Fr. Thaarups „Bornholmiana“, 5. Bind (Haandskrift), Rigsarkivet. — Erik Pontoppidans Annales ecclesiæ Daniæ (Kirkehistorie, skreven paa Tysk 1741-52), Tom. I. — Hübertz's Achtstykker til Bornholms Historie, Kbhvn. 1851. — Tidsskriftet Museum, Aargang 1894. — L. de Thuras Bornholms Beskrivelse af 1756 med et tilhæftet haandskrevet Tillæg af J. C. Urne, Ny kgl. Samling, Kvart Nr. 726 b, Det store kgl. Bibl. — Tabeller over Befalingsmænd paa Bornholm, Haandskrift i det store kgl. Bibl. — Bornholms Lens Regnskab 1615-16, Rentekammerets Arkiv. — En Række Aktstykker i Sagen mod Maccabæus m. fl. i Svenske-Krigen 1645, Rigsarkivet. — Jul. Bidstrups Stamtavle over Familien Koefoed A, Kbhvn. 1885. — J. C. Urnes haandskrevne Samlinger, Add. 341, 342

og 344, Kwart, Univ. Bibl. — N. P. Skovgaards Bornholms Saga, Aalborg 1934. — Skaanske Registre 1648-60, Rigsarkivet. — J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, Kbhvn. 1894. — M. K. Zahrtmann: Til Belysning af Bornholms Opstand mod de svenske 1658, meddelt i Hist. Tidsskr. 6 R. V., Kbhvn. 1894. — Samme: Svenskerne paa Bornholm 1658, meddelt i Hist. Tidsskr. 7 R. I, Kbhvn. 1897. — Samme: Povl Anker og Jens Koefoed, Annotationer, Hist. Tidsskr. 7 R. I, Kbhvn. 1897. — Gerhart L. Grove: Var Povl Anker Leder af den bornholmske Opstand 1658 osv., Hist. Tidsskr. 7 R. I, og senere: Povl Anker og Jens Koefoed, Duplik, i samme Tidsskrift. — Printzenskölds Indberetning (Ransakningen) af 1658, trykt i Handlingar rörande Skandinaviens historia, 39. Bind, Stockholm 1858. — 10 brev från Johan Printzensköld, meddelt af Martin Weibul i Handlinger hörande til Bornholms historia under Aaret 1658. — Aa Kirkebog, Provinsarkivet. — Baggaards Bibelen, opbevares i Bornh. Mus. — Peder Kofods haandskrevne Dagbog, Ny kgl. Samling, Kwart, (Afskrift) Nr. 733.

Kilder til II Bind.

Skaanske Registre 1648-60, Rigsarkivet. — Danske Magazin, Tom. I. — Aktstykker vedrørende det bornholmske Ækvivalent 1661, Rigsarkivets 2. Afd. — Chronica Boringiaca, haandskreven Bornholms Krønike fra 1670-71, Ny kgl. Samling Fol. Nr. 398, det store kgl. Bibl. — J. C. Urnes og Bülow's Indberetning fra 1756, det store kgl. Bibl. — Tidsskriftet Museum, Aargang 1892, 2. Halvbind. — Rentekammerets Expeditions-Protokol, Rigsarkivets 2. Afd. — Hist. Tidsskr. 6 R. V. Kbhvn. 1894. — Ny kgl. Samling Nr. 723, 24 og 26 det store kgl. Bibl. — Bornholms Jordebog af 1696, Provinsarkivet. — En stor Pakke Dokumenter angaaende den Dechnerske Sag 1685-91, Rigsarkivet. — Stævningsbogen og Dombogen til Højesteret 1690-91, Rigsarkivets 1. Afd. — Thaarups Samling: Bornholmiana 1-6, Rigsarkivet. — J. C. Urnes

Annotationer, Univ. Bibl. Kvt. 342 Løjtn. Mogens Ipsens Parolbøger fra 1749-97 og fra 1826-34, i privat Eje. — De bornholmske Præsters Erklæringer af 1786 angaaende Justitsraad Münsters Pro-Memoria, Rigsarkivet. — J. N. Madvigs Livserindringer, Kbhvn. 1887. — Elieser Gad: Om de bornholmske Undervisningsanstalter, Kbhvn. 1803. — Biografisk Leksikon. — Forskellige gamle Skiftebreve og andre Dokumenter, i privat Eje. — Nyt Archiv for Søværnet, I Bind, Kbhvn. 1842. — Personlige Meddelelser til Forf.

Rettelser til I Bind.

1. Naar det Side 90 er anført, at Ligstenen over Blasius v. Wickede er forsvunden, saa er dette en Fejltagelse. Stenen er nemlig til endnu. Den skal indtil 1842 have ligget paa sin oprindelige Plads over Graven ved Alteret i Allinge Kirke, men blev saa flyttet ud i Vaabenhusets Gulv, hvor den blev en Del forslidt. 1882 blev den optagen og hensat ved Væggen i Kirketaarnet, hvor den endnu staar. — Indskriften lyder saaledes:

Anno 1547 an forauede na laurenij do starf
blasius va wickeden zeliger houetma vp hamershusen
vnde was hern thomas va wickede Ritter un borge-
meister in lubef sin sone.

Paa Dansk: Anno 1547. om Lørdagen efter Laurenti, da døde Blasius v. Wickede, salig Høvedsmand paa Hammershus, og han var Søn af Hr. Thomas v. Wickede, Ridder og Borgmester i Lybæk.

Rettelser til II Bind.

Side 49, 12. Linje fra oven staar Aarstallet 1694 — skal være 1691. — Side 231 og 237 er Navnet paa Kristiansø's Kommandant stavet Køhl — skal være Kohl.